A könyv alaptétele, hogy 1939-ben az európaiak elkerülhették volna a német agressziót és a hozzá kapcsolódó szovjet terjeszkedést, ha hajlandóak lettek volna szövetkezni egymással. Ehelyett volt, aki előre megadta magát, mások becsületből harcoltak egy kicsit, megint mások szövetségre léptek a nácikkal még akkor is, ha nem a németek ellenségeivel, hanem szövetségeseivel volt elszámolnivalójuk, amint ezt a románok és a magyarok esete példázza. A németek viszonylagos gyengesége folytán Hitler szövetségesei önállóbbak voltak, mint gondolnánk, s ezért a háborús bűntettekért is nagyobb a felelősségük.

Nyugat-Európával ellentétben a háborús Közép- és Kelet-Európát többszörös idegen megszállás, polgárháború és etnikai tisztogatás jellemezte. A háború utáni megtorlás során, számos igazságtalanság ellenére is, sok gazember elnyerte méltó büntetését. Az Európai Unió a háború keserű leckéjének köszönheti a létrejöttét. Jövője attól függ, képes-e megőrizni a humanitárius gondolkodást és az európai alapértékeket.

ISBN 978-963-446-753-3
9 789634 467533
Ára 3700 Ft

DEÁK ISTVÁN ■ EURÓPA PRÓBATÉTELE

DEÁK ISTVÁN

EURÓPA próbatétele

Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt

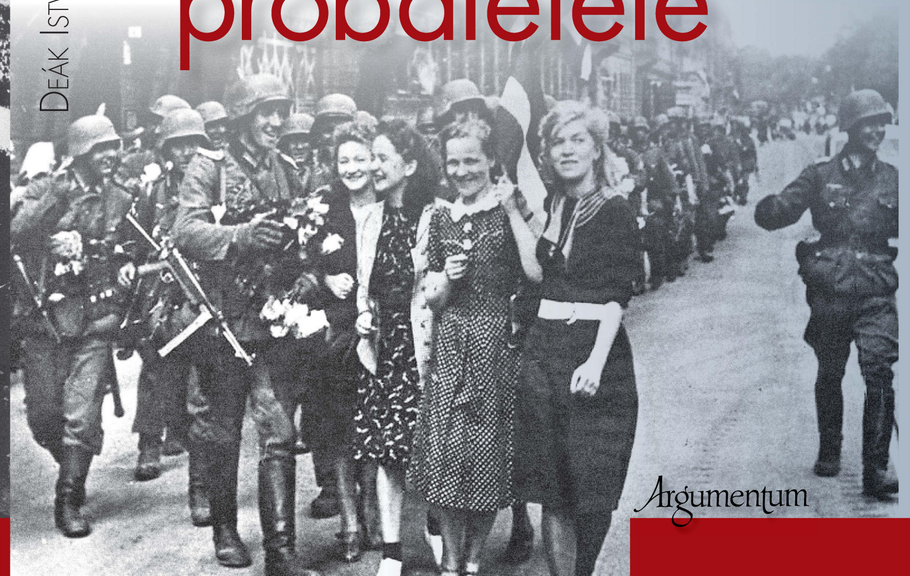

Argumentum

E könyv szerzője 18 éves volt, amikor alig idősebb mentora és az üldöztetésből megmentője, Stollár Béla révén megismerkedett a magyar ellenállási mozgalommal. Stollár mártírhalála Budapesten, 1944 karácsonyán ráébresztette arra, hogy a szembeszállás a megszállókkal igen nagy kockázattal jár nemcsak az ellenálló, hanem a környezete számára is. Vajon mi szolgálja inkább egy nemzet érdekeit, ha ellenáll, és szörnyű veszteségek árán megőrzi a haza becsületét, amint azt a lengyelek tették, vagy ha óvatosan együttműködik a megszállókkal, ahogy Dánia cselekedett? A dán nép, beleértve a zsidókat is, túlélte a háborút. De mi lett volna, ha minden nemzet ezt az utat választja?

Deák István

Európa próbatétele

Együttműködés, ellenállás és megtorlás
a második világháború alatt

Deák István

Európa próbatétele

Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt

Argumentum

A kötet megjelenését támogatták:

Magyar Tudományos Akadémia

The East Central European Center (of Columbia University)

Center for Hungarian Studies and Publications, Inc.

A fordítás a következő kiadás alapján készült:

István Deák: *Europe on Trial*

The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II

Westview Press, 2015

Fordította:

Bánki Vera

Lektorálta:

Karsai László

Utószó:

Frank Tibor

© Deák István, 2015

Szolgáljon ez a könyv dr. juris Stollár Béla (1917–1944)
és volt menyasszonya, Veressné Deák Éva (1922–2010) emlékének

Tartalom

Előszó 11

Bevezető 19

1. A könyörtelenségtől a hadviselés nemzetközi szabályozásáig és onnan vissza a könyörtelenséghez: a megszálló haderők Európa történelmében 33

2. Ausztria, Csehszlovákia és Lengyelország
Az első német hódítások 44
Az Anschluss *vagy a tökéletes unió* 45
Egyetlen puskalövés nélkül 47
Az utolsó puskagolyóig 53

3. Vereség és behódolás
Európa „mézeshetei" Hitlerrel, 1939–1941 57
Egy „nagy germán" testvériség felé? 62
A belgák és a franciák a német uralom alatt 67
A barátságos szigetlakók 74
A balkáni kollaboráció csapdái 76

4. A Szovjetunió megtámadása és a kelet-európai kollaboráció 81
Két óriás szorításában 83
A legrosszabb hely Európában: Ukrajna 88
A háború fordulópontja felé 90

5. Németország szövetségesei
Átok vagy áldás? 95
Németország szövetségesei és a „végső megoldás" 99
Kölcsönös féltékenységek és gyanakvások 102
Etnikai tisztogatás 110
Hitler „erőskezű" szövetségesei 111

6. A német hatalom hanyatlásának a kezdete
Az ellenállási mozgalmak növekedése és számos dilemmája 122
Élet és halál az ellenállási mozgalomban 125
Az ellenállás sajtója és rádiója 129
A SOE (Special Operations Executive), a Speciális Hadműveletek Parancsnoksága 131
Ellenállás az angol és amerikai felszabadításra váró megszállt országokban 133
A zsidók mentése, támogatása 149

7. Ellenállás és polgárháború Kelet-, Dél- és Délkelet-Európában 151
A kelet-európai tragédia 154
Lengyelország: egy különleges eset 156
A lengyel és a zsidó ellenállás: egy szerencsétlen viszony 163
Az ellenállás a Szovjetunió németek által elfoglalt területein 167
Ellenállás és káosz a Balkánon 170
A Gorgopotamos saga 172
Szlovákia és Erdély 175

8. Szabadságharcosok vagy terroristák?
Esettanulmányok az ellenállásról és a megtorlásról 177
A Via Rasella és a Fosse Ardeatine 178
Az oradouri tragédia 183
Bosszú és etnikai tisztogatás Újvidéken (Novi Sad) 185

9. A háború vége, az ellenállási mozgalmak látszólagos diadala és az első tisztogatások 190
A vég Németországban 191
A Hitler-ellenes német ellenállás öröksége 194
A háború vége keleten 197

10. Hitler Európájának megtisztítása 201
A nürnbergi és a nemzeti bíróságokon lezajló perekhez vezető út 203
Igazság és igazságtalanság Nürnbergben 206
Igazság és igazságtalanság a nemzeti bíróságokon 207

11. A kollaboráció, az ellenállás és a megtorlás utóhatásai 219
A hidegháború és a megtorlások felfüggesztése 219
Megújuló kísérletek a megtorlásra 225

Összefoglaló 233

Bibliográfia 239
Általános források 239
Régiókkal foglalkozó tanulmányok 240
Másodlagos források a háború utáni megtorlásokról Európában 247

Filmek 251
Fasizmus, nácizmus 251
Holokauszt 251
Kollaboráció és ellenállás 251
A háború utáni Európa 254

Auctori salutem
Deák István tiszteletére (Frank Tibor) 255

A szerzőről 261
A fordítóról 262
A kötetben közölt képekről 263

Személynevek mutatója 265
Földrajzi nevek mutatója 269

Előszó

Ezt a könyvet az emlékezés hozta létre. Emlékezés egy fiatal magyar újságíró, Stollár Béla halálára. Ezt a nagyszerű embert a második világháború vége felé, 1944. december 24-én Budapesten tűzharcban lelőtték a magyar nyilaskeresztes pártszolgálatosok. Stollár Béla a nővérem vőlegénye volt. Kis ellenálló egysége, amely a Magyar Szabadságmozgalomhoz tartozott, főként szökött katonákból és bujkáló zsidó munkaszolgálatosokból állt. A csoportból vele együtt hatan haltak meg. Mivel Béla nem tartozott a földalatti kommunista párthoz – sőt nem rejtette véka alá, hogy nem kedveli a kommunistákat –, a háború után csak a város szívében lévő szerény kis Klotild utcát neveztek el róla, de még ezt az utcát is, ahol meghalt, kettéosztja egy a Honvédelmi Minisztériumhoz tartozó csúf, nagy kerítés. Magyarországon alig emlékszik valaki a nevére, annak ellenére, hogy az antifasiszta ellenállás mindig is csekély mértékű volt. Csak a jeruzsálemi Jad Vasem Múzeum méltányolta az életművét 2003-ban, amikor megadta neki a Világ Igaza címet, amit olyan nem zsidók kaphatnak, akik életük kockáztatásával mentettek zsidó életeket. Stollár Béla egyike volt annak a kevés európainak, aki feláldozta az életét azért, hogy mások élhessenek.

A nővérem a tragédiától akkoriban rettenetesen szenvedett, a családunk pedig aggódott, mert elvesztettük a védelmezőnket. Nekem külön bánatom volt, hogy elveszítettem egy „bölcs öreg" barátot (ő huszonhét éves volt, én tizennyolc). Azok a borzalmas történelmi problémák, amelyek ebben a látszólag egyszerű, hősiességről és önfeláldozásról szóló történetben rejlenek, csak évtizedekkel később merültek fel bennem, és meggyőztek arról, hogy foglalkozni kell a témával.

Stollár Béla tragédiájában megtalálhatjuk a háborús idők kollaborációja, ellenállása és megtorlása számos ellentmondásos vonását. Miért is halt meg Béla a társaival együtt? Vajon kitűzött céljuk megérdemelte ezt az áldozatot? Ellenállási csoportjuk egyik feladata volt olyan emberek megmentése, akik pusztán azért voltak életveszélyben, mert a törvények értelmében zsidónak számítottak. De Stollár és barátai azt is tervezték, hogy még a Vörös Hadsereg megérkezése előtt elfoglalják a szom-

szédos *Pesti Hírlap* szerkesztőségét és nyomdáját, s így megjelentetik a felszabadított város első szabad, demokratikus, de határozottan nem kommunista orientációjú újságját. De milyen esélyeik voltak bárminek a létrehozására, amikor a város utcáin négy ország seregei, németek és magyarok, oroszok és románok csaptak össze egymással? És mennyi ideig állt volna fenn az újság, mielőtt a kommunisták ellenőrzése alá kerül, vagy mielőtt elfojtják a frissen született kommunista hatóságok?

Felvethetjük, hogy a velük szemben álló nyilaskeresztes pártszolgálatosok szintén egy bizonyos ideológiához ragaszkodtak, ők is az életüket kockáztatták egy ügyért, még ha ez az ügy méltatlan volt is. A valóságban a nyilaskeresztesek nagyrészt közönséges bűnözők voltak, akik ahelyett, hogy ügyük mellett kiállva a fronton harcoltak volna a Vörös Hadsereg ellen, inkább felkutatták, kirabolták és megölték a zsidókat. És mit mondjunk az áldozottá vált nem-oda-tartozókról? A bérház házfelügyelőjét és feleségét a nyilasok – nem ok nélkül! – azzal vádolták, hogy menedéket nyújtottak az ellenálló csoportnak, ezért őket ott helyben agyonlőtték. Egy ártatlan házaspárt, akik éppen abban az időben látogatták meg a házmesteréket, a nyilasok szintén agyonlőttek. Nem kevésbé súlyos probléma a tucatnál több budapesti zsidó ügye, akik éppen abban az épületben bújtak meg, és akik – ha nem kerül sor erre az összecsapásra – minden valószínűség szerint továbbra is rejtve maradtak volna, és nem esett volna bajuk. (A Vörös Hadsereg három héten belül elfoglalta a városnak ezt a Nyugati pályaudvar környéki részét). Hány ártatlan ember halála jelent még elfogadható „mellék-ártalmat" bármilyen ellenálló tevékenység igazolására?

Stollár Béla életével és vértanúságával kapcsolatban a „kötelesség" problémája további inspirációt jelentett számomra. Ennek az eseménynek a kapcsán ki teljesítette a kötelességét, és kivel szemben tette azt? Az Istennel, a hazával, a magyar kormánnyal, az igazságszolgáltatással, az emberiséggel szemben? A civil Stollárt a háború alatt besorozták, és a kiváló sportújságírót és gyorsíróbajnokot hadapród őrmesteri rangban a honvédelmi minisztériumhoz osztották be. Ott hozzáférhetett olyan iratokhoz és fegyverekhez, amelyek segítségével hamis személyi iratokkal tudott ellátni zsidókat és más bujkálókat, valamint létre tudta hozni ellenálló csoportját, amelyet azután elárultak. A még fennálló törvény értelmében lázadó volt, és áruló, valójában azonban megpróbálta megmenteni a pusztulástól a magyar főváros egy jelentős középületét és annak környékét. A főváros makacs védelme és lerombolása legfeljebb a németeknek volt hasznára.

Csaknem negyvenezer magyar honvéd volt bezárva az ostromlott városba, amelyet Hitler „Budapest erődnek" nevezett. Mind ugyanazt a katonai esküt tette le, amit Stollár. A honvédek közül sokan civil ru-

hát öltöttek és elrejtőztek, mások a kivégzéstől való félelmükben nem merték elhagyni az egységüket, de bizonyára sok tiszt és közlegény is meg volt győződve arról, hogy a harc folytatásával a kötelességét teljesíti. Nem számított az értelmetlen és immár végérvényesen elveszített háború.

Kérdés, hogy abban az időben a magyar kormány elvárhatta-e az engedelmességet akár egyetlen egyenruhás vagy nem egyenruhás polgárától is? És a legfőbb kérdés, hogy a fennálló kettő közül melyik volt az igazi magyar kormány? 1944. december 24-én az országnak már több mint a fele szovjet kézen volt, a nyilaskeresztes kormány pedig már elmenekült a fővárosból. Bár 1944 márciusában a németek megszállták az országot, a magyar királyi honvédség hivatalosan Németország rendíthetetlen szövetségese maradt. Az év végén egy ideiglenes nemzetgyűlés ült össze Debrecenben, és a szovjet főparancsnokság támogatásával megalakult egy ideiglenes antifasiszta koalíciós kormány, amely december 23-án fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. A hír a rádió útján eljutott az ostromlott Budapestre is. Az igazat megvallva egyik magyar kormány sem volt „törvényes", mert az egyiket az 1944. októberi német–nyilas államcsíny hívta életre, a másikat pedig a Vörös Hadsereg szervezte. Később, a kommunista uralom alatt egyedül a „fasizmus elszánt baloldali ellenségei" számítottak hazafiaknak.

Stollár Béla életének és halálának van egy aspektusa, amely csakis negatív gondolatokat ébreszt bennem: legjobb tudomásom szerint az akkor történtekért senkit sem fogtak perbe, és így senkit sem ítéltek el. Az udvarias, szerény, kivételesen intelligens, művelt Stollár Béla akkoriban nagy hatást gyakorolt a fejlődésemre és munkámra, bár őszintén be kell vallanom, hogy bennem sohasem élt a hajlandóság, hogy utánozzam hősiességét és önfeláldozását.

1948-ban, három évvel Magyarország felszabadítása után a háború utáni demokratikus koalíciós kormányt végzetesen aláaknázták kommunista tagjai. Sikerült elintéznem, hogy elutazhassak Franciaországba; előre megéreztem, hogy rövid időn belül senki sem utazhat majd innen sehová. Párizs egy kelet-európai fiatal számára álmai netovábbja volt. Jean-Paul Sartre, Albert Camus városa, és az „egzisztencializmusé", amit Franciaországban sokan furcsa módon úgy értelmeztek, hogy nincs szükség többé mosakodásra. Abban a szállodai szobában, amelyet havi öt amerikai dollárért béreltem, a tisztaság különben is elérhetetlen lett volna. A korabeli Franciaország kormányzati válsággal küzdött, ott volt az indokínai háború, a kommunisták láthatóan veszélyes kísérletet tettek a hatalom megszerzésére, és elevenen élt a háborús kollaborálás, az ellenállás és a háborút követő „tisztogatások" emléke. A Sorbonne-on folytatott beszélgetések során – ahol megpróbáltam folytatni középkori

történelmi és földrajzi tanulmányaimat – világossá vált számomra, hogy egyesek a politikai aktivitás minden formájával megpróbálkoztak a háború alatt. Volt sok igazi hős, akiket bálványozni lehetett, de voltak olyanok is, akik felváltva hol együtt dolgoztak a német megszállókkal, hol szembeszálltak a németekkel, harcoltak francia honfitársaik ellen, és a háború végén segítettek megbüntetni a bűnösöket, gyakran azért, hogy így tereljék el a figyelmet a saját bűneikről. Számomra a menekültlét is tele volt ellentmondásokkal: mély szegénységben éltem, csaknem éheztem, de ezen néha segített az időnkénti engedély nélkül végzett fizikai munka, valamint a váratlan, meglepő segítség, amit amerikai segélyszervezetek nyújtottak.

A Sorbonne részidős látogatása nagyszerű élmény volt, bár a legtöbb órát híres, idős professzorok tartották, akik hangosan felolvasták a jegyzeteiket, amelyek írógéppel sokszorosítva megvásárolhatók voltak az előadótermek előtt. A záróvizsgák azonban igazi próbatételt jelentettek, könyörtelenül megkövetelték a kiemelkedő tárgyi tudást és a tökéletes francia nyelvismeretet. A falra kiírták azoknak a nevét, akik átjutottak a *licence ès lettres*[1] felé vezető úton, ez volt minden. A tudományos dicsőséghez vezető, annyira vágyott út Franciaországban különben is zárva volt előttem, mert egy menekült csak hosszabb időre szóló tartózkodási engedéllyel kaphatott munkaengedélyt, arra viszont munkaengedély nélkül nem lehetett számítani. Mint idegen születésű, abban sem reménykedhettem, hogy taníthatok majd egy állami felső iskolában, viszont az országban kevés volt a nem állami felsőoktatási intézmény.

Az ENSZ által szervezett nemzetközi megállapodásoknak köszönhetően mi, útlevél nélküli menekültek is utazhattunk, és ideiglenesen munkát is vállalhattunk, például krumplit szedhettünk a meglepően elszegényedett Nagy-Britanniában. Így aztán némi törvénytelen munka után, amelyet a második világháború alatt az ellenállásban világhírre szert tett *Combat*nál is végeztem, elvállaltam, hogy Münchenben, a Szabad Európa Rádiónál dolgozzak, először mint irattáros-könyvtáros, majd mint szerkesztő. Lehetőségem nyílt, hogy két müncheni egyetemen is tanfolyamokra járjak. Ez ismét teljesen más élet volt. Mi, a SZER Németországon kívül toborzott munkatársai fura módon olyan kiváltságokkal rendelkeztünk, mint az amerikai megszálló erők tisztjei. A hidegháborúnak ez az USA által pénzelt és alapított intézménye lehetővé tette számunkra, hogy a valóságnak inkább megfelelő információkat és műsorokat közvetítsünk honfitársainknak, akik otthon alapvetően csak hazugságokhoz jutottak hozzá. Ez a munkám azonban Budapestről a román határ közelébe való kitelepítéssel sújtotta a családomat, ezért

[1] Egyetemi diploma, amely középiskolai tanításra jogosít.

1956-ban megragadtam az alkalmat, hogy emigráljak az első olyan országba, amely hajlandó volt örökre befogadni engem, ez az ország pedig az Egyesült Államok volt.

Párizsban egykor lelkes csodálója voltam Garry Davisnek,[2] a második világháború bombázópilótájának, aki 1948 táján világpolgárnak kiáltotta ki magát, és megpróbálta visszaadni az útlevelét az amerikai nagykövetségnek. Másokat is felkért, hogy regisztrálják magukat mint „világpolgárokat", amit vagy húszezren lelkesen meg is tettek, természetesen eredménytelenül. A világ határozottan nem volt „egységes". Ugyanakkor New Yorkba érkezésemkor találkoztam az „egységes világgal" egy rettenetesen meleg és párás éjszakán, Manhattanben, egy meglehetősen piszkos kis szupermarketben. Abban az üzletben senki sem volt képes összehozni egy tisztességes angol mondatot, de ez senkit sem zavart, így otthonra találtam, és azóta is otthon érzem ott magam.

Az Egyesült Államok kétségtelenül vendégszerető, ugyanakkor rendkívül ellentmondásos ország. Felvettek a Columbia egyetem történelem szakára mint diplomás hallgatót. Ezt arra a számtalan féldiplomára alapozták, amelyeket Budapesten, Párizsban és Münchenben begyűjtöttem. A beiratkozásnál nyilatkoznom kellett faji hovatartozásomról („kaukázusi", vagyis fehér) és vallásomról, bár ez utóbbi rovat kitöltése idővel „fakultatív" lett, és a faj bevallását egyenesen megtiltották. Később mégis újra be kellett ezt írni a „pozitív diszkriminációt" érdekében.

A tökéletes személyi szabadság érzése azóta sem hagyott el, habár kétségtelenül kivételes helyzetben voltam, és fokozatosan megbékéltem életem gyötrő gondjával és ellentmondásával: zsidó származásommal és szigorúan római katolikus neveltetésemmel. Megpróbáltam megfeledkezni mindkettőről, de ez sohasem sikerült, mert a tudásom alapvetően budapesti ciszterci szerzetes tanáraimtól származik, viszont hosszú évek óta együtt élek a holokauszt emlékével. Hajdan senki sem ismerte ezt a kifejezést, és még csak tudomást sem akartak venni a problémáról, de a holokauszt ma már egyetemes téma.

A Columbia egyetem mind felépítésében, mind tanítási módszereiben sok szempontból nagyon keveset változott az elmúlt hatvan-valahány év alatt. Ugyanakkor jól látható az irány a nemzetköziesítés és a nemek, valamint az etnikai csoportok teljes egyenjogúsítása felé, amelyből csak néhány belföldi kisebbségnek nem sikerült jelentős előnyt húznia. Finom nyomással engem is eltérítettek a középkori és nyugat-európai történelemtől a modern Közép- és Kelet-Európa felé. A világot rendkívül érdekelte, hogy mi folyik a „szovjet blokkon" belül. Azóta olyan

[2] Garry Davis (1921–2013) nemzetközi békeaktivista. Egykori színész, majd bombázópilóta a második világháborúban.

témákkal foglalkoztam, mint a weimari köztársaság kulturális politikája, az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc, a soknyelvű birodalmak halála, az első és a második világháború, a fasizmus, a szocializmus, a nacionalizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének tisztikara. Ebben a hadseregben tizenegy hivatalosan elismert nemzetiség tagjai voltak jelen, és meg vagyok győződve arról, hogy a szintén tizenegy nemzetiségből származó tisztek a feltételezettnél sokkal többet tettek azért, hogy a közép-európaiak békében élhessenek együtt az első világháborút megelőző évtizedekben. Még a NATO tábornokai is kíváncsian hallgattak engem e témában, mert érdekükben állna egy páneurópai hadsereg felállítása. Ebből persze eddig nem lett semmi.

Nagy öröm volt kutatni a tisztek személyes dossziéit Bécsben és egyéb katonai irattárakban: tele voltak részletes és gyakran intim információkkal; mindenkinek csak ajánlani tudom az ilyen társadalomtörténeti elemzést. Mindez lehetetlen lett volna új amerikai családom és az egyetem nélkül. A Columbia a fizetésemet és járandóságaimat mindig pontosan fizette minden gazdasági válság és diáklázadás ellenére, és mindig is megengedte, hogy azt prédikáljam a diákoknak, amit csak akarok. Szerencsés ember vagyok.

Az angol nyelvű előszó hátralevő részében köszönetet mondtam mindazoknak, akik lehetővé tették e könyv megszületését. Itt csak néhány nevet említek, köztük elsőnek Fritz Stern professzort a Columbia egyetemről, aki több mint ötven évvel ezelőtt bölcsen Carl von Ossietzkyre, a német értelmiségi ellenállás hősére irányította a figyelmemet: róla írtam a doktori disszertációmat. Von Ossietzky 1935-ben megkapta a Nobel-békedíjat, amikor a nácik börtönében volt, s halálakor, 1938-ban még mindig náci fogságban volt.

A listán Leon Wieseltier és Robert Silvers következik, akik a *New Republic* illetve a *New York Review of Books* szerkesztői, és akik évtizedeken át rendszeresen felkértek tanulmányok es könyvrecenziók írására. Számukra összesen vagy száz olyan könyvről írtam, amelyek többsége a második világháború eseményeivel foglalkozott. Nagyon ösztönzőek voltak az eszmecserék a kritikusokkal e két nagy folyóirat oldalain. Leon Wieseltier maga is termékeny szerző, Robert Silvers pedig a világ legigényesebb szerkesztője, aki nemcsak járatos a különféle témákban, amelyek az új könyvek révén elébe kerülnek, de minden vesszőt megvitat a recenzenssel, és minden elképzelhető világtörténelmi vonatkozásra is kitér.

A kortárs Európát kutató két kiemelkedő történész, Tony Judt és Jan T. Gross partnerükké választottak számos nemzetközi konferencia előkészítésében, amelyek a második világháborút közvetlenül követő évekkel foglalkoztak. Ezeket részben a bécsi Humán Tudományok Intézete,

az IWM szponzorálta. Tonyval és Jannal együtt írtunk és szerkesztettünk egy sikeres esszégyűjteményt, amely a háború utáni Európa politikai megtorlásaival foglalkozott.

Külön köszönet illeti Magyar Bálint volt művelődési és közoktatási minisztert, aki átadta nekem értékes tanulmánya egy példányát, amelyet 1971-ben, a budapesti egyetemen írt az úgynevezett Magyar Szabadság Mozgalomról, amelyben lényeges szerepet játszott Stollár Béla „Klotild utcai csoportja".

Könyvem angol nyelvű kiadásával kapcsolatban rendkívül hálás vagyok Kelli Fillingim szerkesztőnek.

A magyar kiadáshoz hatalmas segítséget nyújtott két kiváló történész, Frank Tibor és Pók Attila. Lektori minőségében Karsai László bizonyságot tett mind rendkívüli szaktudásáról, mind a történelmi igazságot kereső szenvedélyes odaadásáról. Különösen hálás vagyok Lovász Lászlónak, az MTA elnökének könyvem magyar kiadásának akadémiai támogatásáért. Hálás köszönetet mondok még Bánki Veronikának, aki a könyvet fordította, Láng Józsefnek, az Argumentum Kiadó igazgatójának, aki a könyvet kiadta és Tóth Magdalénának, aki a magyar kiadást szerkesztette.

Feleségem, Gloria Deák, számtalan módon volt a segítségemre, miközben a saját angol-amerikai történelmi tanulmányán dolgozott.

Ha a könyv hatására néhányan komolyan fognak érdeklődni az olyan témák iránt, mint az élet minősége idegen megszállás alatt, egy polgár kötelességei a megszállókkal és saját honfitársaival szemben, már elértem a célomat. Amit mindnyájunknak meg kell tanulnunk, az az együttérzés az állandóan fokozódó terror és ellenterror áldozataival. Ha ezt a humánus kötelességérzetet egy kicsit segítettem terjeszteni, akkor az erőfeszítéseim nem voltak hiábavalók.

New York, 2015

DEÁK ISTVÁN

Bevezető

Azok az országok, amelyek a huszadik század derekán Hitler uralma alá kerültek, megtapasztalták a fegyveres összeütközéseket, az idegen megszállást, a légitámadásokat, az üldözést, a koncentrációs táborokat és – ami talán nem annyira köztudott – a polgárháborúkat, valamint az etnikai összecsapásokat. Természetesen nagyon nehéz általánosítani egy olyan régióval kapcsolatban, amely Norvégia legészakibb zugától a francia–spanyol határon húzódó Pireneusokig és Calais francia kikötőjétől a Kaukázus legmagasabb csúcsáig terjed. Ezeken a hatalmas területeken a német katonák és rendőrök éppen elegen voltak ahhoz, hogy uralkodjanak az országok felett, de nem voltak elegen ahhoz, hogy minden várost, falut és erdőt ellenőrizhessenek. Ezért a nemzeti kormányok, a helyi hatóságok, a helybeli lakosság, a különféle társadalmi osztályok és érdekcsoportok, és sok egyén is számtalan okból érdekelt volt abban, hogy vagy békésen elviselje a német jelenlétet, vagy tevékenyen együttműködjön a németekkel, vagy szembeszálljon a megszállókkal. Franciaországban például a nagyiparosok általában szívesen kiszolgálták a németeket, mert hasznot húztak a németek háborús erőfeszítéseiből, de sok millió francia fiatal elutasította a kötelező munkaszolgálatot, amely Németországba szólította őket. Mások, francia írók, költők, színészek, művészek és újságírók, mindkét irányba húztak. Sok függött attól, hogy egy személy hol és mikor szembesült a passzív alkalmazkodás, az aktív kollaborálás vagy az ellenállás dilemmájával. A hozzáállásban bekövetkezett legjelentősebb változások nem annyira a helyi fejleményektől függtek, mint inkább attól, hogy 1942–1943 telén a Volga menti Sztálingrádnál a szovjetek győzelmet arattak a hatodik német hadsereg felett. Ez a távoli esemény arra késztetett sok millió európait, hogy kételkedni kezdjen a németek végső győzelmében, és ez alapvető változáshoz vezetett, az alkalmazkodástól vagy a kollaborációtól a nácikkal szembeni egyre erősebb és erősebb ellenállásig.

Egész Európában csak két nagyobb csoportnak nem volt választása az alkalmazkodás, a kollaborálás és az ellenállás között. Az egyik csoport a lengyeleké volt, akiknek – leszámítva a helyi adminisztratív

és rendőri tevékenységet, amely különösen a menekülő zsidók levadászásában mutatkozott –, nem kínálták fel a lehetőséget, hogy politikailag vagy katonailag együttműködjenek a német megszállókkal. A másik csoportot természetesen a zsidók alkották, akiket Hitler kollektíven halálra ítélt. Az oroszok sorsa – a nácik szemében ők voltak a harmadik fő ellenség – a fentiektől teljesen különbözött. Bár a németek milliókat öltek meg közülük mint hadifoglyot vagy mint egyszerű ártatlan civilt, sok százezer orosznak megengedték, hogy önként szolgáljon a német fegyveres erőknél.[1]

A passzív alkalmazkodóktól eltérően – és ők alkották az európaiak túlnyomó többségét – mind a kollaboránsok, mind az ellenállók arra igyekeztek felhasználni a német jelenlétet, hogy biztosítsák egyéni és csoportos jövőjüket. Megragadták az alkalmat arra is, hogy megszabadítsák országaikat a belső ellenségtől, legyenek azok felfegyverzett harcoló egységek vagy olyan gyámoltalan áldozatok, mint a zsidók. Ez a könyv megpróbálja bemutatni, hogy bár a német hódítás volt az alapvető ok, amely kiváltotta az európai politika és társadalom mélyreható változásait, nem csak a háború és a német jelenlét volt az oka annak a társadalmi földindulásnak és azoknak a forradalmaknak, amelyek abban az időben felbolygatták Európát.

Hasonlóképpen hibás volna úgy tekinteni Európában a második világháborúra, mint egy olyan időszakra, amely alatt a németek meghódították a kontinenst, majd idővel legyőzték őket a szövetségesek, és az élet ezek után többé-kevésbé visszatért a régi kerékvágásba. Ez talán igaz lehet néhány szerencsés nyugat- és észak-európai országra, de máshol a németek nem voltak egyedül, amikor területeket kellett meghódítani és elfoglalni. Azokban az években a szovjetek széles európai régiókat ragadtak magukhoz, és így cselekedtek Németország szövetségesei is, beleértve Olaszországot, Finnországot, Magyarországot, Romániát, Horvátországot és Bulgáriát. Ezért, legalábbis Kelet-Európában, sok ország

[1] A termékeny náci képzelet a lengyeleken és a zsidókon kívül felfedezett sok más, a német népre leselkedő veszélyt. Ilyenek volt a súlyos testi és mentális sérülésektől szenvedő „árja" németek, akik a faj testi és szellemi egészségét veszélyeztethették. Ilyen volt a roma/sinti lakosság (a cigányok), akikről azt tartották, hogy aláaknázzák a törvényt és a rendet. E csoportok azonban nem egyenlő mértékben álltak a nácik halálos ítélete alatt, és nem is voltak olyan helyzetben, hogy ellenállási mozgalmat hozzanak létre. A nácik keményen üldözték a homoszexuálisokat, akik – feltételezésük szerint – veszélyeztették az árja faj reproduktív képességét. Ellenezték a Jehova tanúi elnevezésű vallási szektát is, amelynek a tagjai nem voltak hajlandók semmilyen formában sem szolgálni az államot. Mindkét csoporthoz tartozókat üldözték, de ők, a zsidóktól eltérően, elkerülhették a börtönt vagy a halált, ha nyilvánosan megtagadták szexuális gyakorlatukat vagy a hitüket.

akár két, három vagy négy megszállást is elszenvedett. Ezeken a területeken a lakosságnak többször is kellett választania az alkalmazkodás, az ellenállás és a kollaborálás között. Vegyük példának a mai Ukrajnában Lviv városát (egykor Lemberg volt a neve, majd Lvov, lengyelül Lwów, attól függően, ki volt az úr azokon a részeken). Az első világháborúig az volt a legcélszerűbb, ha egy ottani lakos Ferenc József osztrák császár hű alattvalójának vallotta magát. 1918 és 1939 között érdemes volt jó lengyel hazafinak lenni. 1939 és 1941 között a túlélési ösztön arra késztette az illetőt, hogy lelkes híve legyen a Szovjetuniónak és Joszif Sztálinnak. 1941 és 1944 között élet és halál kérdése volt, hogy ne vívja ki a német nácik haragját, majd 1944 után Lviv polgárainak ismét a Sztálin iránti mérhetetlen odaadásukat kellett kifejezésre juttatniuk. Ma Lviv Ukrajnában van, de a második világháború végére egykori lakosai nagy részét megölték, deportálták vagy elűzték. 1945-re a város nagyrészt lengyel, német és zsidó lakosságának a helyére leptek az ukránok és a Szovjetunió belső területeiből érkezett bevándorlók.

A területszerzési folyamattal egyidejűleg megvalósult az európai történelem legnagyobb etnikai tisztogatása, elsősorban – de egyáltalán nem kizárólagosan – a „zsidókérdés végső megoldásával".[2] Ez utóbbi program megkísérelt eltörölni a föld színéről egy körülbelül kilencmilliós embercsoportot. Az a tény, hogy a háború végére a Hitler Európájában élő zsidók mintegy kétharmadát megölték, vagy, hogy másképpen fogalmazzunk, egyharmada életben maradt, az egyik oldalon a németek kíméletlen elszántságának és számos európai szövetségesük együttműködésének volt tulajdonítható, a másik oldalon a brit–amerikai–szovjet szövetség győzelmének, a németek szövetségesei változó „zsidópolitikájának" és egyes európaiak humanitárius viselkedésének volt köszönhető. Meg fogjuk tehát vizsgálni, hogyan álltak a „zsidókérdéshez" a különféle kollaboráló és ellenálló formációk, a németekkel szövetséges kormányok, valamint a különféle csoportok és egyének. A nemzetiszocialista eszmékkel való rokonszenvezés vagy ellenséges érzelem csak az egyik összetevője volt annak a bonyolult játszmának, amely akkoriban meghatározta a zsidók sorsát Európában.

[2] A könyvben váltakozva használjuk a *„végső megoldás"*, a *holokauszt* és a *soá* kifejezéseket, amelyek arra utalnak, hogy mi történt a zsidókkal Európában a háború alatt. Egyik kifejezés sem teljesen kielégítő, mert a „végső megoldás" úgy hangzik, mintha a magunkévá tettük volna a nácik elképzelését, azaz hogy létezett egy megoldásra váró „zsidókérdés". A holokauszt görög kifejezés, „egészen elégő áldozat"-ot jelent, és a zsidó áldozatok egyáltalán nem óhajtottak ilyenben részt venni. A soá a modern héber nyelvben katasztrófát jelent, és ez a szó a tömeggyilkosságot egy tragikus incidenssé változtatja. A soá szót ezen kívül a nyugati könyvek és a média nem túl gyakran használják.

Továbbra is rejtély marad, hogy egyetlen államférfi, Hitler, és egyetlen nemzet, a német, hogyan volt képes meghatározó módon megváltoztatni egy egész földrész arculatát annak ellenére, hogy – amint látni fogjuk – a németek katonai és rendőri hatalma sokkal korlátozottabb volt annál, mint ahogy általában feltételezik. A náciknak például sohasem sikerült volna elérni a zsidókkal azt, amit elértek, ha nem élvezhették volna sok nem német európai lelkes közreműködését. És fordítva is igaz: a zsidók túlélése is elképzelhetetlen lett volna, ha sok nem német nem ellenezte volna a nácik jelenlétét. Ezenkívül a háború alatt mindvégig voltak olyan, Németország oldalán álló országok, mint Finnország és Bulgária, ahol Hitler parancsai nem voltak érvényesek, és voltak olyan nagy kiterjedésű területek, mint a németek által elfoglalt Közép-Oroszország vagy Jugoszlávia egyes részei, ahol a felfegyverzett partizánok újra és újra lecsaptak a német katonákra.

Az alkalmazkodás vagy a passzív alkalmazkodás kifejezések többször is előfordulnak ebben a könyvben, s mivel ez a viselkedés Hitler Európája lakosságának túlnyomó többségét jellemezte, ezekről a meghatározásokról nemigen kell vitatkoznunk. Nyilvánvaló, hogy az emberek az idegen megszállás alatt is megpróbáltak boldogulni, minél inkább távol tartva maguktól a politikát, abban a reményben, hogy ép bőrrel átvészelik a háborút. Számukra elfogadhatatlan, sőt veszedelmes tevékenység volt mind a kollaboráció, mind az ellenállás. A legtöbb európai szemében a kollaboráns egy vad tekintetű fanatikus volt, aki megpróbálta beterelni fiaikat a Waffen-SS-be (a náci SS harcoló egységeibe), hogy az orosz fronton veszélyeztesse az életét, vagy egy német gyárba menjen dolgozni. Az ellenállóra szintén úgy tekintettek, mint fanatikusra, aki valószínűleg egy rongyos, kellemetlen külsejű külföldi, aki az akcióival akadályozza a vasúti közlekedést, és azt akarja, hogy a fiad menjen ki az erdőbe, és kockáztassa, hogy ott megölik a németek, vagy egy rivális partizáncsoport.

Az alkalmazkodás természete és jellege igen változatos volt, amint a határai is. Mi volt a helyzet egy szorgalmas és megbecsült mérnökkel, aki egy olyan gyárban működött, amely fegyvereket gyártott a németeknek? Ha jól végezte a munkáját, kollaboránsnak számított, ha rosszul, akkor ellenállónak. De mit tartsunk azokról az alkalmazkodó mérnökökről, akik se nem lelkesedtek, se nem szabotáltak, de akiknek a munkája esetleg döntő befolyást gyakorolt a német haditermelésre? És mi volt azokkal, akik a német megszállás alatt is egyszerűen csak folytatták ártalmatlan, békeidőben gyakorolt foglalkozásukat, mint Pablo Picasso vagy a világhírű francia színész és énekes, Maurice Chevalier? Chevalier nemcsak Párizsban lépett fel színházakban, gyakran német katonákból álló hallgatóság előtt, de ellátogatott Németországba is, a francia hadi-

foglyokat őrző táborokba, beszélt német riporterekkel, és énekelt a szegény foglyoknak. Ez nagy propagandafogás volt a németeknek, és ezért mind a nácik, mind a francia ellenállás kollaboránsnak tartotta Chevalier-t, az elsők pozitív, a második negatív értelemben. A háború után perbe fogták hazaárulásért, majd felmentették, de az Egyesült Államok és Nagy-Britannia még a felmentés után sem volt hajlandó egy ideig megadni neki a beutazási vízumot.

Az sem volt mindegy, hogy hol gyakorolta valaki az alkalmazkodást. Könnyű volt ez a brit Csatorna-szigeteken, amelyeket 1940 és 1944 között megszállva tartottak a németek, és ahol a katonák kifogástalanul viselkedtek. Sokkal nehezebb volt alkalmazkodni a megszállt Oroszországban, ahol a németek és szövetségeseik rutinszerűen felégették a falvakat, leölték vagy elrabolták a háziállatokat, és gyakran válogatás nélkül lelőtték a helybelieket. Könnyű volt alkalmazkodni a német megszálláshoz, ahol csak kevés megszálló volt, vagy egyáltalán nem voltak jelen németek. Nagy kár, hogy nincs olyan statisztika, amely kimutatná, hogy Hitler Európájában hány ember élte végig a háborút anélkül, hogy egyszer is találkozott volna német katonával vagy rendőrrel.

Az alkalmazkodók közül sokan – bár mindent megtettek, hogy semlegesek maradjanak – mégsem tudtak elmenekülni a sorsuk elől. Volt, akit túszul ejtettek és megöltek a németek, mások ártatlan civilként a német katonák által elkövetett partizánakciók során haltak meg, megint másokat helybeli fanatikusok politikai állásfoglalásra kényszerítettek, és voltak, akik éhen haltak, mert nem tudtak befolyást gyakorolni senkire, nem voltak összeköttetéseik, és így egyik oldaltól sem kaptak segítséget.

Európában senkit sem kímélt meg teljesen a második világháború, mégis sokkal könnyebb volt túlélni az eseményeket Dánia viszonylagos kényelmében, ahol a németek kesztyűs kézzel bántak a lakossággal, mint Lengyelországban, ahol a szó szoros értelmében senki sem menekülhetett meg a megszállók haragjától. Lengyelországban emellett mind a németek, mind a szovjetek buzgón igyekeztek kiirtani az értelmiségieket, miközben durván kizsákmányolták a lakosság többi részét is.

Ez a könyv igyekszik rámutatni arra, hogy milyen sokféle formát ölthetett a kollaboráció és az ellenállás. Az első eset vonatkozhatott valakire, aki egy pohár vizet adott egy szomjas német katonának, és elmehetett egészen a Gestapónak nyújtott aktív segítségig. (A Gestapo a legrettegettebb német politikai rendőri szervezet volt.) Ez a segítség állhatott a feltételezett vagy igazi ellenállók feljelentésében, felkutatásában, megkínzásában és megölésében, az ellenállás pedig terjedhetett a kabát hajtókája alatt viselt hazafias jelvénytől a partizánseregben teljesített szolgálatig és a halálig, amint ez volt a sorsa sok százezer jugoszláv, lengyel és szovjet polgárnak. És még sok a nyitott kérdés. Hogyan ítéljük

meg a feketepiaci tevékenységet, amely egyrészt gyengítette a németeknek a népesség felett gyakorolt ellenőrzését, másrészt leginkább a szegényeket sújtotta? Vajon ellenálló tevékenységnek számított-e a péksegédek magasabb bérért folytatott sztrájkja, amely a honfitársaiknak több kárt okozott, mint a németeknek, akik ha kellett, egyszerűen elkoboztak minden feltalálható kenyeret. És ez, amint látni fogjuk, csak a bonyodalmak kezdete. A lengyel „kék rendőrök" kollaboránsok voltak, vagy ellenállók? Ők a munkaidejük alatt a bujkáló zsidókra vadásztak, hogy átadják őket a német rendőrségnek, de a hétvégeken esetleg náciellenes társaikkal találkoztak, hogy megkíséreljenek felrobbantani egy német katonai vonatot. És mit gondoljunk azokról a magyar szénbányászokról, akik közül sokan a Nyilaskeresztes Párthoz tartoztak, és akik 1940 októberében a salgótarjáni bányákban magasabb bérekért ülősztrájkot indítottak a zsidó bányatulajdonosok ellen? A bányászok ezzel a lépésükkel közvetetten megakadályozták, hogy néhány magyar nehézipari üzem – amelyek szintén zsidó kézben voltak – fegyvereket állítson elő a németek hadseregnek. A nyilas partvezetők által irányított sztrájkot végül honvédcsapatok verték le a német kormány kérésére.

Mindenben kulcsszerepe volt az időzítésnek: a frontokon bekövetkezett változások ellenállókat csináltak a kollaboránsokból, bár sokan egyszerre két szerepet is játszottak. Végül is ahhoz, hogy zavart lehessen előidézni a normandiai partraszállás idején a német szállítási rendszerben, az illetőnek olyan magas rangú francia vasúti tisztviselőnek kellett lennie, aki élvezte a németek bizalmát.

Ezek a fejlemények nem azt jelentik, hogy alig akadtak valódi náciellenes hősök, akik a háború folyamán az életüket kockáztatták a szabadságért, a demokráciáért, s tették ezt gyakran a szocializmus valamilyen formájáért folytatott küzdelemben. Ugyanakkor voltak olyanok is, akik sohasem inogtak meg a Hitler iránti hűségükben. Még 1945 áprilisában is a Waffen-SS-ben harcoló sok ezer fiatal skandináv, belga és francia önkéntes életét áldozta a berlini Kancellária bunkerja védelmében.

Már most látható, hogy az egyik fő problémánk az lesz, hogy helyesen határozzuk meg a kollaboráció és az ellenállás fogalmát, és hogy az egyéneket és csoportokat beillesszük ezekbe a kategóriákba. Azzal is tisztában kell lenni, hogy óriási regionális különbségek voltak egyrészt Nyugat- és Dél-Európa, másrészt Kelet-és Délkelet-Európa között. Az igaz, hogy a németek borzalmas kegyetlenségeket követtek el Franciaországban és Olaszországban, de ilyesmire csak azután került sor, miután a náciellenes ellenállók provokálták a megszállókat. Nyugaton a német erőszakoskodások visszafogottnak minősíthetők, ha egybevetjük azokat azzal a brutalitással, amelyet a németek Kelet-Európában és a Balkánon fejtettek ki. Lengyelországban, a balti államokban, a Szovjetunió

németek által elfoglalt részeiben, Görögországban és Jugoszláviában bőségesen voltak olyan partizánok által elkövetett provokációk, amelyek elszabadították a németek haragját. De azokban az országokban az SS és a Wehrmacht, a német hadsereg, a gyilkolás örömében is ölt, vagy azért, hogy megváltoztassa a helyi lakosság etnikai összetételét. Mintha két háború folyt volna: nyugaton a hagyományos, míg keleten masszív német gyarmatosítás, ami egyben faji keresztes hadjárat is volt a zsidók, szlávok és más népek ellen, akiket a németek alsóbbrendűnek ítéltek. Fontos azt is megjegyezni, hogy míg nyugaton a háború 1939-ben kezdődött és 1945-ben véget ért, keleten gyakran később kezdődött, de 1945 után is folytatódott a szovjet hódítók elleni fegyveres harcokkal és a kelet-európaiak közötti véres konfliktusokkal. Lengyelországban például az utolsó felfegyverzett antikommunista ellenállót 1963-ban lőtték le. Volt még egy drámai különbség: keleten a második világháború legmaradandóbb eredménye az etnikai tisztogatás volt, míg Nyugat-Európában nem került sor ilyesmire, leszámítva a zsidók holokausztját, amelyet a németek hajtottak végre a helybeliek váltakozó mértékű segítségével.

E könyv fő feladata az, hogy megvizsgálja a kollaboráció, az ellenállás és a megtorlás kérdéseit azokban az országokban, ahol a legfőbb hatalom a német hadsereg vagy a Harmadik Birodalom más képviselőinek a kezében volt. Ez volt a helyzet cseh földön (akkori neve Cseh–Morva Protektorátus volt, ma Cseh Köztársaság), Lengyelországban, Norvégiában, Dániában, Hollandiában, Belgiumban, Luxemburgban, Franciaországban, Jugoszláviában, Görögországban, a balti államokban és a Szovjetunió németek által elfoglalt területein.[3] A második világháború Európája azonban nemcsak a náci Németországból és azokból az országokból állt, amelyeket elfoglaltak a német katonák. Létezett egy jelentős csoport, amelyet Németország politikailag független szövetségesei alkottak: Finnország – amely hivatalosan társhadviselő fél volt, és nem szövetséges –, Olaszország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Horvátország és Bulgária. Ezeknek az országoknak volt saját államfője, kormánya, diplomáciája, hadserege, rendőrsége és nemzeti közigazgatása. (Némelyik megszállt ország, elsősorban a kollaboráns francia kormány hiába törekedett arra, hogy Hitler elfogadja őket politikai szövetségesül).

Azokban az országokban, amelyek Németország szövetségesei vagy társult országai voltak, nem az volt a kérdés, hogy a náci Németországgal szemben álló csoportok engedelmeskedjenek-e a németeknek – akik

[3] A háború után Ausztria kijelentette, hogy németek által megszállt ország volt; a valóságban Ausztria és a náci Németország általános örvendezés közepette egyesült 1938-ban, és utána az osztrákok vezető szerepekhez jutottak a német hadseregben, rendőrségben és a megszálló hatóságokban.

gyakran nem is voltak jelen –, hanem az, hogy engedelmeskedjenek-e a saját kormányuknak. Ezek a kormányok tettekkel és szavakkal is elkötelezték magukat Németország mellett, de gyakran megkérdőjelezhető volt a nácik iránti hűségük. A valóságban – bármit állít is manapság sok történelemkönyv és kábeltévé-műsor – a szövetséges kormányok nem voltak Hitler bábjai. Saját akaratuk szerint cselekedtek. Hitler szövetségesei szabadon dönthettek arról, hogy akarják-e követni a német útmutatást, és hogyan. Ha elutasították a németek kérését, a legtöbb esetben Németország nem volt képes rájuk erőltetni az akaratát.

Ez annyit jelent, hogy a Németországgal szövetséges országokban a kormány parancsait követve egyének vagy csoportok elő is mozdíthatták a német ügyet, de árthattak is annak. A dolog alapvetően a helytől, az időponttól és a politikai és katonai körülményektől függött. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a háború utáni perekben a hatalmuktól megfosztott vezetők elleni vád nem kollaboráció volt, hanem hazaárulás.

Létezett az országoknak egy harmadik csoportja is a háborús Európában, azoké a semleges országoké, amelyeknek a náci Németországgal fennálló kapcsolata szintén a helytől, az időtől, és kormányaik érdekeitől függött. Érdekes, hogy a spanyolok és a portugálok, akiknek a politikai rendszere hasonlított Olaszországéhoz és Németországéhoz, rendkívül óvatos politikát folytattak Hitler és Mussolini irányában. Viszont a demokratikus Svájc és Svédország földrajzilag olyan közel volt a náci hatalomhoz, hogy a vezetőik szükségesnek látták a német hadiipar támogatását, legalábbis a háború első éveiben. A Németországgal való együttműködés jelentős anyagi előnyökkel járt ezen országok számára.

Ami történelmileg annyira érdekessé teszi ezeket az eseményeket, az az, hogy a második világháború alatt mind a kollaboráció, mind az ellenállás korábban elképzelhetetlen méreteket öltött, rettenetes pusztuláshoz vezetett, de néhány, a németek által elfoglalt országban részleges önfelszabadításhoz is. Annak, hogy a polgárok önként vállaltak ilyen hatalmas méretben részt a konfliktusban, az volt az oka, hogy – eltérően az első világháborútól – ez ideológiai konfliktus volt: mindkét tábor politikai aktivistái mélyen meg voltak győződve a saját igazukról. Ennek következtében, amikor véget ért a háború és eljött a leszámolás pillanata, soha nem látott tisztogatási hullám árasztotta el Európát. Milliók váltak a megtorlás célpontjaivá, és milliók voltak a megtorlások kezdeményezői és végrehajtói. Becslésem szerint a második világháború utáni büntetőbíróságok minden húsz felnőtt férfiból legalább egy ellen nyomoztak – ha nem is mindnyájukat fogták perbe és ítélték el – hazaárulásért, háborús bűnökért vagy a Németországgal való kollaborálásért. Érdekes módon néhányan, akiket a háború alatti tevékenységükért elítéltek, di-

cséretben is részesültek, sőt még kitüntetést is kaptak hősi ellenállói tevékenységükért. René Bousquet-t, a buzgó francia kollaboránst és a zsidók kegyetlen üldözőjét a háború után ötévnyi *degradation nationale*-re ítélték, amit talán „nemzeti szégyennek" és „megalázásnak" lehet fordítani. Egyidejűleg ugyanaz a bíróság azonnal fel is mentette Bousquet-t, mert „végig részt vett a megszállókkal szembeni ellenállásban".[4] A második világháború utáni francia kormány megbocsátott a kollaboráns Maurice Papon rendőrfőnöknek is, előléptette a közszolgálat legmagasabb tisztségeibe, majd 1998-ban egy francia bíróság ugyanazt a Papont hosszú időre börtönbe zárta a német megszállás alatt elkövetett háborús bűnökért.[5]

Vegyük például Magyarország koronázatlan királyát, Horthy Miklós kormányzót, aki a háború alatt váltakozva hol előmozdította, hol akadályozta hazájában a német befolyást, attól függően, hogyan ítélte éppen meg a háború kimenetelét, és éppen kire hallgatott a tanácsadói közül. Hasonlóképpen Horthy egyszerre üldözte és védelmezte is zsidó alattvalóit, a katonai eseményektől függően, de attól függően is, hogy zsidó alattvalói milyen társadalmi pozíciót töltöttek be, és milyen mértékben asszimilálódtak. Végül őt nem fogták perbe, be sem börtönözték, és Sztálin közbenjárására lehetővé tették, hogy Portugáliába vonuljon száműzetésbe.[6]

Valóban meglepő, hogy mennyi államfőt, miniszterelnököt, kormánytagot, magas rangú katonát, értelmiségit, még költőket és színészeket is bíróság elé állítottak a háború után, és hányat akasztottak fel közülük. A megtorlások sorozata néhány, németek által megszállt országban már korán, a háború alatt megkezdődött, amikor a németek által jóváhagyott új kormányok megvádolták hazájuk katonatisztjeit és államférfijait, hogy elhanyagolták a német veszéllyel szembeni védelmi intézkedéseket. A megtorlások a háború után sokkal szélesebb körben folytatódtak, akár a nyugati szövetségesek, akár a Szovjetunió égisze alatt. Franciaországban, ugyanúgy, mint Jugoszláviában, az volt a cél, hogy megszabadítsák az országot az *ancien régime*, a régi, háború előtti rendszer maradványaitól, amelyet mind a kollaboránsok, mind az ellenállók korruptnak és hozzá nem értőnek tartottak. Úgy remélte min-

[4] René Bousquet-ről ld. Lucy Golsan és Richard J. Golsan (szerk.): *Memory, the Holocaust, the French Justice: The Bousquet and Touvier Affairs.* Lebanon, NH: University Press of New England, 1996.

[5] Maurice Paponról ld. Richard J. Golsan (szerk.). *The Papon Affair: Memory and Justice.* New York, Routledge, 2000.

[6] Horthy Miklóssal kapcsolatban ld. Thomas Sakmyster: *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944.* Boulder, CO: East European Monographs. Terjeszti a Columbia University Press, 1994.

denki, hogy a perek majd elvezetnek a becsületesebb, kevésbé korrupt és társadalmilag tudatosabb nemzetekhez. Még dühöngött a háború, de mind a kollaboránsok, mind az ellenállók már játszottak az egyesült Európa gondolatával, amelyet az előbbiek a náci Németország, az utóbbiak az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetése alatt képzeltek el. Csak a szovjetek és általában a kommunisták nem akartak hallani egy egyesült Európáról, mert úgy érezték, azt az amerikaiak ellenük fogják felhasználni. Ez is mutatja, hogy a második világháború utáni korszak nagy elképzelései, témái már a háború alatt felvetődtek. Ironikus módon azt az új Európát, amelyet a világháború politikai aktivistái elképzeltek, nem annyira az egykori kollaboránsok vagy az egykori ellenállók hozták létre – közülük sokan meghaltak a háború alatt, és őket általában utópisztikus álmodozóknak tartottak –, hanem olyan realistább politikusok, akik gyakran nem is kötelezték el magukat politikailag a háborús években.

E könyvben közvetve és közvetlenül fel fogjuk vetni a kérdést: milyen háború utáni Európát képzeltek el az európaiak. Látni fogjuk, hogy nem volt egyetértés olyan témákban, mint Európa jövendő szerepe a világban, a kontinens lehetséges egyesítése és a szükséges szociális, gazdasági és politikai reformok természete. Sok millió európai – többen Kelet-, mint Nyugat-Európában – egyetértett azonban abban, hogy meg kell szabadítani országaikat az idegen elemektől, legyenek azok külföldi megszállók, bevándorlók, menekültek vagy hazai kisebbségek. Különösen sok európai értett egyet még Nyugat-Európában is a nácik tervével, ha a módszereivel nem is, hogy meg kell szabadítani a kontinenst a zsidóktól. Röviden: ha volt egy nagy, közös európai terv, az az etnikai tisztogatásé volt. El kell ismerni, hogy az etnikai tisztogatás Nyugat-, Észak- és Dél-Európában kevésbé volt égető kérdés, mint Európa keleti és délkeleti részeiben, egészen egyszerűen azért, mert nyugaton és északon az etnikai tisztogatást jórészt már elvégezték a korábbi századok során a kötelező oktatással, az általános katonai szolgálattal és, ha úgy ítélték szükségesnek, erőszakkal. Keleten az etnikai tisztogatás csak 1918-ban kezdődött, amikor kimúltak a soknemzetiségű birodalmak. A két háború közötti időszakban és a második világháború alatt a régi kontinensen napirenden volt az idegengyűlölet.

A nácik által elfoglalt Európában az egyéneknek mindenütt szembe kellett nézni a hűség dilemmájával, de e tekintetben a dolgok rendkívül változatosak voltak. Dániában, ahol X. Keresztély monarchiájától az utolsó rendőrőrsig minden kormányzati intézmény fennmaradt a német megszállás után is, az egyéneknek fel kellett tenniük önmaguknak a kérdést, hogy hazájuk, a saját biztonságuk és jólétük érdekében maradjanak-e hűségesek kollaboráns kormányukhoz, vagy fogjanak bele

valamilyen ellenálló tevékenységbe. Olaszországban 1943 nyarán Mussolini fasiszta kormányát megbuktatták, a király és az új kormány a barátságáról biztosította a nyugati szövetségeseket, akik már az ország déli részében voltak. A német hadsereg megszállta Észak- és Közép-Olaszországot, és Mussolini egy új fasiszta köztársaságot alapított. Amikor minden kormányzati intézmény összeomlott, az olaszoknak is fel kellett tenniük a kérdést, hogy kihez legyenek hűségesek: a távol levő királyhoz, az új fasiszta köztársasághoz vagy a németellenes partizán harcosokhoz, akik maguk is megoszlottak, mert kommunisták, szocialisták, demokraták és konzervatív királypártiak is voltak közöttük. Közben azonban az ország zömét megszállva tartó németek foglyul ejtettek vagy kivégeztek minden olasz katonát, akivel csak találkoztak. Ugyanakkor Dél-Olaszországban az amerikai, brit, francia, lengyel és más szövetséges erők, amelyek azért küzdöttek, hogy felszabadítsák Olaszországot a német iga alól, gyakran megkülönböztetés nélkül bombázták az olasz városokat és műemlékeket. A dán néptől eltérően az olaszok a második világháború alatt a társadalom és az állam szörnyű válságát tapasztalták meg.

Meglepő módon nem létezik egyetlen átfogó tudományos feldolgozása sem ennek a négy, egymással kapcsolatos témának: kollaborálás, alkalmazkodás, ellenállás és megtorlás. Ami van, az néhány általános tanulmány az európai kollaborációról és az ellenállásról, valamint rengeteg, gyakran kiváló publikáció a négy téma valamelyikéről bizonyos országokban, különösen Franciaországban, Dániában, Norvégiában és Hollandiában. Létezik néhány igen hasznos esszégyűjtemény is.

Egyes országokban, mint Fehéroroszország és Oroszország, alig található a helyi kollaborációval foglalkozó írás. E könyv célja, hogy megpróbálja kitölteni a történetírásnak ezt a hézagát, és hogy rádöbbentsen arra, mi is folyt kollaboráció, ellenállás és megtorlás elnevezés alatt a második világháborúban. Az bizonyos, hogy ez a kétségbeejtően összetett eseménysor rendkívüli hatást gyakorolt nemcsak Európára, de a mostani életünkre is.[7]

Egy olyan könyvben, amely megkísérli követni a fejleményeket többtucatnyi országban mind a társadalom, mind az egyén szintjén, nem lehetnek illúzióink az általánosítás érvényességét illetően. Hiányoznak a mindenre kiterjedő statisztikai adatok; nem ismerjük az egyes országokban a kollaboránsok és az ellenállók számát, és még kevésbé ismerjük az egész földrészre vonatkozó adatokat. Azt sem tudjuk biztosan, hány európait büntettek meg a háború után az ellenséggel való kollaborálásért vagy háborús bűnökért. Ha pontos adataink vannak is például

[7] Az európai kollaborációval, ellenállással és megtorlással foglalkozó könyveket és tanulmánykötetet ld. az *Ajánlott olvasmányok*nál.

Norvégiáról, ezzel szemben tény, hogy a Szovjetuniót illetően egyszerűen nem léteznek megbízható statisztikák. Szükséges azonban az egész földrészre kiterjedő valamennyi általánosítással élnünk, hisz e nélkül az elbeszélés csak önmagát ismétlő és kaotikus volna. Számos konkrét példával is szolgál a könyv abban a reményben, hogy sikerül az olvasó fejében témánkról egy átfogó képet kialakítani. E bevezető után a könyv röviden áttekinti majd a katonai megszállások történetét, a kegyetlenségeket, amelyeket gyakran a katonák és a civilek közötti kölcsönös félelem és bizalmatlanság szült. Megvizsgáljuk azokat a nemzetközi próbálkozásokat, amelyek megkísérelték szabályozni az ellenséges katonák jelentétét idegen országban. Ezt követi majd egy elemzés arról, hogy 1939-ben, huszonöt évvel az első világháború kitörése után a világ miért állt ismét egy általános katonai konfliktus előtt. A második fejezetben a korai német hódításokkal foglalkozunk: Ausztria 1938-as megszállásával, ahol testvérekként fogadták a német katonákat, akik megszabadították az osztrák népet attól, hogy önmagát kelljen kormányoznia. 1939 tavaszán következett a cseh területek elfoglalása, ahol a német megszállást nemzeti tragédiaként értékelték ugyan, de mégis reménykedtek, hogy a cseh nép ebből a nehéz helyzetből is képes lesz a legjobbat kihozni. Ezt követte szeptember elsején Lengyelország elkeseredett ellenállással fogadott megtámadása, amely az európai háború kezdetét jelentette.

A 3. fejezet átfogó képet ad arról, hogyan omlott össze Észak- és Nyugat-Európa a németek villámsebességű katonai támadása alatt, és arról, hogy sokan e két régióban hogyan próbáltak meg együtt élni a német jelenléttel, sőt még hasznot is igyekeztek húzni belőle. A 4. fejezet megmutatja, hogy az a teljesen váratlan és máig megmagyarázhatatlan támadás, amelyet 1941 júniusában Németország intézett szövetségese, a Szovjetunió ellen, hogyan változtatta meg a terveket és az elvárásokat. A politikai jobboldalhoz tartozó európaiak, akik mindig is gyűlölték a bolsevizmust, de akiknek a német ügy iránti lelkesedését lehűtötte az 1939. augusztusi Hitler–Sztálin-paktum, most megalapozottan kínálhatták fel szívüket-lelküket a Führernek. A szélsőbalhoz tartozók, akiknek semlegeseknek kellett volna maradniuk az „imperialista, kapitalista hatalmak közötti konfliktusban," azaz a náci Németország és a francia–brit szövetség közötti háborúban, most önfeledten belevetették magukat az „antifasiszta küzdelembe". A háború hirtelen teljes mértékben ideologikussá vált.

A kelet-európaiak számára a német–szovjet háború csaknem megoldhatatlan problémát jelentett: hova álljanak a két fenyegető óriás összecsapásában? Ki volt a nagyobb ellenség abban a fura helyzetben, amelyben a kis országok is gyakran egymás esküdt ellenségei voltak? Az 5. fejezet igyekszik megmagyarázni azt a különlegesen nehéz helyzetet,

amelyben Németország számos szövetségese találta magát a Barbarossa hadművelet után, ahogyan a németek nevezték az Oroszország elleni támadást.

A német hadsereg első vereségére 1941–1942 telén Moszkva közelében került sor, és arra bátorította az addig szinte láthatatlan ellenállási mozgalmakat, hogy szedjék össze magukat, tegyenek szert önbizalomra; erről szól a 6. és a 7. fejezet. Itt ismét különbséget kell tennünk Nyugat- és Észak-Európa és Kelet- és Délkelet-Európa között, mert amíg Norvégiától Franciaországig és Olaszországig az ellenállók szilárd célja a náciellenes harc és a háború utáni reform volt, keleten és délkeleten az ellenállók feladatai és céljai sokkal összetettebbek voltak. Párizsban az ellenállók azt remélték, helyreállíthatják hazájuk függetlenségét, megbüntethetik az árulókat, és a háború után eljuthatnak egy jobb, igazságosabb társadalomhoz. A hasonló náciellenes ellenállóknak az ukrajnai Lvivben először el kellett dönteniük, kik is a fő ellenségeik: a német megszállók, a szovjet hadsereg, esetleg zsidó vagy lengyel szomszédjaik? Nem számított azonban, hogy az ellenálló hol folytatta a tevékenységét, az élete állandóan veszélyben forgott. Később az is kiderült, hogy az ellenállási tevékenység hősi romantikája közebb állt Hollywoodhoz, mint a valósághoz. A 8. fejezet megpróbálja illusztrálni három eset részletes bemutatásával, hogy az ellenállók tevékenysége milyen esztelen brutalitásokra ösztönözte a megszállókat. Az ellenállás fő áldozatai rendszerint nem a megszállók voltak, és nem is az ellenállók, hanem a civil lakosság. A könyv utolsó fejezetei példákat idéznek a háború utáni megtorlásokból, és megkísérelnek általánosításokat levonni abból a példátlan és megismételhetetlen katarzisból és tisztogatásból, amit Európa átélt a felszabadulás után. Ezeknek a háború utáni tisztogatásoknak a pozitív és negatív következményei máig nincsenek még teljesen feldolgozva.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy a második világháborút megelőző két évszázad során nemzetközi erőfeszítések igyekeztek humanizálni a hadviselést, hogy a katonák ne rabolják ki és ne öljék meg az elfogott ellenséget, és a katonai parancsnokok ne engedjék meg ártatlan civilek lemészárlását. Az erőfeszítések nem mindig jártak sikerrel. Erről tanúskodnak az 1877–1878-as orosz–török háborúban elkövetett kegyetlenkedések, Dél-Afrikában a búr háború, a gyarmati háborúk és az első világháború. Mégis csak 1939 és 1945 között vált ideológiailag igazolt, egyetemes szükségszerűséggé a kegyetlenkedés, a népirtás és a tömegek elűzése. A kollaboránsok és ellenállók összecsapása önmagában is ösztönözte a sajnálatos visszatérést a jól bevált, vad durvasághoz. A nemzetközi szervezetek a háború után is próbálkoztak, és néha sikerrel tudtak érvényre juttatni erőteljesebb és hatékonyabb humanitárius szabályokat. Ezekről a konvenciókról azonban nem vettek tudomást az

1990-es években a délszláv háborúkban, de ez a rettenetes eset kivétel maradt.

A második világháború utáni Európában a kormányok, csoportok és egyének panaszaikkal általában a nemzetközi szervezetekhez fordultak, és nem kínzással vagy gyilkolással igyekeztek elrendezni a vitás kérdéseket. Elmondhatjuk tehát, hogy a második világháború nemcsak kétségbeesést hozott, hanem a remény hatalmas hullámát is elindította.

1. FEJEZET

A könyörtelenségtől a hadviselés nemzetközi szabályozásáig és onnan vissza a könyörtelenséghez: a megszálló haderők Európa történelmében

Egy ország lakói csak akkor élhetnek túl egy idegen katonai megszállást, ha a megszálló hadsereg fegyelmet tart a katonái között, és ha azok a lakosságot emberszámba veszik. Cserében a megszálló hatalomnak joga van elvárni, hogy a helybeliek engedelmeskedjenek minden olyan parancsnak, amelyet legalább félig észszerűnek lehet ítélni, és a lakosság ne fenyegesse a katonák életét. Semmilyen katonai szabályzat, még a német náciké sem hatalmazta fel a katonákat fosztogatásra vagy ártatlanok lemészárlására. A német büntető törvénykönyv – amely 1943 októberében kézikönyvként jelent meg – 211. paragrafusa a gyilkosságban vétkes katonára halálos ítéletet ír elő anélkül, hogy megkülönböztetné az áldozat faját, vallását vagy nemzetiségét. A törvénykönyv más paragrafusai szigorú büntetést írnak elő azok számára, akik gyilkosságra ösztönöztek, vagy részt vettek ilyen bűntény elkövetésében.[1] Kiemelendő, hogy az 1943-as német katonai szabályzat szigorú büntetést helyez kilátásba annak a katonának, aki végrehajtja felettese olyan parancsát, amely törvényszegést tartalmaz. „Az alárendelt (beosztott) bűnrészesként büntetendő, ha tudja, hogy felettese parancsának a végrehajtása katonai vagy más egyéb bűntényhez vagy erőszakhoz vezetne."[2] Az a borzalmas magatartás, amelyet a német katonák tanúsítottak Kelet- és Délkelet-Európában a második világháború alatt, azt mutatja, hogy a szabályok mit sem érnek, ha a parancsnokok nem törődnek velük.

Sajnálatos módon a történelem során csak időnként valósult meg a kölcsönös megbecsülés a megszálltak és a megszállók között. A hadseregek többnyire fegyelmezetlen hordák voltak, amelyek megjelenése

[1] Ld. Otto Schwartz (szerk.): *Strafgesetzbuch, Nebengesetze, Verordnungen und Kriegsstrafrecht.*, 12. jav. kiadás, 7. nagy német kiadás. München–Berlin: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1943. A gyilkosságról szóló 211-es cikkely a 335–339. oldalon van; a Führer 1939. október 8-i rendelete, amely a bekebelezett keleti régiókkal foglalkozik, a 1010–1012. oldalon; a további rendeletek a 1012–1019. oldalon.

[2] Martin Rittau (szerk.): *Militärstrafgesetzbuch, in der Fassung vom 10 October 1940 – mit Einführungsgesetz und Kriegsstrafrechtsordnung.* Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 1943.

idegen országokban, akár „baráti", akár „ellenséges" szándékkal érkeztek, egyet jelentett az erőszakkal és a fosztogatással. A harmincéves háborúban, 1618 és 1648 között, amely csaknem egész Európára kiterjedt, a katonákat alig lehetett megkülönböztetni a bunkósbotokkal, kiegyenesített kaszákkal felszerelt parasztoktól. A hadviselő hatalmak ritkán voltak képesek ellátni a katonáikat, így azok aztán raboltak, erőszakoskodtak és gyilkoltak. Cserében a parasztok lemészárolták azokat a katonákat, akik szerencsétlenségükre elszakadtak az egységüktől.

A nagy változás a tizenhetedik század végén és a tizennyolcadik század elején következett be, a központi közigazgatás és az állam által irányított gazdaság- és szociális politika kezdeteivel

Európa történetében először a gazdasági fejlődés és a királyi kincstárak növekvő képessége, hogy adót szedjen be az alattvalóitól tette lehetővé egyes kormányok számára, hogy állandó hadsereget állítsanak fel, és ne csak ideiglenes alakulatokra támaszkodjanak. Az olasz reneszánsz fejedelmek zsoldosai általában kiváló katonák voltak, de amikor lejárt a szerződésük, habozás nélkül vagy a legtöbbet ígérő oldalára álltak, vagy martalócok lettek. A tizennyolcadik századi uralkodók hűséget vártak el a katonáiktól, akiket egyre jobban tudtak ruházni, táplálni és szabványos fegyverzettel ellátni. A király zászlajára a katonák már nemcsak úgy tekintettek, mint messziről is látható jelre, hanem mint szent királyi jelképre, és később – fokozatosan – mint annak az államnak a jelképére, amelynek az uralkodó volt a feje. A tizenkilencedik században a zászló a nemzet jelképe lett.

Az új hadseregekben a parancsnokok általában a nemesi családok ifjabb fiai közül kerültek ki. Számukra a katonai szolgálat gyakran már nemcsak elegáns időtöltés volt, hanem életcél és egyben egy szerény, de biztos jövedelem forrása is. A közkatonák leginkább a társadalom legszegényebb rétegeiből kerültek ki, vagy olyan szerencsétlenek voltak, akiktől a közösségeik meg akartak szabadulni. A katonai szolgálat lassan általános kötelezettséggé vált, még ha eleinte csak a társadalom bizonyos rétegei számára volt is az. Rájuk vasfegyelem vonatkozott, ami mély szakadékot teremtett a besorozottak – akiknek gyakran huszonöt évig kellett szolgálniuk – és a „civilek" – ez egy újsütetű kifejezés volt – között.

Az arisztokrata tisztek, akik a tizennyolcadik században nem hivatalosan egységes nemzetközi réteget alkottak, nem sokat törődtek a parancsnokságuk alatt álló agyonfegyelmezett „csőcselékkel".

Elismerve, hogy az elhamarkodott általánosítások veszedelmesek, mégis állíthatjuk, hogy a hadviselés humanizálását és szabályozását célzó többé-kevésbé sikeres gyakorlatot a tizennyolcadik század végén felfüggesztették, Lengyelország felosztása és a francia forradalom kö-

vetkeztében. A második esemény kétségtelenül jóval ismertebb, de Lengyelország bukása a tizennyolcadik század végén közvetlenebbül, mélyebben hatott az idegen megszállás és az ellenállás gyakorlatára, mint a francia forradalom.

1772-től kezdődően huszonhárom éven keresztül Oroszország, Poroszország és Ausztria fokozatosan felosztotta a lengyel királyságot, amelyre 1794-ben a lengyel hazafiak nagy felkeléssel válaszoltak. A lázadás kudarcot vallott, de azóta Lengyelország és a lengyel nép nevét gyakran azonosították az idegen megszállással szembeni ellenállással. A lengyel emigránsok a tizenkilencedik és a huszadik századi nemzeti felszabadító háborúkban „A mi és a ti szabadságotokért" feliratú zászlókat lobogtatva vettek részt. A második világháború első másfél évében Lengyelország – Nagy-Britannia mellett – az egyetlen olyan ország volt, amely nem adta meg magát a náciknak, vagy nem csatlakozott hozzájuk. Érthetően a lengyelek, és különösen a költőik, úgy tekintettek hazájukra, mint „a nemzetek Krisztusára". Lengyelország – tekintet nélkül a földrajzi és etnikai határaira (a független Lengyelország a közelmúltban csak 1918 és 1939 között létezett, majd 1944 után) – valóban nagyon veszélyes hely volt minden megszálló erő számára. Semmi kétség hogy egészen mások voltak a náciellenes ellenállók problémái például abban a Dániában, amely 1940-ig szinte nem is ismert idegen megszállást, mint a lengyel ellenállóknak a problémái, hiszen az ő országuk évszázadokon át nem tapasztalt mást, mint idegen közigazgatást és idegen megszálló hadseregeket.

Hogy mit jelentett Európa számára a francia forradalom, azt jól összefoglalja a *Marseillaise*, az a csatadal, amely nemzeti himnusz lett, és egyben az ellenállás globális himnusza.

A *Marseillaise* felszólította a lakosságot a „vad" megszállók elleni, az utolsó csepp vérig folytatandó harcra. Az idegen megszállókat „bősz, ölni kész rab had"-nak nevezte, és közölte, hogy ebben a szent harcban szó sem lehet arról, hogy megkegyelmezzenek a legyőzött ellenségnek.

A valóságban 1792 és 1814 között idegen seregek egyszer sem szállták meg Franciaországot, a francia nemzetnek nem kellett gerillaháborút folytatnia. Éppen ellenkezőleg, más európai országok polgárai álltak ellen a francia hadsereg „vad" katonáinak. A kis háborút jelentő spanyol *guerrilla* kifejezés éppen a spanyoloknak a francia megszállók elleni harca idején született. Ezeket a háborúkat mindkét oldalon rettenetes kegyetlenség jellemezte.

A forradalom és a napóleoni korszak háborúi alatt a francia kormányok nemzeti felszabadulást és felvilágosult reformokat ígértek Európa „rabsorsra juttatott népeinek": az elfoglalt vagy „felszabadított" országok válasza erre a helyi nacionalizmus ébredése volt. Ez nemcsak a fran-

ciákkal, de más helyi mozgalmakkal való összecsapásokat is okozott: az ideológiai konfliktusok elkerülhetetlenül felfegyverzett irreguláris egységek felállításához vezettek.

Az 1814–15-ben ülésező, a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus megpróbálta visszaadni Európát az örökletes jogon uralkodóknak. Ők cserében megígérték, hogy egyesítik erőiket, egyfajta nemzetközi rendőrséget hoznak létre, amely biztosítja majd a békét és a nyugalmat. A kongresszus döntései ritka sikerhez vezettek, a nagyhatalmak közötti békét csak az 1850-es években szakította félbe a krími háború, és az első világháború előtt leginkább csak a Balkánon került sor gerillatevékenységre.

A tizenkilencedik század első felében Európában uralkodó konzervatív rendszerek aggódtak, hogy az általános hadkötelezettség, amely három-négy évnyi szolgálattal járt a nemzeti zászló alatt – és a szakértők ezt kérték mint katonai szükségszerűséget –, fegyvert ad a nem hivatásosok kezébe. A katonai és a politikai vezetőséget rémálomként üldözte a sok millió kiképzett katona és leszerelt katona gondolata, akik szorosan kapcsolódnak polgári létükhöz. Ezek az egyenruhába bújtatott civilek szükség esetén hajlandók lesznek-e lőni tüntető vagy sztrájkoló testvéreikre, anyáikra?

A félelmek erősen eltúlzottak voltak: azok, akiket besoroztak az új nagy hadseregekbe, többé már nem olyan robotok voltak, akiket az őrmester botja kényszerített alávettségbe. Gyakran örömmel és büszkén szolgáltak a hadseregben, amely végül is sokukat kiszabadított a paraszti lét lélekölő robotjából, és megadta nekik az utazás izgalmát, a jobb táplálkozás, egészségügyi ellátás és bizonyos fokú tanulás lehetőségét is. Még fontosabb volt, hogy az általános katonai szolgálat megerősítette a nemzethez, egy elképzelt közösséghez való tartozás érzését.

Az Egyesült Királyság kivételével az európai országok a tizenkilencedik század eleje és az 1870-es évek között bevezették az általános kötelező katonai szolgálatot. A kaszárnyákban eltöltött három-négy esztendő megtanította az újoncoknak, hogy szent kötelességük *szükség esetén* ölni királyuk és nemzetük szolgálatában. Arra is megtanította azonban őket, hogy parancs nélkül ölni, akár egyenruhában voltak, akár nem, főbenjáró bűn. 1900-ra Európában már sok millió ember volt kiképezve arra, hogy rabló és gyilkos legyen, de csakis a felettesei által gondosan meghatározott körülmények között. Az állam nagyra becsülte a jól képzett veteránokat, és helyet adott nekik a rendőrségnél, a tűzoltóságnál, a közigazgatás alsóbb fokain, a dohánymonopóliumban és így tovább.

– Volt-e katona? (Haben Sie gedient?) Ezt a kérdést mindig feltették a német magániparban, amikor megbízhatóságot igénylő állások betöltéséről volt szó.

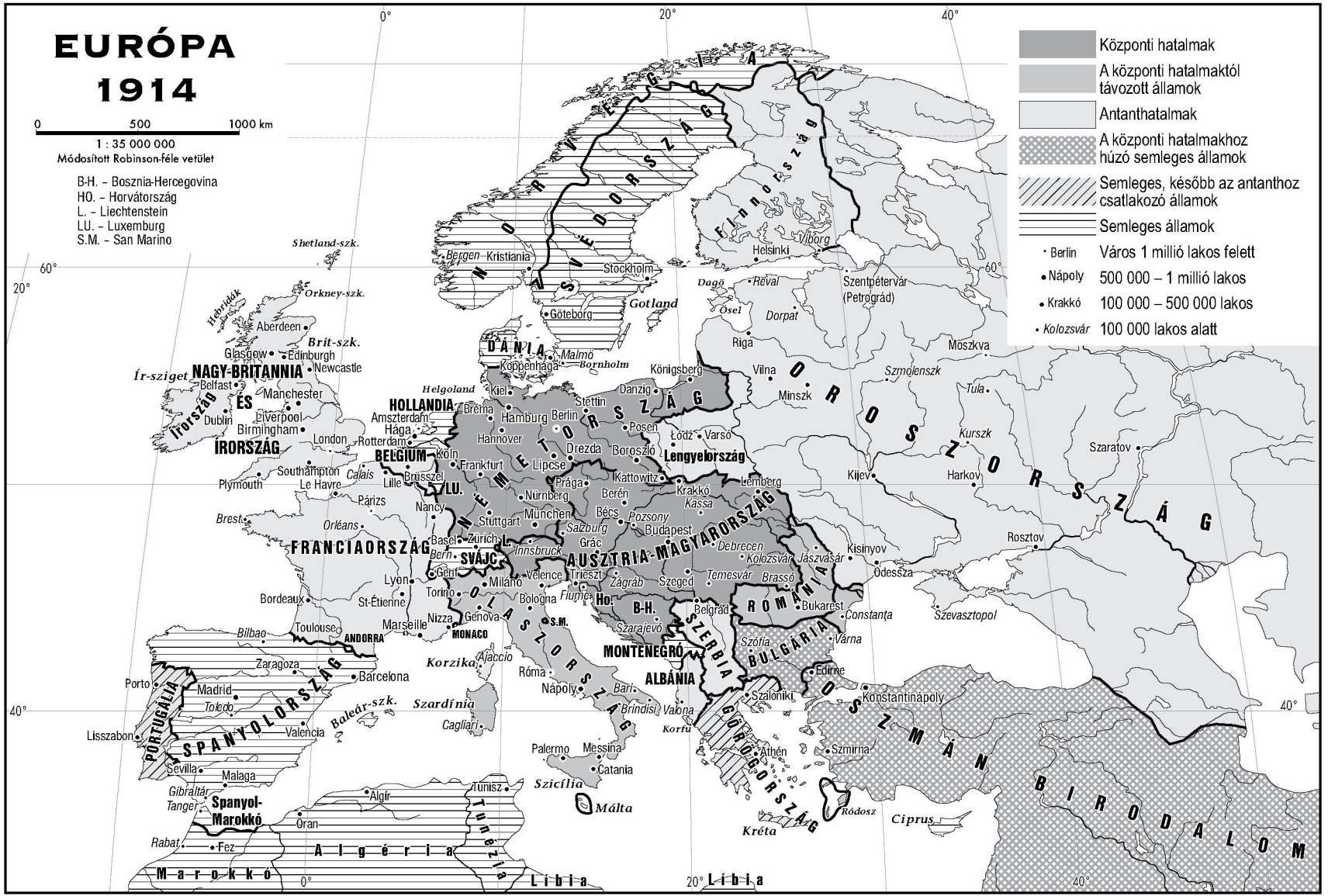
EURÓPA
1914
0 500 1000 km
1 : 35 000 000
Módosított Robinson-féle vetület
B-H. – Bosznia-Hercegovina
HO. – Horvátország
L. – Liechtenstein
LU. – Luxemburg
S.M. – San Marino
Központi hatalmak
A központi hatalmaktól távozott államok
Antanthatalmak
A központi hatalmakhoz húzó semleges államok
Semleges, később az antanthoz csatlakozó államok
Semleges államok
Berlin Város 1 millió lakos felett
Nápoly 500 000 – 1 millió lakos
Krakkó 100 000 – 500 000 lakos
Kolozsvár 100 000 lakos alatt
NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG
Finnország
DÁNIA
NAGY-BRITANNIA ÉS ÍRORSZÁG
Ír-sziget
Írország
HOLLANDIA
BELGIUM
LU.
NÉMETORSZÁG
FRANCIAORSZÁG
SVÁJC
AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG
Lengyelország
OROSZORSZÁG
ROMÁNIA
BULGÁRIA
SZERBIA
MONTENEGRÓ
ALBÁNIA
B-H.
Ho.
S.M.
MONACO
ANDORRA
OLASZORSZÁG
GÖRÖGORSZÁG
OSZMÁN BIRODALOM
PORTUGÁLIA
SPANYOLORSZÁG
Spanyol-Marokkó
Marokko
Algéria
Tunézia
Líbia
Szicília
Málta
Korzika
Szardínia
Kréta
Ciprus
Rodosz
Korfu
Shetland-szk.
Orkney-szk.
Hebridák
Brit-szk.
Helgoland
Gotland
Dagö
Ösel
Bergen
Kristiania
Stockholm
Göteborg
Koppenhága
Malmö
Bornholm
Kiel
Hamburg
Berlin
Stettin
Danzig
Königsberg
Riga
Reval
Helsinki
Viborg
Szentpétervár (Petrográd)
Dorpat
Vilna
Minszk
Moszkva
Szmolenszk
Tula
Kurszk
Szaratov
Kijev
Harkov
Rosztov
Odessza
Szevasztopol
Aberdeen
Glasgow
Edinburgh
Newcastle
Belfast
Manchester
Liverpool
Dublin
Birmingham
London
Rotterdam
Amsterdam
Hága
Köln
Frankfurt
Brüsszel
Lille
Calais
Párizs
Le Havre
Plymouth
Southampton
Brest
Orléans
Nancy
Basel
Zürich
Bern
Genf
Lyon
St-Étienne
Bordeaux
Toulouse
Marseille
Nizza
Genova
Torino
Milano
Bologna
Fiume
Velence
Trieszt
Innsbruck
Grác
München
Stuttgart
Nürnberg
Prága
Drezda
Lipcse
Hannover
Posen
Berén
Bécs
Pozsony
Budapest
Salzburg
Kattowitz
Krakkó
Kassa
Lemberg
Łódź
Varsó
Boroszló
Debrecen
Kolozsvár
Jászvásár
Temesvár
Brassó
Szeged
Zágráb
Belgrád
Szarajevó
Szófia
Bukarest
Constanta
Várna
Edirne
Konstantinápoly
Szaloniki
Athén
Szmirna
Palermo
Messina
Catania
Róma
Nápoly
Bari
Brindisi
Valona
Cagliari
Ajaccio
Bilbao
Zaragoza
Barcelona
Porto
Madrid
Toledo
Lisszabon
Valencia
Sevilla
Malaga
Gibraltár
Tanger
Rabat
Fez
Oran
Algír
Tunisz
Baleár-szk.
0°
20°
40°
60°

A polgárokból álló hadsereg legnagyobb próbája az első világháború volt, amikor gyakran rendkívül nehéz volt különbséget tenni ártatlan civilek és a helybeli lakosok között rejtőzködő gerillák között. Szerencsére 1914-re Európában már létezett egy sor nemzetközi konvenció és megállapodás, amelyek célja a hadviselés szabályozása, humanizálása és a sebesültek és a hadifoglyok védelme volt. Ezeknek a nem kötelező érvényű egyezményeknek egyes záradékai a megszálló erők védelmével és, érdekes módon, az irreguláris ellenálló erőkben működő fegyveres civilek jogaival is foglalkoztak.

A különféle hágai és genfi egyezmények, amelyeket békére vágyó gondolkodók és államférfiak mozdítottak elő, de például az orosz cár is, megtiltották a különlegesen pusztító hadieszközök használatát. Ilyen volt a tengeri blokád, amelynek célja az ellenséges ország kiéheztetése volt; ilyenek voltak a robbanó töltények és a vegyi fegyverek; a tüzérség vagy a légierő támadása olyan városok ellen, amelyekben nem volt hadiipar. Az egyezmények ezenkívül kérték, hogy a háborúban részt vevő államok a sebesült ellenséges hadifoglyokkal ugyanúgy bánjanak, mint a saját sebesültjeikkel, és hogy hadifoglyokat ne alkalmazzanak a hadiiparban. Az egyezmények kikötötték, bizonyos értelemben öntudatlanul visszatérve a feudális hagyományokhoz, hogy a fogoly tisztekkel csaknem úgy kell bánni, mint kedves vendégekkel, és ugyanolyan zsoldot kell fizetni nekik, mint a saját tisztjeiknek. A tiszteket és a tisztjelölteket nem volt szabad dolgoztatni, a fogságba esett közkatonákat és altiszteket rá lehetett kényszeríteni nem katonai jellegű munkákra.

Míg a tengeri blokád döntő fontosságú fegyver volt a britek kezében, addig a németek úgy érezték, hogy ők pedig szabadon lőhetik és bombázhatják a nyílt városokat, és hamarosan gáztámadásokhoz is folyamodtak. S míg közkatonák százezrei haltak meg orosz, osztrák-magyar és olasz fogságban, a hadviselő felek gondosan tiszteletben tartották a hadifogoly tisztek kiváltságait.

Az 1907-es Negyedik Hágai Nemzetközi Konvenció vezette be a kollaborációra és az ellenállásra vonatkozó legfontosabb újdonságokat. A 42. és a 43. cikkely hangsúlyozta a lakosság kötelességét, hogy engedelmeskedjen a megszálló erőknek, amíg azok tartják magukat a hágai egyezmény tartalmához, és amíg képesek ellenőrzésük alatt tartani az elfoglalt területeket.[3] Ez törvényesített egy bizonyos fokú korlátozott

[3] Ld. W. Michael Reisman–Chris T. Antoniou (szerk.): *The Laws of War: A Comprehensive Collection of Primary Documents on International Laws Governing Armed Conflict.* New York: Vintage Books, 1994. 232–233.; Lester Nurick–Roger W. Barrett: „Questions of Guerilla Forces Under The Laws of War". *American Journal of International Law* 40. No. 3 (1946). 563–563.; Kenneth Macksey: *The Partisans of Europe in*

kollaborációt, de az egyezmény törvényesítette az ellenállást is, még ha szigorúan meghatározott feltételekkel is: a hágai egyezmény 4. cikkelye a törvényes hadviselők közé sorolta az irreguláris harcoló egységeket, de csak ha megfelelő irányítás alatt állnak, messziről jól felismerhető jelvényt viselnek, nyíltan hordják a fegyvereiket, és tiszteletben tartják a háborús törvényeket és szokásokat. 1914 és 1918 között egyik hadviselő fél sem tartotta tiszteletben a gerillákról szóló cikkelyeket: az ellenállók rendszeresen rejtőzködve, titokban működtek, és a megszálló katonaság kivégezte az elfogott gerillákat, még ha „messziről felismerhetők" voltak is. Ennek ellenére el kell ismerni, hogy a hágai egyezmény szerzői becsülendő erőfeszítéseket tettek, hogy megvédjék az irreguláris harcosokat, és az elért eredmények nem teljesen elhanyagolhatók.

Emlékezzünk arra, hogy az első világháború alatt az antant vagy más néven a szövetségesek seregei (Oroszország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és sok más ország) csak rendkívül ritkán tudtak behatolni német, osztrák-magyar, bolgár vagy török területekre, azaz az úgynevezett központi hatalmak területére. Ezért amikor idegen megszállásról, kollaborációról, ellenállásról, elnyomásról és megtorlásról beszélünk 1914 és 1918 között, akkor nyilvánvalóan azokra a területekre gondolunk, amelyeket a központi hatalmak foglaltak el Belgiumban, Franciaországban, Szerbiában, Oroszországban, Olaszországban és Romániában. Nem csoda, hogy a központi hatalmak lakossága még egyre hitt a győzelemben, miközben már régen elveszítették a háborút az anyagilag és számbelileg is fölényben levő ellenséggel szemben.

Amint elkezdődött a háború, a németek máris hozzáfogtak a feltételezett *francs-tireurs* (orvlövészek) kivégzéséhez Belgiumban és Franciaországban, vagyis olyan civileket lőttek agyon, akikről feltételezték, hogy rálőttek a megszálló hadsereg katonáira. Ugyanakkor az osztrákok és a magyarok, Németország fő szövetségesei, sok ezer szerb és orosz/ukrán polgári személyt, köztük ortodox papokat is kivégeztek, azzal a gyanúval, hogy az ellenségnek kémkednek.

Politikai szempontból a lövöldözés és a fosztogatás főként a szövetségeseknek kedvezett, újságaik buzgón terjesztették a „hunok" (németek) és az osztrák-magyarok által elkövetett kegyetlenségek hírét, és ezzel feltüzelték a franciákat és a briteket, majd később az amerikai közvéleményt. A háború után a történészek, de a nyilvánosság is, különösen az Egyesült Államokban, hajlamosak voltak úgy kezelni a kegyetlenkedésekről szóló történeteket, mint brit és francia háborús propagandát.

---

the Second World War. New York: Stein and Day, 1975.; és Major Richard R. Baxter: „The Duty of Obedience to the Belligerent Occupant". *British Yearbook of International Law*, 1950. 235–255.

A közelmúltban azonban a történészek kimutatták, hogy sok német kegyetlenkedés igenis valóságos volt, s hogy azt megkönnyítették a német hadvezetés brutális parancsai, valamint a katonák soraiban uralkodó rettegés és hisztéria. Elzász-Lotaringiában és Belgiumban az atrocitások általában úgy kezdődtek, hogy a német katonák idegességből vagy véletlenül lövést adtak le, majd a pánikba esett katonák egymásra kezdtek lövöldözni, és végül úgy álltak bosszút a képzelt orvlövészeken, hogy ártatlan civileket öltek meg.

Az első világháború alatt, legalábbis Nyugat-Európában, az ellenséggel való kollaborálás problémája nem foglalkoztatta annyira a közvéleményt, mint a második világháborúban. Nyugaton azért volt ilyen a helyzet, mert 1914-ben megmerevedtek a frontvonalak, és alapvetően nem is változtak a háború végéig. A magasabb francia és belga hatóságok elmenekültek a visszavonuló hadseregekkel. Csak a helyi közigazgatás, a rendőrség és a hasonló intézmények maradtak a helyükön, akiktől a német megszállók engedelmességet követeltek, de nem ideológiai elkötelezettséget. Így azután míg a feltételezett ellenfeleket szigorúan megbüntették, a „kollaboránsokat" nem jutalmazták meg, és nem is sorozták be őket a német fegyveres erőkbe. Nem ez volt a helyzet keleten, ahol a körülmények már akkor előrevetítették a következő világháború több rettenetes fejleményét.

1914-ben Kelet-Európában számos etnikai csoportot gyanúsítottak meg azzal, hogy ellenséges és áruló. Az orosz hadvezetőség meg volt győződve arról, hogy minden zsidó gyökerei Németországba nyúlnak vissza. Az osztrák-magyar főparancsnokság feltételezte, hogy Ferenc József szerb és ukrán alattvalói a szerb és az orosz hadseregben harcoló testvéreik felé húznak. Ezreket akasztottak fel vagy lőttek agyon, többnyire képzelt bűnök miatt. A rettegett kozákok – az orosz hadseregen belüli elit lovas erő – sok százezer galíciai zsidót kényszerítettek menekülésre Budapest és Bécs felé. Más zsidókat megöltek, házaikat kifosztották. Az ilyen bánásmód miatt nem lehet csodálni, ha a kelet-európai zsidók általában megmentőként fogadták a német és az osztrák-magyar katonákat, akikkel többek között németül vagy egy jiddis–német keveréknyelven beszélni is tudtak. Amikor az oroszok visszaszereztek egyes területeket, ahogy az időnként megesett a háború folyamán, egyre növekvő hévvel üldözték az „ellenséges" zsidó lakosságot, annak ellenére, hogy közben százezrével soroztak be zsidókat az orosz hadseregbe. A menekülő zsidók, akik között sok volt a furcsán öltözködő, „civilizálatlanul" viselkedő" ortodox és haszid, nem nyerték el Németország vagy az Osztrák–Magyar Monarchia lakóinak a szeretetét. Sokan nem szívesen osztották meg nyomorúságos élelmiszeradagjaikat a menekültekkel.

A modern történelem első valódi népirtása, egy egész nép vagy „faj" kiirtására tett kísérlet nem Európában valósult meg, hanem az Oszmán Birodalomban, ahol az ifjútörökök kormánya és a katonai főparancsnokság megszervezte egymilliónál több örmény polgártársuk kiűzését és lemészárlását. Arra gyanakodtak, hogy az örmények a megszálló orosz ellenség oldalán állnak, és valóban sok örmény szolgált az orosz hadseregben, vagy mint a cár alattvalója, vagy mint az Oszmán Birodalomból szökött katona. Ennek ellenére semmi sem igazolta örmény civilek tömegeinek – köztük nőknek és gyermekeknek – a szíriai sivatagba való deportálását, sem a módszeres megsemmisítésüket. (Megjegyzendő azonban, hogy a konstantinápolyi [isztambuli] örményeknek nem esett bántódásuk). Az örmény genocídium volt az első nagy és valóban hatásos lépés az etnikai tisztogatások hosszú sorában, amelyeket az első világháború nyitott meg.

A háború után gyors egymásutánban sok millió ortodox görögöt űztek el a török Anatóliából; muszlimokat deportáltak Görögországból és Bulgáriából; százezernyi magyar menekült el Romániából, vagy elűzték őket onnan, és sok lengyel és ukrán is országot cserélt. Ukrajnában éppúgy, mint a balti államokban, a volt német és orosz katonák nagy sietve nemzeti hadseregeket szerveztek, vörös forradalmárok és fehér ellenforradalmárok követtek el kegyetlenségeket civilek ellen, általában azzal az ürüggyel, hogy meg kellett előzni vagy el kellett fojtani valamilyen gerilla-ellenállást. E borzalmak közül sok, mint például az úgynevezett görög, bolgár vagy török lakosságcsere nemcsak hogy a Versailles-ban 1919-ben összeült nagyhatalmak engedélyével, hanem egyesen a bátorításával ment végbe. Idővel aztán Kelet-Európa és a Balkán is belenyugodott a nagyhatalmak által diktált különféle békeegyezményekbe. A győztes Lengyelországnak, Romániának és Jugoszláviának alá kellett írnia a kisebbségek jogait védő záradékokat. Ezeket azonban a háború után született államok vezetői országaik szuverenitásába való beavatkozásnak tekintették, és mindent megtettek azért, hogy figyelmen kívül hagyják őket. A Népszövetség azonban nem volt teljesen erőtlen, amikor helyre kellett hozni az etnikai és vallási kisebbségek ellen elkövetett visszaéléseket. A második világháború után a párizsi békék és az ENSZ alapokmánya a kisebbségek védelmét a szuverén kormányokra bízta, azzal az elkerülhetetlen következménnyel, hogy további üldözésekre és kiűzésekre került sor, amíg ezek az országok teljesen vagy csaknem el nem érték az annyira vágyott célt, az etnikai tisztaságot.

Az első világháború utáni nemzetközi közösség számos új kísérletet tett a hadviselés szabályozására, a civilek, a hadifoglyok és különösen a sebesült hadifoglyok életének megkönnyítésére a megszállt területeken. A szabályozott hadviselés felé tett legnagyobb lépés az 1928. au-

gusztus 27-én Párizsban aláírt Kellogg–Briand-paktum volt. Egy éven belül negyvennégy nemzet, beleértve Németországot (de nem Szovjet-Oroszországot), ünnepélyesen elfogadta az egyezményt: elutasította a háborút mint a nemzeti politika eszközét. A paktum azonban nem helyezett törvényen kívül minden háborút, törvényesnek ítélte az önvédelmi háborúkat, és nem tekintette bűnténynek a támadó háborúk indítását, és még csak nem is utalt arra, hogy egyéneket meg lehetne büntetni azért, ha megszegik a békét. Sajnálatos módon az ötödik században élt Attila hun király óta egyetlen uralkodó vagy kormány sem ismerte el nyilvánosan, hogy támadó háborút folytat. Még a nácik is azt hirdették, hogy önvédelemből harcolnak.

Hitler hatalomra jutása és az 1930-as évek elején folytatott tevékeny külpolitikája fennhangon hirdette a nemzetek jogát az önrendelkezésre, amelyet a párizsi békék megtagadtak. Az a lelkesedés, amellyel 1936-ban a Rajnától nyugatra élő német lakosság üdvözölte az újra megjelenő német katonai egységeket; az a határtalan öröm, amellyel 1938-ban először az osztrákok, majd a csehszlovákiai szudétanémetek fogadták a bevonuló német hadsereget, igazolni látszott a német célkitűzések jogosságát. Ezt a széles körben elterjedt nézetet erősítette a következő évben a maradék cseh terület vérontás nélküli elfoglalása. Lehet, hogy a csehek mélységesen elítélték ezeket a fejleményeket, de a világ csak azt vette tudomásul, hogy cseh részről egyetlen lövést sem adtak le a megszálló német erőkre.

Végül 1939 szeptemberében Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Németországnak, mert minden kiváltó ok nélkül megtámadta Lengyelországot, és kíméletlenül bombázta védtelen városait. Segítséget azonban senki sem nyújtott a lengyeleknek, és Nyugaton sokan tudomást sem vettek arról, hogy Lengyelországban gyakorlatilag a Varsó eleste utáni napon kezdetét vette a megszálló erőkkel szembeni földalatti ellenállás.

EURÓPA
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
0 500 1000 km
1 : 35 000 000
Módosított Robinson-féle vetület
L. – Liechtenstein
Lu. – Luxemburg
Békeszerződésben rögzített ideiglenesen megszállt terület
Berlin Város 1 millió lakos felett
Nápoly 500 000 – 1 millió lakos
Krakkó 100 000 – 500 000 lakos
Kolozsvár 100 000 lakos alatt
GRÚZIA (1918–20) Időlegesen független állam
NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG
FINNORSZÁG
SZOVJETUNIÓ
ÉSZTORSZÁG
LETTORSZÁG
LITVÁNIA
DÁNIA
DANZIG SZABAD VÁROS
NÉMETORSZÁG
BELORUSSZIA (1919–21)
NAGY-BRITANNIA
ÍR SZABADÁLLAM
HOLLANDIA
BELGIUM
LENGYELORSZÁG
CSEHSZLOVÁKIA
UKRAJNA (1917–20)
FRANCIAORSZÁG
SVÁJC
AUSZTRIA
MAGYARORSZÁG
ROMÁNIA
SZERB-HORVÁT-SZLOVÉN KIRÁLYSÁG
BULGÁRIA
ALBÁNIA
GÖRÖGORSZÁG
TÖRÖKORSZÁG
GRÚZIA (1918–20)
AZERBAJDZSÁN (1918–20)
ÖRMÉNYORSZÁG (1918–20)
1920–23 francia megszállás
PORTUGÁLIA
SPANYOLORSZÁG
ANDORRA
MONACO
SAN MARINO
OLASZORSZÁG
Korzika
Szardínia
Szicília
Málta (NBr.)
Kréta
Ródosz (Olaszo.)
Ciprus (NBr.)
Szíria (francia mandátum)
Palesztina (brit mandátum)
Irak (brit mandátum)
PERZSIA
Tunézia (Franciaország)
Algéria (Franciaország)
Marokkó (Franciaország)
Er-rif (Nemzetközi ter.) (1941–45 Sp.)
Tanger
Gibraltár
Libia (Olaszország)
Shetland-szk.
Orkney-szk.
Brit-szk.
Ír-sziget
Hebridák
Helgoland
Gotland
Dagö
Ösel
Bornholm
Korfu
Szicília
Baleár-szk.
Bergen
Oslo
Stockholm
Helsinki
Viborg
Tallinn
Leningrád
Moszkva
Szmolenszk
Tula
Kurszk
Szaratov
Harkov
Rosztov
Kijev
Lwów
Minsk
Wilno
Riga
Königsberg
Danzig
Stettin
Poznań
Varsó
Łódź
Berlin
Hamburg
Kiel
Brémen
Hannover
Drezda
Lipcse
Prága
Kattowitz
Krakkó
Nürnberg
München
Stuttgart
Frankfurt
Köln
Rajna-vidék (1926–30 francia)
Amszterdám
Hága
Rotterdam
Brüsszel
Párizs
Calais
Le Havre
Lille
Nancy
Basel
Zürich
Bern
Innsbruck
Salzburg
Bécs
Pozsony
Budapest
Kassa
Debrecen
Kolozsvár
Jászvásár
Chisinău
Odessza
Szevasztopol
Constanța
Bukarest
Temesvár
Brassó
Szeged
Belgrád
Szarajevó
Zágráb
Fiume
Trieszt
Velence
Bologna
Milánó
Torino
Genova
Nizza
Marseille
Lyon
Gent
Grác
Róma
Nápoly
Bari
Brindisi
Tirana
Szófia
Várna
Edirne
Kelet-Trákia
Konstantinápoly
Szaloniki
Athén
Nyugat-Anatólia
Szmirna
Palermo
Messina
Catania
Cagliari
Korzika
Ajaccio
Szardínia
Tunisz
Algír
Oran
Fez
Rabat
Malaga
Sevilla
Valencia
Barcelona
Zaragoza
Madrid
Toledo
Porto
Lisszabon
Bilbao
Toulouse
Bordeaux
St-Étienne
Le Havre
Plymouth
Southampton
London
Birmingham
Liverpool
Manchester
Dublin
Belfast
Glasgow
Edinburgh
Newcastle
Aberdeen
Brest
Orléans
Párizs
Köln
Frankfurt
Hamburg
Berlin
Drezda
Prága
Bécs
Budapest
Belgrád
Athén
Szaloniki
Konstantinápoly
Szmirna
Jeruzsálem
Szevasztopol

2. FEJEZET

Ausztria, Csehszlovákia és Lengyelország

Az első német hódítások

Az ellenállás és a kollaboráció szempontjából a leghelyesebb három periódusra osztani a második világháború történetét. Az első 1939 szeptemberétől 1941 júniusáig tartott, amely idő alatt a legtöbb európai elfogadta a feltartóztathatatlannak tűnő német terjeszkedést, és úgy döntött, hogy el kell tűrni a német hegemóniát. Még a hatalmas Szovjetunió és a világ kommunista pártjai is úgy cselekedtek ebben az időszakban, mint Hitler nem hivatalos szövetségesei. A második időszak 1941. június 22-én kezdődött, a Barbarossa-terv beindulásával, amely egyszerre volt katonai hadjárat, kíméletlen gyarmatosítási kaland és ideológiai keresztes hadjárat. A németek számos szövetségesükkel benyomultak a Szovjetunióba, azzal a szándékkal, hogy leigázzák, kifosszák, elűzzék, és végső soron kiirtsák a kelet-európai népesség nagy részét. A Barbarossa-terv beálltával a kommunisták magatartása hirtelen megváltozott: egyszerre készen álltak vásárra vinni a bőrüket a „fasiszta szörnyeteggel" vívott harcban. Ugyanakkor Winston Churchill is beterjesztette becsvágyó programját, a „borítsuk lángba Európát" jelszóval. Ezt ejtőernyős küldöttekkel és helybeli szabadságharcosokkal gondolta megvalósítani. A harmadik periódus 1943. február 2-án kezdődött, amikor a hatodik német hadsereg megadta magát Sztálingrádnál. Ez a kapituláció ráébresztette az európaiakat arra a lehetőségre, hogy a németek elveszíthetik a háborút, és arra is, hogy milyen hasznos, sőt szükséges lenne valamiféle ellenállási tevékenységbe bocsátkozni. Ezek után világos, hogy a kollaborációt elsősorban a háború első két-három esztendejére vonatkozóan érdemes tárgyalni. A háború vége felé csak a bolondok és a fanatikusok maradtak meg a német táborban. Ebben a fejezetben azokról az eseményekről lesz szó, amelyekre abban a három országban került sor, amelyek elsőként kerültek német uralom alá: az első boldogan, a második boldogtalanul, míg a harmadik sohasem adta meg magát.

1939 és 1941 között Hitler és a német hadsereg diadalról diadalra haladt, nem annyira azért, mert a német anyagi és emberi fölény felülmúlta volna a többi európai ország lehetőségeit, hanem inkább azért, mert Európa többi része, Lengyelország és Nagy-Britannia kivételével,

a jó szerencsére bízva magát elfogadta a németek diadalát. Egyesek azért tettek így, hogy elkerüljék az első világháború borzalmainak a megismétlődését, mások a németek jelenlétét olyan nemzeti célok elérésére kívánták felhasználni, amelyeket fontosabbnak ítéltek, mint a civilizáció védelmét az új barbárság ellenében. A könyv további részében fő célunk az, hogy kimutassuk: az egyesült európai erők, ha úgy döntöttek volna, sikerrel ellenállhattak volna a német agressziónak. A második világháborús ellenállási mozgalmak több-kevesebb sikerrel igyekeztek betölteni azt az űrt, amely az 1930-as évek vége és az 1940-es évek eleje között alakult ki az európai kormányok és népek erkölcsi és politikai csődje miatt.

Az Anschluss *vagy a tökéletes unió*

A német hódítás a kis Ausztriával kezdődött. Ausztria egyben az első olyan ország volt, amely a háború után látszólag meggyőző érveket sorakoztatott fel annak megmagyarázására, hogy 1938-ban miért adta meg magát olyan kitörő örömmel Hitlernek. A történelem egyik keserű iróniája, hogy Ausztria úgy került ki a második világháborúból, mint a német agresszió igazolt áldozata.

A német Ausztria, az 1918 végén felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia maradékaként (ma: Osztrák Köztársaság), nagyon ingatag alapokra épült. Hajdan a nagy Habsburg Birodalom központja volt, 1867 után Osztrák–Magyar Monarchia néven Közép-Európa nagy része felett uralkodott. A háború utáni osztrák állam hajdani létének csak árnyéka volt. Tartományai nem rendelkeztek összetartó hagyományokkal, és közös céljuk sem volt, amely igazolhatta volna az ország létét. Az új Ausztria egyszerűen csak olyan területek összességéből állt, amelyeket a Habsburg-monarchia utódállamai elfelejtettek magukhoz ragadni. Az ország fővárosa és a vidék között fennálló politikai és gazdasági különbség a két háború közötti Ausztriában még nyilvánvalóbbá vált, s egyben ez lett a dilemmája sok későbbi európai ellenállási mozgalomnak is. A katolikus, paraszti és abszolút konzervatív Tirol például nem rokonszenvezhetett a szociáldemokraták által vezetett progresszív Béccsel, amely egy apró ország gigantikus fővárosát alkotta. Ausztria három főbb pártja közül kettő, a balos szociáldemokrata párt és a jobboldali német nacionalisták azt kívánták, hogy az ország egyesüljön az újonnan létrehozott és akkoriban még haladó szellemű weimari köztársasággal. Csak az úgynevezett Keresztényszocialista Párt állt ki egy független, konzervatív, katolikus Ausztria mellett. A weimari köztársasággal való egyesülés, az *Anschluss* egy régi német hazafias álom megvalósulását jelentette

volna: az össznémet birodalom, a *Reich* megszületését. 1919-ben azonban a győztes szövetségesek tartottak egy túl erős Németországtól, ezért kategorikusan elutasították az egyesülésnek még a gondolatat is.

Az osztrákoknak alapos gazdasági okaik is voltak, hogy a weimari köztársaságra vessék a szemüket. Ennek ellenére ez a kis „vonakodó állam", ahogy sokan hívták Ausztriát, független köztársaság volt, amelynek hűséget esküdtek a köztisztviselők, a rendőrség és a katonaság. Amikor 1938-ban az ország politikai, katonai és közigazgatási elitje felsorakozott a lakossággal, amely féktelen lelkesedéssel üdvözölte a megszálló német hadsereget, akkor ez az elit megszegte az esküjét, és hazaárulóvá vált.

Az 1919-ben a Párizs melletti Saint-Germainben aláírt békediktátum csak egy kicsiny, 30 ezer önkéntesből álló hadsereget engedélyezett Ausztriának. Ez nyilvánvalóan képtelen lett volna feltartóztatni a bevonuló németeket, de Európát talán felébreszthette volna egy kis jelképes ellenállás, néhány lövés is. Mivel azonban ellenállásnak nyoma sem volt, egyetlen európai kormány sem tiltakozott komoly formában a nemzetközi jog és az első világháborút lezáró békeszerződések megszegése miatt.

Már a német megszállás előtt is sok ezer katonatiszt és rendőrtiszt, valamint köztisztviselő csatlakozott titokban az illegális osztrák SS-hez és SA-hoz, vagyis összeesküdtek saját hazájuk megszüntetésére. Az Anschluss gondolatával csak egy kisebbség: hívő katolikusok, liberális elemek és Habsburg-párti monarchisták álltak szemben. Ezeket elborzasztotta a nácizmus ilyen vagy olyan aspektusa. Mivel a legtöbb osztrák már 1938 előtt is a német Führer hű alattvalójának tekintette magát, nem beszélhetünk a Németországgal való osztrák kollaborációról Az osztrákok zöme úgy tekintett magára mint német nemzetiségűre és Ausztriára mint egy csokornyi német tartományra, amely végre visszatérhetett a Birodalomhoz. A második világháború idején körülbelül háromszázharminc egykori osztrák hivatásos katonatiszt szolgálta Hitlert tábornoki rangban, és sok százezren harcoltak egyéb rangfokozatokban. Az osztrákok, hegylakó népként, a német hegyivadász hadosztályok zömét alkották, és a Balkánon alaposan kivették a részüket a partizánok elleni harcokból, valamint az állítólagos túszok kivégzéséből. Osztrákok kivételesen nagy számban szerepeltek az SS által működtetett koncentrációs és haláltáborok parancsnokai és személyzete között.

A háború után számos osztrák szerepelt fontos vádlottként a bíróságok háborús bűnökkel foglalkozó pereiben. Ausztriában az amerikai és egyéb szövetséges nácitlanító bizottságok nehéz feladat előtt álltak, amikor különbséget kellett tenniük azon osztrákok között, akik valóban a tagjai voltak az Anschluss előtti titkos, illegális osztrák náci pártnak, és azok között, akik a Németországgal való egyesülés után hamisan állították, hogy 1938 előtt az illegális osztrák náci párt tagjai voltak. Vajon az

ilyen hazugság büntetendő volt-e vagy sem? És mi legyen azokkal a hajdani álnáci párttagokkal, akik a második világháború utáni nácitlanítási folyamatban azt állították, hogy mint csalódott exnácik, csak azért csatlakoztak a párthoz, hogy jobban ellenállhassanak a német nácizmusnak? Meddig tartottak a hazugságok, és hol kezdődött az igazság?

Tény viszont, hogy 1938-ban több ezer osztrák vált a náci terror áldozatává, és idővel szép számban porondra léptek az osztrák ellenállók is. Az Anschlusst követően a Gestapo letartóztatott sok szocialistát, katolikust és monarchiahívőt, valamint az 1938 előtti náciellenes katolikus tekintélyelvű állam vezető alakjait. Volt, aki a dachaui koncentrációs táborba került, másokat a felső-ausztriai, újonnan létesített mauthauseni koncentrációs táborba zártak.

Attól kezdve, hogy a németek beléptek Ausztriába, mind a Gestapo, mind a helyi lakosság rátámadt a zsidókra. Az Anschlusszal új szakaszba lépett a zsidóknak a nácik által történő elnyomása: 1938-ig Németországban sok zsidót koncentrációs táborokba zártak, ahol rosszul bántak velük, sőt egyeseket meg is öltek, de nem annyira azért, mert zsidók, hanem mert kommunisták vagy szocialisták voltak. A bekebelezett Ausztriában a közemberek is nekiestek Bécs utcáin a zsidóknak. Ugyanabban az évben, az úgynevezett Kristályéjszaka (Kristallnacht vagy a Betört ablakok éjszakája) után a zsidókra erőszak várt a nagynémet birodalomban, és különösen az egykori Ausztriában.

Egyetlen puskalövés nélkül

A háborús Európában kétségtelenül egyedülálló volt Ausztria esete, de különleges volt Hitler első igazi áldozatáé, Csehszlovákiáé is. Ez a különleges helyzet meghatározta a cseh kollaboráció és ellenállás viszonylagos népszerűtlenségét, és mindkettőnek az ebből származó gyengeségét. Ezzel ellentétben állt a szlovák kollaboráció és ellenállás meglepő dinamikája és sokszor brutális ereje. Csehszlovákia, hasonlóan az első világháború utáni osztrák köztársasághoz, mesterséges alakulat volt. Az összeomló Habsburg-monarchia cseh és morva része nagy történelmi és társadalmi-gazdasági hagyományokkal rendelkezett. Csehország egy csaknem ezeréves királyság volt, amelynek az egyeteme az egyik legősibb volt Európában. Hála jelentős természeti kincseinek és szorgos, viszonylag tanult népességének, Csehország Habsburg uralkodói támogatták a cseh területek iparosítását, sokkal korábban, mint a Habsburg Birodalom más országaiban. Az új állam keleti, szlovák fele helyén sohasem létezett önálló Szlovákia, ez a terület ezer éven át a magyar királyság északi részét alkotta. A cseh területek gazdaságilag fejlettek vol-

tak, Szlovákia szegény és leginkább mezőgazdasági jellegű volt. A cseh területeken jelentős cseh, német és zsidó középosztály élt. Szlovákiában a művelt elem nem annyira szlovákul, mint inkább magyarul vagy németül beszélt. Sok cseh csak névleg volt katolikus vagy protestáns, míg a szlovákok nagyon komolyan vették katolicizmusukat. A csehek és a szlovákok meg tudták érteni egymást, de mégis két különböző nyelven beszéltek.

Csehszlovákia úgy született meg, hogy egy nem valami nagyszámú cseh és szlovák politikai emigráns elhatározta az első világháború alatt, hogy a történelmi cseh területeknek el kell szakadniuk Ausztriától, a szlovákul beszélő területeknek pedig Magyarországtól. Az emigránsok ezután meggyőztek néhány nyugati államférfit, köztük Woodrow Wilson amerikai elnököt is arról, hogy ez a helyes tennivaló. Valóban, a szövetségesek még a háború vége előtt társhadviselő félnek nyilvánították a még nem is létező Csehszlovákiát. Ez azt jelentette, hogy az osztrák-magyar hadsereg sok százezer csehül és szlovákul beszélő katonája egyszeriben tiszteletbeli szövetséges katona lett. Közben természetesen ezek a katonák tovább harcoltak a központi hatalmak oldalán. Az első világháború alatt az osztrák-magyar hadseregből sokan, különösen a csehül beszélő katonák közül, átálltak az ellenséghez, de a csehek zöme és csaknem az összes szlovák katona a háború utolsó napjáig a Habsburg uralkodó alatt szolgált. Csak ezután kezdték megérteni ezek a háborútól elgyötört volt katonák, hogy éppen most nyerték meg a háborút, és joguk van osztrák és magyar területekre. Ő Osztrák-Magyar Felsége horvát, szlovén, szerb, lengyel, ukrán, román és olasz katonái hasonlóképpen jól jártak. Csak a németül és magyarul beszélő katonákat – akiket vesztesnek nyilvánítottak – tették felelőssé a háború borzalmaiért. Az egyazon hadseregben szolgált veteránok közötti kölcsönös megbántódás és felháborodás volt az egyik fő oka annak, hogy a középeurópaiak később nem is próbálták egyesíteni erőiket a náci fenyegetés ellen.

A két háború között Csehszlovákia többnemzetiségű állam volt, sok szempontból nem különbözött a Habsburg irányítású Osztrák–Magyar Monarchiától, amelyből megszületett. A régi Ausztria sohasem tartotta magát nemzetállamnak (a soknemzetiségű Magyarország 1914 előtt fellépett ilyen igénnyel). Az új csehszlovák kormány viszont büszkén hangoztatta, hogy országa nemzetállam, de elismerte, hogy éltek benne nemzeti kisebbségek. A baj csak az volt, hogy a csehül beszélő, minden szempontból domináns etnikai csoport csak a népesség felét tette ki, a másik fele németekből, magyarokból, ruténekből, zsidó nemzetiségűekből és igen, szlovákokból állt. Az utóbbiak, elsősorban a katolikus többség, önmagukat külön nemzetnek tekintették. A náci propa-

ganda később ügyesen leleplezte a „Csehszlovákia nemzetállam" fikciót.

A bajok az ország alapítóitól eredeztethetők, Tomáš Garrigue Masaryktól és Edvard Beneštől, akik létrehoztak egy nagy államot azzal, hogy ügyesen kombinálták a nemzeti önrendelkezés érveit, a történelmi politikai jogokat, a gazdasági szükségszerűséget és a stratégiai megfontolásokat. Ugyanakkor az is igaz, hogy míg a szomszédjaik elmozdultak a tekintélyelvű állam irányába, Csehszlovákia 1938-ig parlamentáris demokrácia maradt, amely nem büntette az etnikai vagy vallási kisebbséghez tartozást.

Szudétanémet nő a boldogságtól könnyezve üdvözli a Csehszlovákiába bevonuló német katonákat

A csehszlovákok területi mohóságáért 1938 szeptemberében a müncheni konferencián nyújtották be a számlát, amikor Nagy-Britannia és Franciaország vezetői, engedve a német nyomásnak, felkínálták Hitlernek a németek lakta cseh területeket. Kiderült, hogy semmit sem ér Csehszlovákia katonai szövetsége Franciaországgal és a Szovjetunióval: a csehszlovák kormányt meg sem hívták arra a konferenciára, amely eldöntötte országa sorsát. Nem sokkal később lengyel katonaság foglalt el egy iparilag fontos cseh területet, és Mussolini, valamint Hitler elrendelte, hogy Dél-Szlovákia térjen vissza Magyarországhoz. Szlovákia megmaradt része önálló lett.

Ami megmaradt Csehszlovákiából, kétségbeesetten igyekezett utánozni az ekkor Európában olyan népszerű autoriter modellt, beleértve a zsidók elbocsátását az állami szolgálatból. Az erőfeszítések azonban mit sem értek, mert 1939 márciusában a német hadsereg bemasírozott Prágába; a magyarok lerohanták és visszacsatolták Ruténföldet, amely a hajdani Csehszlovákia keleti csücskében terült el. Szlovákia kikiáltotta teljes függetlenségét, a cseh területek pedig a német birodalom, a Reich, „protektorátusává" váltak.

Igen valószínű, hogy Csehszlovákia meg tudta volna védeni magát nagyszerű erődítményei segítségével. Hitler eredetileg meg akarta támadni Csehszlovákiát, és nagyon csalódott volt, amikor a nyugati hatalmak a tárgyalóasztalhoz kényszerítették. Mégis szerencsésnek te-

kinthette magát, hogy nem kellett háborút indítania, mert, ahogy arra a német vezérkar többször is rámutatott, a hadseregnek nem lett volna könnyű legyőzni Csehszlovákiát, nem is beszélve a Franciaország körül tömörült nagykoalícióról. 1938-ban Németország – amelynek a versailles-i békeszerződés százezer önkéntesben rögzítette a hadseregét – még csak félúton tartott a felfegyverkezésben, és csaknem egymilliós létszámú, jól kiképzett és jól felszerelt csehszlovák katonasággal kellett volna szembenéznie. A cseh hadiipar az egyik legjobb volt Európában. A német megszállást követően a csehek által gyártott tankok, lőfegyverek és repülőgépek hat hosszú éven át nélkülözhetetlenek voltak a náci hadigépezet számára. Az 1938 őszén meghirdetett csehszlovák mozgósítás kimondottan sikeres volt, a tartalékosok minden további nélkül bevonultak, bár azt senki sem tudta megmondani, hány német, magyar és szlovák nemzetiségű állampolgár lett volna valóban hajlandó a vérét ontani Csehszlovákiáért.

Lengyelország nagyobb volt Csehszlovákiánál, és nagyobb, bár kevésbé jól felszerelt hadsereggel rendelkezett. A két ország együttesen talán sikeres lehetett volna a nácik ellen. A lengyelek azonban, ahelyett hogy megsegítették volna a cseheket, München idején Csehszlovákia ellen fordultak. Egy éven belül aztán Lengyelország eltűnt a föld színéről, és a lengyel–cseh ellenségeskedés még a politikai emigránsok közötti együttműködést is lehetetlenné tette. A német megszállás okozta keserűség, de az is, amit a csehek a nyugati hatalmak árulásának tartottak, talán megokolja, miért akart olyan sok cseh hasznot húzni a németek jelenlétéből. A cseh mérnökök és munkások keményen dolgoztak a hadiiparban, és jól jártak azzal, hogy a németek szüntelenül igényt tartottak a termékeikre. Bár volt sok cseh ellenálló, a cseh nemzet összessége úgy döntött, hogy nem áldozza fel magát, megvárja a felszabadulást, és utána áll bosszút a németeken.

A Cseh–Morva Protektorátus számára – ahogyan a németek nevezték a mai Cseh Köztársaság körülbelül kétharmadát – a Reich kormánya olyan rendszert dolgozott ki, amelyet a legtöbb cseh elfogadhatónak talált. Feloszlatták a csehszlovák hadsereget, vagy azt, ami abból megmaradt az ország felosztása után, valamint elkobozták a fegyvereit. Azok a gazdasági vezetők, mérnökök és munkások, akik a világhírű Škoda nehézipari vállalatnál és hasonló ipari létesítményekben dolgoztak, megmaradhattak a helyükön, már ha nem voltak zsidók. A Protektorátusban jobbak voltak az élelmiszer-fejadagok, mint magában Németországban, a munkások bére pedig körülbelül azonos volt. Ami még fontosabb, és a történészek gyakran elhanyagolják ezt a tényt, a Protektorátus lakóit nem hívták be katonának, és így a cseh férfiak sokkal nagyobb arányban maradtak életben, mint a szudétanémet férfiak.

A cseh üzletemberek busás haszonra tettek szert a német megszállás alatt, és az átlagos cseh család meglehetős kényelemben élt. A háború alatt sok ezer szudétanémet költözött át Németországba, a helyükre a Protektorátusból csehek vándoroltak be, így Csehországban és Morvaországban még a német uralom alatt a csehek javára mozdult el az etnikai egyensúly.

Az a cseh kormány, amely 1938 második felében Edvard Beneš és a többi vezető helyébe lépett – ők Londonba menekültek –, Emil Hácha, a németekkel való együttműködésre kész cseh jogász-bürokrata államfősége alatt állt fel. Hácha nem volt náci, nem is rokonszenvezett a jobboldallal. Úgy érezte, hogy kötelessége a cseh nép szolgálata azokban a tragikus években. Ironikus módon éppen ez tette Háchát és kabinetje tagjait ideális kollaboránsokká: keményen dolgozó, megbízható, politikailag konzervatív szakemberek voltak, akik készen álltak teljesíteni a németek kéréseit, miközben megpróbálták védelmezni a rájuk bízott embereket.

A Protektorátus közigazgatása cseh kezekben maradt, de a legfelsőbb felügyeletet birodalmi németek és szudétanémetek látták el. Az utóbbiak jártasok voltak szülőföldjük ügyeiben. A cseh kormány néhány tagja titokban Beneš és londoni emigráns társai számára dolgozott, és amikor lelepleződtek, agyonlőtték őket a németek. Ez történt 1942 júniusában Alois Eliaš miniszterelnökkel. Ennek ellenére simán folyt a kollaboráció a megszállókkal. Talán helyesebb volna ezt kooperációnak vagy alkalmazkodásnak nevezni, hiszen jobban belegondolva, a kollaborációval jár bizonyos fokú ideológiai affinitás vagy legalábbis valamilyen távlati közös cél, ebben a mintaszerű csatlós államban azonban csak nagyon kevés elkötelezett és lelkes kollaboráns élt. Még a cseh fasiszták kis politikai pártja sem helyeselte a német megszállást; nem csoda, hogy a német megszállók mit sem törődtek velük.

A cseh terület termelte ki az első kollaboránsokat és alkalmazkodókat, de itt léptek színre az első jellegzetes korai ellenállók is, bátor emberek, akik rádiókapcsolatot tartottak fenn a londoni száműzöttekkel, kisebb szabotázsakciókat valósítottak meg, vagy hazafias egyetemi hallgatók voltak, akik koncentrációs táborokban végezték. Amíg a Szovjetunió Németország szövetségese volt – azaz 1941 júniusáig –, a földalatti cseh kommunisták dicsérték „az egyenruhát öltött derék német munkásokat", és bírálták a „nyugati imperialistákat". Utána azonban a kommunisták nagyon aktívakká váltak az „antifasiszta" ellenállásban.

Prága 1939 márciusában bekövetkezett német megszállását követően a cseheknek két kormányuk volt, az egyik Prágában, német felügyelet alatt, a másik Londonban, amelyet cseh és szlovák száműzöttek alkottak. Ez utóbbi magát a pillanatnyilag nem létező Csehszlovákia

egyetlen legitim kormányának tartotta. Mégsem volt könnyű elnyerni a nemzetközi elismerést, hiszen végül is a brit kormány hagyta magára Münchenben a csehszlovák kormányt, és kényszerítette száműzetésbe Benešt. Ahogyan azonban egyre súlyosabbá vált a háborús helyzet, és végül a Szovjetunió is csatlakozott a harchoz, az összes szövetséges kormány elismerte a Beneš-kormány törvényes voltát. 1942-re Londonban székelt a lengyel, norvég, holland, belga, luxemburgi, francia, görög és jugoszláv emigráns kormány, és a szövetséges hatalmaktól megkaptak minden tiszteletet, ha hatalmat nem is. Mindannyian fájdalmasan tisztában voltak azzal, hogy róluk és követőikről a brit kormány gondoskodik, de amíg a lengyel, a norvég, a holland és a belga emigráns kormányok felhasználhatták a száműzetésben levő hadseregüket, flottájukat vagy nagy kiterjedésű tengeren túli gyarmataikat mint tárgyalási eszközöket a brit vezetőkkel folytatott megbeszéléseken, mások, különösen a csehszlovákok, kétségbeesett eszközökkel akarták megerősíteni pozíciójukat a szövetségesek szemében. Ez volt Reinhardt Heydrich, a Cseh–Morva Protektorátus ügyvezető protektora meggyilkolásának a célja.

Heydrichnek, a náci történelem egyik leghitványabb tömeggyilkosának 1942. júniusi meggyilkolását az emigráns csehszlovák kormány tervelte ki, hogy megmutassa a világnak, a cseh és a szlovák nép gyűlöli a német megszállókat. Heydrich támadói Nagy-Britanniában kiképzett ejtőernyős cseh és szlovák katonák voltak, a brit légierő szállította őket cseh terület fölé. A cseh ellenállás nevében cselekedtek, de nem voltak a cseh ellenállás tagjai. Beneš elnök és társai szemszögéből sajnálatos módon a véres német bosszú – amelyről később szó lesz – sem vetett véget a cseh kooperációnak a német megszállókkal. Az ellenállási mozgalom – számos tagja letartóztatása és kivégzése után – továbbra is elszigetelt maradt, és immár még kevesebb tagja volt. Ennek eredményeképpen a cseh területek és maguk a csehek sokkal kisebb emberveszteséggel élték túl a háborút, mint bármely más ország Közép- és Kelet-Európában.

Szlovákia, amely 1938-ban önálló lett, alig egy évvel később kikiáltotta függetlenségét, és attól kezdve, néhány történész állításaival szemben, nem bábállamként működött, hanem mint a náci Németország első – de nem utolsó – szláv nyelvet beszélő katonai szövetségese. Szlovákia további története alapjaiban különbözik Ausztriáétól vagy a cseh területekétől. Szlovákiában és a Harmadik Birodalommal szövetséges más országokban a náci Németország barátai és ellenségei egyaránt különleges dilemma előtt álltak: hogyan viselkedjenek nemzeti kormányukkal szemben, amely ott állt köztük és Németország között. Ki volt például egy szlovák fasiszta legfontosabb barátja? A saját kormánya-e, vagy Hitler birodalma? És más részről, ki volt a szlovák ellenálló fő ellensége?

Jozef Tiso atya antiszemita, vadul nacionalista kormánya vagy a náci németek? Szabad-e szövetkezni, ha csak ideiglenesen is, az ellenség ellenségével? Azokban a napokban Európában nem volt ritka az ilyen háromszög. Németország szövetségi rendszereinek erejét és gyengeséget és a helyi ellenállók és kollaboránsok dilemmáit a Hitler szövetségeseivel foglalkozó fejezet tárgyalja majd.

Az utolsó puskagolyóig

Lengyelország, Csehszlovákiához hasonlóan, független államként került ki az első világháborúból. Korábban fel volt osztva Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között. A régi-új állam dilemmáját könnyen el lehet képzelni: egyebek között az első világháborúban a lengyel katonák egymás ellen is harcoltak a lövészárkokban, ezért a felszabadulás és az egyesülés – helyesebben az újraegyesítés – rendkívül nehéz körülmények között valósult meg. A lengyelek szerencséjére a nyugati szövetségesek olyan lelkesen szerettek volna kiépíteni egy védőbástyát a német revansizmus és az orosz bolsevizmus ellen, hogy készen álltak eltekinteni bizonyos problémáktól, mint például attól, hogy Józef Piłsudski, a nemzeti felkelés vezére, katonai pályáját az Osztrák–Magyar Monarchia szolgálatában kezdte. Lengyelország arra törekedett, hogy visszaszerezze történelmi határait, azaz az 1772-es felosztás előttieket, amelyek magukban foglalták Kelet-Európa nagy részét és a mai Oroszország és Ukrajna jelentős területeit is, ezért az újjászületett Lengyelország etnikai határain túl is szerette volna kiterjeszteni politikai határait. Ez 1919–1920-ban háborúhoz vezetett az orosz bolsevikok ellen, amelyet a lengyelek megnyertek. Ezzel kivívták Sztálin soha sem szűnő gyűlöletét, és beszereztek maguknak egy óriási etnikai gondot. Lengyelország lakosságának több mint egyharmadát tették ki az ukránok, a fehéroroszok, a litvánok, a nem asszimilálódott zsidók és a németek. Lengyelország Csehszlovákiánál rosszabbul bánt a kisebbségeivel, ezért az ukránok haragja különösen veszélyessé vált. Ennek ellenére sok lengyel vezető és a lakosság nagy része is a régi, jól bevált kelet-európai hagyományokat követte, amelyek szerint gyorsan bűnbakot kell találni a bajokra. Elégedetlenségükért tehát felelőssé tették az ártalmatlan és védtelen zsidó kisebbséget.

A két háború között Lengyelországban többpártrendszer alapján működött a parlament, amelyben képviseltették magukat a kisebbségek is, de időről időre az ország átsiklott az autoriter, katonai irányítás alá. Jó néhány katona és politikus nagyhatalmi becsvágyat dédelgetett, és meg-

feledkezett arról, hogy Lengyelország gyengébb volt szovjet és német szomszédjainál, hát még a kettő kombinációjánál.

A lengyel kormány 1939 augusztusában elutasította Hitler területi revízióra vonatkozó kérését, mert bízott a Franciaország és Nagy-Britannia által megígért politikai és katonai támogatásban. Az augusztus 23-án Moszkvában aláírt úgynevezett Molotov–Ribbentrop-szerződés elhatározta Lengyelország negyedik felosztását. Ez a rettenetes egyezmény, amelynek a következményeiből máig sem tért magához a világ, olyan titkos záradékot tartalmazott, amely az egész Kelet-Európát felosztotta Hitler és Sztálin között.

Szeptember elsején a németek minden indok nélkül katonai támadást intéztek Lengyelország ellen, amelyet a brit és a francia hadüzenet követett. A két nagyhatalom azonban meg sem kísérelte a rendkívül gyenge nyugati német védelmi rendszer[4] megtámadását. A francia főparancsnokság vészesen eltúlozta és széles körben hirdette a német erőfölényt, és kizárólag védelmi stratégiát javasolt. Ezzel megtörtént az első lépés afelé, hogy a nyugat demokráciák megadják magukat a „Harmadik Birodalomnak". A lengyel hadsereg a hagyományos vitézséggel harcolt, de már elveszítette a németek ellen vívott háborút, amikor szeptember 17-én a szovjet Vörös Hadsereg beavatkozott a küzdelembe, elfoglalta Lengyelország egész keleti részét, és foglyul ejtett sok tízezer gyanútlan lengyel katonát.

Csak körülbelül százezer lengyel katonának sikerült a semleges Románián és Magyarországon át elmenekülnie Nyugatra. Ez volt a kezdete annak, hogy lengyel emigráns hadseregek harcoljanak a nácik ellen Norvégiában, Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában; Nagy-Britanniában a levegőben, és később Olaszországban és a szovjet Vörös Hadsereg parancsnoksága alatt is. A lengyel tengerészet ezenkívül jelentős szerepet játszott a németek ellen a nyílt tengereken vívott harcban.

1939 őszén Lengyelország nyugati területeinek nagyobb részét beillesztették a német Reichbe; a központi megyék, köztük Varsó és Krakkó új neve *Generalgouvernement* lett, egy teljhatalmú német kormányzó alatt. Időközben a Szovjetunió hivatalosan is bekebelezte Lengyelország keleti felét. Az etnikai lengyeleket a német hatóságok a Főkormányzóságba űzték el, különösen azokat, akik „fajilag alacsonyrendűnek" tűntek, vagy ha egy német vágyott az üzleti dolgaikra vagy a földjeikre. Azokat a fiatal lengyeleket, akiknek megengedték, hogy megmaradjanak az

[4] 1939 szeptemberében, az ún. Saar-offenzíva alkalmával, amely a nyugati szövetségesek egyetlen katonai akciója volt Lengyelország megsegítésére, 110 brit és francia hadosztály indult meg 20 német hadosztály ellen. Mégis néhány napon belül, és csak csekély veszteségek után, a szövetségesek visszavonultak kiinduló állásaik mögé.

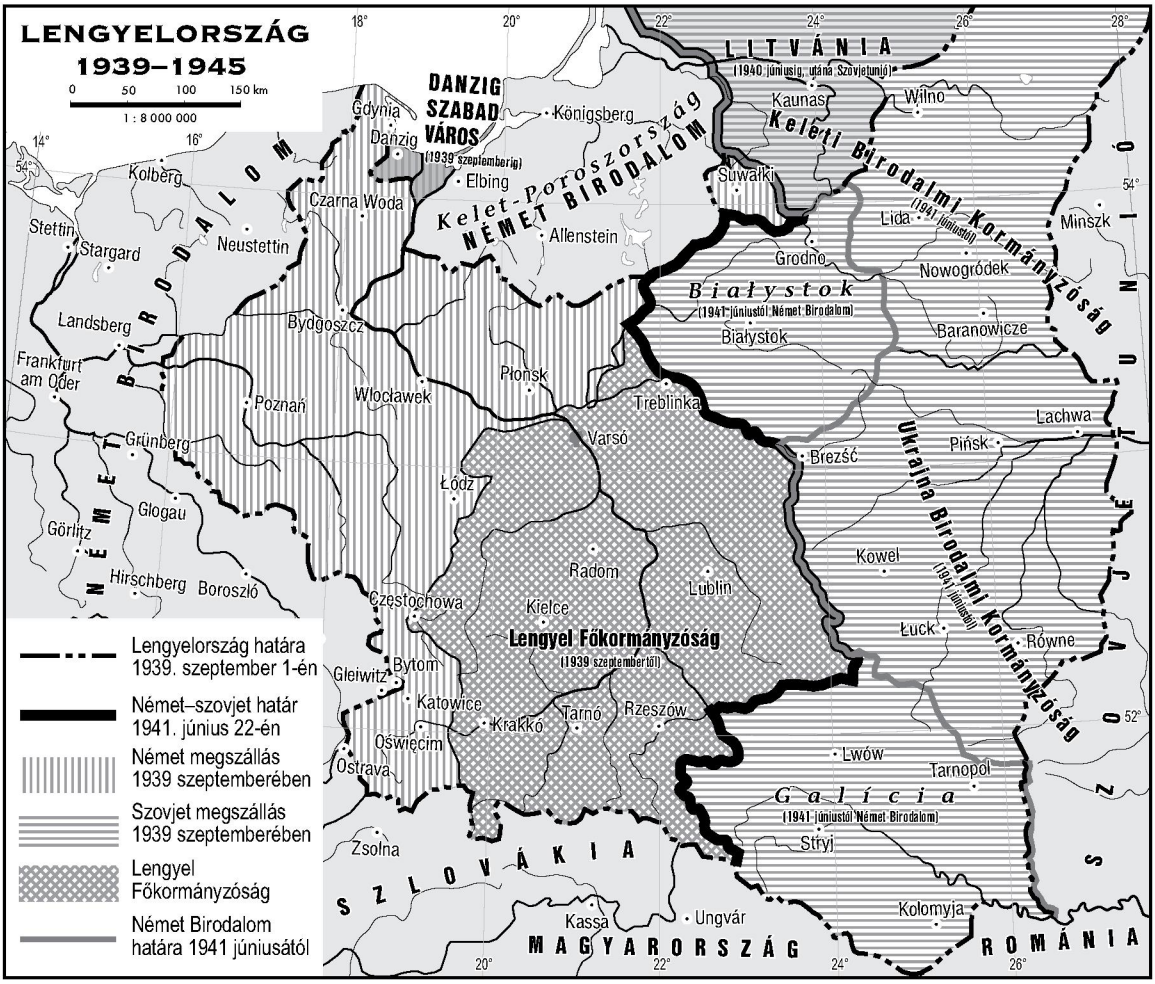

egykori Lengyelország nyugati részében, besorozták a német hadseregbe, és így osztoztak a többi Wehrmacht-katona sorsában.

A Főkormányzóságban élőket rabszolgamunkára kényszerítették, és a legkisebb ürügy is elég volt, hogy lelőjék vagy felakasszák őket.

A németek sokkal kegyetlenebbek voltak a lengyelekkel, mint a szintén szláv csehekkel. Ez bizonyítja, hogy bár minden szlávot alsóbbrendűnek tartottak a germán népeknél, mégsem bántak egyenlően mindegyikükkel: voltak, akiknek megengedték, hogy Németország értékes szövetségeseként működjenek, míg másokat üldözendő ellenségnek tekintettek, akiket idővel deportálni lehet, sőt meg is lehet ölni.

A hajdani Lengyelország keleti részében a lengyel népesség felett a helyi ukránok, fehéroroszok, zsidók és lengyel kommunisták uralkodtak. Sokakat Oroszországba deportáltak, rengeteg elfogott katonával és olyan ukránokkal, fehéroroszokkal és zsidókkal együtt, akik a szovjet hatóságok szerint túlságosan „ellengyelesedtek”, vagy akiket „burzsoá-

nak" találtak. A deportáltak közül csak kevesen élték túl a háborút. Végül is azonban egy ügyeskedő lengyel a szovjet uralom alatt is el tudta fogadtatni magát mint kommunista vagy mint szimpatizáns. A Főkormányzóságban nem kértek fel senkit kollaborálásra, és azt nem is tűrték el. Az igaz, hogy igénybe vették bizonyos újságírók, kisebb üzletemberek és helyi rendőrök szolgálatait, de az ő életük is éppen úgy veszélyben forgott, mint a lakosság többi tagjáé. Lengyel SS-katona egyszerűen nem létezett, és ezzel a lengyelek gyakorlatilag egyedül álltak Európában. A német koncentrációs táborokban sem szolgált egyetlen lengyel őr sem. Végül pedig a megszállt Lengyelországnak, ellentétben a cseh protektorátussal, nem volt elnöke, kormánya, nem voltak lengyel magas rangú tisztviselői. Az utóbbiak mind száműzetésben voltak, először Párizsban, majd később Londonban. A német uralom alatt a lengyeleknek olyan bérekért és élelmiszeradagokért kellett dolgozniuk, amelyek alig voltak elegendők az életben maradáshoz.

Ha a német uralom alatt élő lengyelek élete nagyon nehéz volt, a hárommillió lengyel zsidó számára az élet egyszerűen felkészülés volt a halálra. Vannak lengyelek, akik sokat beszélnek arról, hogy – legalábbis kezdetben – egyes zsidók kollaboráltak a német megszállókkal. Azokra a zsidókra gondolnak, akik a németek által létrehozott úgynevezett Zsidó Tanácsokat vezették, szolgáltak a zsidó rendőrségben (amely csak botokkal volt felfegyverezve), vagy kémei, ügynökei voltak valamelyik német hírszerző szolgálatnak. Ezek a zsidók azonban egyszerűen csak megpróbálták meghosszabbítani az életüket és a családjaik életét: nem elszánt kollaboránsok voltak. Amint látni fogjuk, ugyanezek az elvek voltak érvényesek a zsidó ellenállásra: Európában egy nem zsidó választhatott a kollaborálás és az ellenállás, a passzivitás és a cselekvés között. Egy zsidó legfeljebb a gyors és a késleltetett halál között választhatott, a legtöbbjüknek pedig egyáltalán nem volt semmilyen választása.

Lengyelország háborúkkal megtűzdelt története csaknem természetes módon vezetett el a jelentős náciellenes ellenálláshoz. A lengyelek élete tragikus volt a német és a szovjet uralom alatt is, ami csak mélyítette azt a gyűlöletet, amelyet a lengyelek éreztek Németország és a Szovjetunió iránt. Az általános katasztrófát súlyosbította a sok véres konfliktus a lengyel kommunisták és nem kommunisták között, valamint a lengyelek és más nemzetiségekhez tartozók között. Mindez azonban nem ide, hanem sokkal inkább az ellenállási mozgalmakkal foglalkozó fejezetekhez tartozik.

3. FEJEZET

Vereség és behódolás

Európa „mézeshetei" Hitlerrel, 1939–1941

Lengyelország 1939. szeptemberi tragikus megszűnését viszonylag eseménytelen hét hónap, az úgynevezett „furcsa háború" követte a brit–francia szövetségesek és Németország között. A meglepően nyugodt nemzetközi színt csak a Vörös Hadsereg Finnország elleni támadása zavarta meg, amely annak a tervnek volt része, hogy kiterjessze a szovjethatalmat nyugat felé. 1939 novembere és 1940 márciusa között, az úgynevezett téli háborúban egy kis, négymilliós ország állt szembe egy százhetven millióssal, és kezdetben csakis finn sikerek születtek. Végül azonban, annak ellenére, hogy a szovjeteknél rossz volt az irányítás és a hadi morál, az elszenvedett szörnyű veszteségek után a szovjetek felülkerekedtek, és ráerőltettek a finnekre egy békeszerződést, amelylyel bizonyos finn területeket is megszereztek. Finnország elnyerte a két hadban álló fél csodálatát.[5] A közvélemény nem nagyon figyelt fel arra, hogy a többi skandináv ország nem sietett finn szomszédjuk segítségére, még diplomáciai téren sem, főként mert a náci Németország akkoriban a Szovjetunió szövetségese volt, és egyetlen skandináv kormány sem kívánta felbosszantani Hitlert. Másfél évvel a téli háború után a németek megszállták Dániát és Norvégiát, Finnország pedig egy még véresebb második háborúba bonyolódott a Szovjetunióval. Csak Svédország maradt semleges, miközben ellátta a nácikat a Németország számára nélkülözhetetlen vasérccel, acéllal, ágyúkkal és gépipari termékekkel.

A téli háború egyrészt azt a helyes benyomást keltette Hitlerben, hogy az európai demokratikus országok sohasem fogják komolyan egyesíteni az erőiket az agresszió ellen, inkább megpróbálják elkerülni a konfliktusokat, és, ha az nem sikerül, egyenként fogják megadni magukat a németeknek. Másrészt a téli háború azt a helytelen benyomást is keltette a Führerben, hogy a Szovjetunió reménytelenül gyenge, „fej

[5] 1939–1941 telén például nyilvánvalóvá vált, hogy a brit nép szívesebben harcolna a Szovjetunió, mint Németország ellen. Tervek is készültek, hogy brit expedíciós erőt küldjenek a finnek megsegítésére, de Norvégia német megszállása véget vetett ezeknek az álmoknak.

nélküli agyagkolosszus",[6] ahogy ő nevezte az országot, amely azonban mégis halálos veszélyt jelent a Reichre.

Ma már nagyon nehéz megérteni, hogy Nyugat- és Észak-Európa országai, amelyek gazdaságilag a világ legfejlettebbjei közé tartoztak, és amelyeknek különlegesen egészséges volt a lakossága, miért nem készültek fel egy esetleges háborúra. Akkoriban Norvégiának hárommillió lakosa volt, Dániának csaknem négymillió, Hollandiának közel kilencmillió, Belgiumnak több mint kilencmillió és Franciaországnak negyvenmillió. Mindegyik elsőrangú hadsereg kiállítására volt képes. Emellett Hollandia, Belgium és Franciaország kiterjedt gyarmatbirodalommal is rendelkezett: a három gyarmatbirodalom anyagi és emberi erőforrásai (gyarmati katonaság) bőségesen meghaladták a Németország rendelkezésére álló eszközöket. A francia fegyvergyártás többet termelt, mint a német, és ez így volt majdnem a háború kitöréséig, a francia flotta pedig nagyobb volt a németnél, csak hogy néhány példát idézzünk.

A korabeli katonai gondolkodás szerint az olyan modern iparosodott országok, amelyekben általános volt a hadkötelezettség, háború esetén a lakosság tíz százalékát voltak képes mozgósítani. Belgium esetében ez nyolcszázezer kiképzett katonát jelentett volna, és Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, Luxemburg és Franciaország egyesített hadereje hét- vagy nyolcmillió egyenruhást jelentett volna. Ezek az országok együtt létrehozhatták volna a világ legjobban kiképzett és felszerelt hadseregét. Ehhez hozzá kell számítani azt, hogy a britek és a Brit Nemzetközösség biztosan melléjük állt volna. Egyesített hadseregüknek nem kellett volna jelképes ellenállást tanúsítania, legyőzhette volna a náci Németországot, vagy közös kiállásuk visszatarthatta volna Hitlert az agressziótól.

Mindez vágyálomnak tűnhet, és a valóság ettől bizony nagyon is eltért. Norvégia, Dánia és Hollandia azzal próbálta megőrizni első világháborús semlegességét, hogy látványosan korlátozta nemzeti haderejét. Elképesztő belegondolni, hogy a gazdag Hollandia, csaknem kilencmillió, a hazájához hű lakossal és óriási gyarmatbirodalommal, összesen huszonhat páncélozott járművel rendelkezett, és egyetlen tankja sem volt. Pedig a holland vezérkar jól tudta a kezébe került dokumentumokból, hogy ha Németország hadba lép Nagy-Britannia és Franciaország ellen, akkor a német csapatok be fognak hatolni Hollandiába, ahogyan azt meg is tették 1940 májusában. Német vezérkari tisztek, akik 1938-ban szövetkeztek Hitler megbuktatására, tájékoztatták a briteket és rajtuk keresztül az érintett országokat, hogy a Führer a megtámadásukat ter-

[6] Idézi Joachim Fest *Hitler* c. könyvéből. Ford. Richard és Clara Winston. New York: Vintage Books, 1965. 646.

vezi. Ahelyett, hogy kölcsönös konzultációkba kezdtek volna, a dánok visszavonták a német határon állomásozó amúgy is csekélyke erőiket, és ezzel világossá tették, hogy nem szándékoznak megvédeni magukat. A norvégok és a hollandok még akkor is semlegességüket hangoztatták, amikor a német egységek már elindultak ellenük.[7]

Belgium esete volt talán a legszomorúbb, a nemzet elveszítette önbizalmát. A belgák 1936-ban kinyilvánították semlegességüket, és azzal fenyegették a franciákat és a briteket, hogy fegyverrel szállnak velük szembe, ha háború esetén bevonulnak Belgiumba. 1914-ben a belga, francia és brit katonai erők tökéletes együttműködése akadályozta meg a németek győzelmét. 1940-ben, amikor a németek ismét minden provokáció nélkül megtámadták Belgiumot, a franciák és a britek olyan későn kaptak engedélyt a Belgiumba való belépésre, hogy az egésznek már nem lett semmi értelme. És ami még rosszabb, csapdába estek, amikor III. Lipót belga király néhány napi küzdelem után országa nevében megadta magát.

Az első világháború előtt a francia kormány és hadvezetés módszeresen készült a visszavágásra Németországgal szemben, és gyakorlatilag nem is voltak védelmi terveik. Az uralkodó ideológia a „támadni, mindig csak támadni" volt. 1914 augusztusában, amikor a német hadsereg jobbszárnya útban Párizs felé óriási lendülettel átgázolt Belgiumon, a francia főparancsnokság milliós hadsereggel támadást indított a német balszárny ellen, ami súlyos vereséghez és rettenetes embervesztéséghez vezetett. A franciák és a Brit Expedíciós Hadsereg akkor váltott taktikát, amikor már csaknem túl késő volt, és végül a Marne folyónál, Párizs közelében, megállították a német előrenyomulást. A franciák nem tanultak az első világháborúból, nem vették figyelembe a hatalmas változást, amelyet a tankok és a repülőgépek tömeges megjelenése hozott a hadviselésben. Minden bizalmukat egy erődláncba, az úgynevezett Maginot-vonalba vetették, amelyet azonban nem terjesztettek ki a francia–belga határra. 1940 májusában a német páncélosok könnyedén áttörték a francia–brit frontot, és megkerülték a Maginot-vonalat. Röviden, 1940 áprilisa és júniusa között a német hadsereg igen csekély veszteséggel meghódította egész Észak- és Nyugat-Európát. A győzelemmel a németek olyan méretű ipari bázisokat és kikötői berendezéseket szereztek, amelyek alapján úgy tűnt, hogy országuk legyőzhetetlen.

Ma sem tudjuk pontosan ennek a kollektív összeomlásnak az okait, de nem lehet kétség afelől, hogy az egyik ok a nyugat- és észak-európai

[7] Minderről ld. pl. L. de Jong: The Dutch Resistance Movement and the Allies, 1940–1945. In: *European Resistance Movements, 1939–45: Proceedings of the Second International Conference on the History of the Resistance Movements, held at Milan, 26–29 March 1961.* Oxford: Pergamon Press, 1964. 341.

kormányok, a hadvezetés és a lakosság defetista, a vereségbe előre belenyugvó magatartása volt. Franciaországban különösen sok jobboldali politikus és jelentős üzletember a náci uralmat választotta az állítólagos kommunista fenyegetéssel szemben. Elterjedt szólam volt: „Inkább Hitler, mint Sztálin". A helyzetet súlyosbította, hogy a politikai baloldal is a fegyverkezés és a „háborús készülődés" ellen agitált, kifejezve gyűlöletét a „burzsoá francia köztársaság" iránt. A Molotov–Ribbentrop-paktumot követően a francia kommunista vezetés gyakorlatilag a nácik oldalára állt, uszított „a kapitalista táboron belül dúló imperialista háború ellen", és tömeges engedetlenséget hirdetett. A kommunista jelszó – „Harc a háború és a fasizmus ellen!" – sztrájkokhoz vezetett a francia hadiiparban. Mindehhez hozzá kell számítanunk az általános békevágyat, a széles körben elterjedt csodálatot a német nemzetiszocializmus és az olasz fasizmus valós vagy színlelt társadalmi és gazdasági eredményei iránt, a „korrupt köztársaság"-tól való elfordulást, valamint a francia katonai parancsnokság szinte hihetetlen tehetetlenségét.

Még ezeknek a tényezőknek az együttese sem magyarázza azonban, hogy az észak- és nyugat-európaiak miért nem voltak hajlandók összehangolni a cselekedeteiket, és miért választották szívesebben a katonai vereséget, az idegen megszállást, a nemzeti megaláztatást a fegyveres ellenállásnál.

Miután 1940. június 22-én a franciák megadták magukat, Philippe Pétain marsall vezetésével megalakult egy új nemzeti kormány, amivel a kollaboráció elméleti kérdése sürgető valósággá vált. Pétain marsall azt ígérte, hogy a megadás „nemzeti forradalommal" fog párosulni, amelynek a célja egy megifjodott és németbarát Franciaország megteremtése lesz.

Mielőtt itt bármilyen részletre kitérnénk, meg kell jegyeznünk, hogy a náci Németországgal való kooperációt vagy legalábbis a német jelenlét elviselését megkönnyítette a német megszálló erők kezdetben tanúsított példás viselkedése. Akárhol volt is a német katona, Narvikban, Norvégia távoli, északi csücskében, vagy a dél-francia Bordeaux-ban, azt az utasítást kapta, hogy legyen udvarias, tartsa magát a helyi szokásokhoz, és fizessen az árucikkekért, bár erre a kétes értékű megszállási fizetőeszközben került sor. Más szavakkal, a katonák úgy viselkedtek, mint a legjobb turisták. A Nagy-Britanniában élő politikai menekültek által terjesztett mítoszok a náci brutalitásról és arról, hogy a lakosság azonnal elutasította a nácikat, csak az emigránsok vágyálmait tükrözték. Ezeknek a történeteknek ellene mondanak a fényképek, amelyeken szőke dán leányok mosolyognak, amint német katonákkal sétálnak karonfogva, vagy elegáns *parisienne*-k német tisztek társaságában tekintik meg a longchamps-i lóversenyeket. Tény, hogy kezdetben majdnem problémamentes volt az együttműködés a megszállók és megszálltak között.

Hitler és Pétain marsall kézfogással erősíti meg a német–francia kollaborációt Montoire-ban 1940. október 24-én

Miért bántak előzékenyen a németek azokkal a nemzetekkel, amelyek olyan könnyen belenyugodtak a szégyenbe és a vereségükbe? Az ok egyszerű: Hitler nem kívánta Észak- és Nyugat-Európa országait gyarmatosítani, ezeken a területeken lelkesedés nélkül háborúzott. Még abban sem volt biztos, hogy Németországhoz akarja-e csatolni a Franciaország északkeleti részében levő, egykor Németországhoz tartozó Elzász-Lotaringiát. A német gyarmatosítást, a teljes meghódítást nem itt, hanem Keleten kívánta megvalósítani. Ennek eléréséhez a náciknak szükségük volt a nyugat- és észak-európaiak szolgálatkész együttműködésére, és ezt általában meg is kapták.

Természetesen az általánosítást túlzásba is lehet vinni: végül is nagy különbség volt például Norvégia és Belgium földrajzi helyzete, nemzeti hagyományai, korábbi politikája és etnikai problémái között. A kezdeti német visszafogottság ellenére a legyőzött országokra kiszabott bánásmód jelentősen különbözött az olyan tényezők függvényében, mint a lakosság „faji" összetétele, az ország megadásának a körülményei, az ország stratégiai és gazdasági jelentősége, a helyi lakosság és vezetői hajlandósága a kooperációra és végül, de nem utolsósorban az is számított, hogy melyik német hatalmi csoportnak sikerült ellenőrzése alá vonnia

a területet más német hatalmi csoportok rovására. Kiderült, hogy a meghódított országok egyike sem tagadta meg a kooperációt a megszállókkal, de egyik sem felelt meg teljes mértékben a német elvárásoknak.

Egy „nagy germán" testvériség felé?

A „faj" mint kritérium kétségtelenül nagyon fontos volt a nácik számára. Norvégek, dánok, hollandok, Belgium flamandul beszélő többsége mind szoros „faji" kapcsolatban állt a német Volk[8]-kal. A Németország délnyugati határán fekvő kis luxemburgi nagyhercegségre, amelyet 1940 májusában szintén elfoglalt a német hadsereg, a németek úgy tekintettek, mint az egyik német nyelvjárást beszélő németek lakta tartományra.

A német nácik különösen a norvégokat szerették idealizált „északi árjáknak" tekinteni: magas, kisportolt, szőke, kék szemű embereket láttak bennük, akik kiválóan alkalmasak a szaporodásra, és arra, hogy részt vegyenek a nagy germán nemzeti vállalkozásban. Nem számított, hogy a németek többsége nem volt szőke és kék szemű; a náci ideológiában a norvégok a csodált viking hagyományt testesítették meg, a vikingek pedig a harcosok és tengerészek legkiválóbbjai voltak.

A nácik szempontjából a dánok ugyanahhoz a fajhoz tartoztak, mint a norvégok, azzal a kivétellel, hogy míg a norvég hadsereg rövid ideig, de derekasan ellenállt a német megszállóknak, (igaz hogy brit, francia és lengyel katonai segítséggel), addig Dánia egyetlen puskalövés nélkül adta meg magát. S míg VII. Haakon norvég király kormányával együtt Nagy-Britanniába menekült, és csak a norvég hadsereg adta meg magát, X. Keresztély dán király azonnal aláírta a megadási okmányt. A dán kormány, a parlament, minden állami és közigazgatási intézmény tovább működött. Ennek következtében a norvégokat rábízták egy német főbiztos önkényes irányítására, akit az önmagát kinevezett miniszterelnök, Vidkun Quisling támogatott. (Amint tudjuk, a korai kollaboráns Quisling adta a nevét, akaratlanul, a megszálló ellenséggel folytatott önkéntes és ideológiai kooperáció gyakorlatához.) A dánoknak megengedték, hogy megőrizzék kormányzati rendszerüket, törvényeiket; ez jó példa akart lenni arra, hogy a megszállókhoz való alkalmazkodás azonnali hasznot hajthat.

A megszállt Norvégiát a helybeli köztisztviselők irányították szoros német felügyelet alatt. Dániában 1943 márciusában a dánok még nyílt és tiszta parlamenti választásokat is tarthattak. Ezen a dán szociáldemokraták kapták a legtöbb szavazatot, a dán náci pártnak be kellett ér-

[8] Nép (német).

Vidkun Quisling, a kollaboráns norvég miniszterelnök beszélget Josef Terboven német főmegbízottal, aki Norvégiát teljhatalmúan kormányozta

nie a két százaléknál alig több támogatottsággal. Norvégiában kezdettől fogva feszült volt a viszony megszállók és megszállottak között, Dániában csaknem eszményiek voltak az állapotok, az ott állomásozó németek szerencséjére. Miközben mind Norvégiában, mind Dániában sokan kollaboráltak, valamint ezrek jelentkeztek önként a német Waffen-SS-be, a megszállt országok közül egyedül a dánok váltak a náci Németország hivatalos szövetségeseivé. 1941 novemberében Dánia belépett az úgynevezett antikomintern paktumba, amelynek a célja a Szovjetunió és a kommunizmus elpusztítása volt.[9] A dán kormány törvényen kívül helyezte a kommunista pártot, és a tagjait letartóztatta. Az antikomintern paktum aláírásával úgy tűnt, mintha Dánia tökéletesen egyetértene

[9] A Komintern a Kommunista Internacionálé rövidítése, amely elvileg a világ kommunista pártjainak és azoknak a baloldali szociáldemokrata pártoknak a nemzetek feletti szervezete volt, amelyek elismerték Szovjet-Oroszország és Lenin, majd később Sztálin vezető szerepét. 1919-ben hozták létre, székhelye Moszkvában volt. 1943-ban oszlatták fel, hogy kifejezésre juttassák az összes antifasiszta erő egyesült akaratát. Valójában Sztálin és a Szovjetunió hegemóniája még jó ideig fennmaradt a világ kommunista pártjai felett.

Hitler háborús céljaival. A valóságban a dán kormány megtett minden lehetségest, hogy enyhítse saját németbarát tettei romboló hatását.

Itt kell megjegyeznünk, hogy az antikomintern paktumot 1936 novemberében írta alá Németország és Japán. Később az aláírók közé belépett Olaszország, Magyarország, Mandzsukuo (a mandzsúriai japán bábkormány), Spanyolország, Finnország, Románia, Bulgária, Horvátország, Dánia, Szlovákia és Nanking Kína (egy bábkormány Kínában). Ez azt a látszatot keltette, mintha Hitler és szövetségesei uralták volna a fél világot. Az egészben az volt csak a furcsa, hogy e szövetség célpontja a Szovjetunió megsemmisítése volt, 1939-ben azonban a Szovjetunió Németország legfontosabb nem hivatalos szövetségese lett. Japán pedig azután is, hogy Németország 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót, továbbra is baráti kapcsolatokat tartott fenn feltételezett fő ellenségével.

Amikor a németek vesztésre kezdtek állni, egyre több dán mert szembeszállni a megszállókkal: a sztrájkok és a náciellenes megmozdulások oda vezettek, hogy 1943 augusztusában a megszálló hatóságok ostromállapotot hirdettek, a dán rendőrséget ellenőrzésük alá vonták, és feloszlatták a dán hadsereget. Ez a dán autonómia végének tűnt, de a valóságban a némileg átalakított dán kormány és közszolgálat a háború végéig irányította az országot, a velük általában rokonszenvező német teljhatalmú megbízottak felügyelete alatt. A dán kormány bonyolult politikai játéka sok más európai országra is jellemző volt, mégis Dánia volt és maradt a németek szemében a minta csatlós állam, hasonló a Cseh–Morva Protektorátushoz és még egy kis európai területhez, amelynek az azonosságát majd csak később fedjük fel.

Ha mindezt összehasonlítjuk azzal a kegyetlen elnyomással, amit ugyanabban az időszakban a németek valósítottak meg Lengyelországban – lerombolt városok, éhezés, sok ezer önkényesen letartóztatott, agyonlőtt lengyel, Auschwitzban megkínzott és megölt lengyel ellenállók –, akkor jól láthatjuk, hogy a német megszállás egyáltalán nem jelentette mindenütt ugyanazt. A szövetséges propaganda a rab nemzetek egyforma szenvedéseiről beszélt, de a valóságban Hitler Európájában az élet sokkal változatosabb volt, mint talán bármikor a történelem folyamán.

Stratégiailag Norvégia olyan fontos volt a németeknek, hogy ott szinte hihetetlenül nagy létszámú megszálló erőt, háromszázezer katonát állomásoztattak. Dániát, bár a mezőgazdasági és ipari termékek felbecsülhetetlen forrása volt, sohasem fenyegette szövetséges megszállás, de még egy szövetséges kommandós rajtaütés sem. Ezért aztán voltak idők, amikor ott csak néhány ezer megszálló katona tartózkodott.

Norvégia és Dánia alapjaiban különböző jellegű megadása majdnem ellentétes dilemmákat ébresztett a két ország politikailag tudatos polgáraiban. Egy norvég hazafi azt kérdezhette magától, hogy kinek is enge-

delmeskedjen, a királynak és kormányának, akik Anglia biztonságából szólították ellenállásra, vagy az otthoni köztisztviselőknek, akik a mindennapi életet irányították, és akik országukat a lehetőségek szerint rendben akarták tartani, hogy javítsanak a lakosok helyzetén? És mit tegyen egy dán hazafi, amikor tanúja annak, hogy kormánya a megszállók előtt hajbókol, de ő maga tudja, érzi, hogy a kormány biztosítja neki és családjának a zavartalan és gyakran viruló életkörülményeket?

Most ejtsünk néhány szót – a kérdést később bővebben is kifejtjük – az ellenséggel való kollaborálás és a zsidó túlélési esélyek kapcsolatáról. Meg kell jegyeznünk, hogy mind Norvégiában, mind Dániában elhanyagolhatóan kicsiny volt a zsidó jelenlét, a zsidók a lakosság két tized százalékát sem tették ki. Miközben Norvégiában a helyi hatóságok és a lakosság – az ellenállási mozgalom néhány tagja kivételével – nem foglalkozott az ország ezerhétszáz zsidó polgárának megmentésével, a kollaboráns dán kormány és a lakosság – hasonlóan a megszálló német erőkhöz – sikeresen megvédte az ország csaknem összes, nyolcezer zsidó lakosát. Az ebből levonható következtetésekkel az európai ellenállási mozgalmakkal foglalkozó fejezetekben találkozunk majd. Most érjük be azzal, hogy az olyanfajta kooperáció, mint például kifogástalan ágyúkat gyártani a németek számára, nem zárta ki, hogy az ágyúgyári mérnökök és munkások valamilyen formában ellenálljanak a németeknek. Ezzel ellentétben a náci Németország sok halálos ellensége nem habozott segédkezet nyújtani a náciknak a rejtőzködő zsidók feljelentésében vagy felkutatásában.

A németek által elfoglalt másik jelentős és magasan fejlett demokratikus, nyugat-európai ország Hollandia volt. Ott a katonai ellenállás mértéke, amelyet az ország teljesen indokolatlan német támadása okozott, a norvég és a dán helyzet közé esett. Vilma királynő és kormánya Angliába menekült, a hadsereg megadta magát, és a hollandok köztisztviselőik és polgármestereik irányítása alatt folytatták életüket. A németek germánoknak tekintették a hollandokat, akik a megszállók reményei szerint idővel „elnácisodnak", és csatlakoznak a német birodalomhoz. Hollandia stratégiai jelentősége kisebb volt, mint Norvégiáé, ezért csak kevés német katona állomásozott az országban. Norvégiához és Dániához hasonlóan a Hollandiába rendelt német katonák is kiváltságosoknak érezhették magukat.

Hollandia bizonyos fokig különleges eset volt, mert Hitler nem a német hadseregre és nem az SS biztonsági rendőrségére bízta az országot, hanem Artur Seyss-Inquartra, az Anschluss előtti földalatti osztrák náci párt vezetőjére. Az új alkirályra Hitler diktátori hatalmat ruházott, aki aztán meg is próbálta átnevelni a hollandokat. Ugyanakkor Belgiumban a Wehrmacht volt az úr mindenekfelett.

Ezekben az országokban a háború előtt és alatt is működtek bennszülött náci pártok, de egyiknek sem volt magas a taglétszáma, és a németek nem is óhajtották ezeket a pártokat hatalomra segíteni. Szívesebben uralkodtak tapasztalt, konzervatív, a régi rendszerben nevelkedett politikusokon és engedelmes bürokratákon keresztül. Érdekes módon azonban Hollandiában egy új szervezet jött létre, a Holland Unió (Nederlandse Unie), amely megpróbált forradalmi változásokat bevezetni a nemzeti politikába. Az Uniót antikommunista, konzervatív középosztálybeli elemek alkották. A szervezet egypártrendszerű országgá kívánta alakítani Hollandiát, amely azonban egyáltalán nem rokonszenvezik a nácizmussal, de nem is demokratikus. 1941 végén a német hatóságok véget vetettek ennek a kísérletnek. A politikai vezetés ezután fokozatosan a föld alatt működő, hagyományos, demokratikus pártok kezébe került.

Hollandiában a nem ideológiai kollaborációt az úgynevezett államtitkárságok valósították meg, amelyek a királyi kormány távollétében a mindennapos ügyeket intézték. A közigazgatás teljesítette a németek politikai és gazdasági követeléseit. A kormányzati tisztviselők egyéb feladatok között pontos statisztikákat készítettek az ország zsidóságáról. A holland pontosság és megbízhatóság átitatta a németek által életre hívott Zsidó Tanácsokat is (Judenrat vagy Joodse Raad), amelyeknek tiszteletet parancsoló tagjai híven követték német feletteseik utasításait. A varsói Zsidó Tanácsnak is szigorúan tartania kellett magát a németek parancsaihoz, de ott a tanács tagjai csak a kollektív halál vagy aközött választhattak, hogy felajánlják a gettóbeli zsidók szorgalmát és tehetségét a hadiiparnak. Végül persze kiderült, hogy a gazdasági kooperáció csak néhány zsidó életét mentette meg, igaz, az is jobb volt a semminél. De 1940-ben Amszterdamban a zsidó tanácsok tagjainak nem kellett tartaniuk a közvetlen megsemmisítéstől, így hát számukra nincs felmentés az alól, hogy olyan szolgaian alávetették magukat a németeknek, és kiadták nekik a Hollandiában élő minden egyes zsidó nevét és adatait.

Eleinte a holland kommunisták sem viselkedtek jobban. A francia és más kommunistákhoz hasonlóan földalatti kiadványaik nem a nácik ellen emelték fel a szavukat, hanem „a két kapitalista állam közötti imperialista harc ellen, amelynek célja az Európa, sőt a világ feletti uralom". A kommunisták folytatták a szociáldemokraták bírálatát is, hiszen az utóbbiak támogatták „a német és a brit imperializmus közötti konfliktust". Az is igaz, hogy sok kommunista átállt a náciellenes oldalra, jóval azelőtt, hogy a németek megtámadták a Szovjetuniót.

A háború alatt a Németországba szállított holland javak összértéke 8,5 milliárd guldenre rúgott (a korabeli értékben 3 milliárd US dollárra). Ennek az exportnak csaknem a kétharmada hadiipari termék volt.

Kétségtelenül létezett hősies és széles körű holland ellenállás is, amelyről szólunk majd az európai ellenállási mozgalmakkal foglalkozó fejezetekben, de amikor Hollandia történetét vizsgáljuk, nem gondolkozhatunk másképpen, mint hogy nem kerülhetett volna sor a demokratikus országok kiterjedt kollaborációjára, ha előtte katonailag nem hódoltak volna be a náci Németországnak.

A belgák és a franciák a német uralom alatt

Eddig az olyan „germán" országok kollaborációjáról esett szó, amelyekre úgy tekintettek a nácik, mint lehetséges jelöltekre a teljes *Eindeutschung*, azaz az elnémetesítés számára. Belgium kivétel volt, mert flamand és német ajkú többsége mellett jelentős francia nyelvű vallon kisebbség is élt az országban, amelynek a felső osztályai aránytalanul magas számban képviseltették magukat a közigazgatásban, a hadseregben és az egyetemeken. A királyi ház és az értelmiség nyelve elsősorban a francia volt. Néhány konzervatív és jobboldali vallon vezető szívesen kérkedett germán származásával, de ettől nem lettek kedvesebbek a német nácik szemében. Azok ugyanis sohasem voltak képesek eldönteni, hogy a franciák és más francia anyanyelvűek milyen mértékben voltak erkölcsileg züllött, sőt „elkorcsosult" nép, és milyen mértékben voltak irigylésre méltó teremtmények, akiket utánozni kellene asszonyaik eleganciája és szépsége, konyhájuk csodái és kifinomult életstílusuk miatt. Különösen Párizs volt az, amely egyszerre vonzotta és taszította a megszállókat.

Franciaország megszállása és a francia kollaboráció páratlan történetet alkot, részben mert az ottani eseményeket nagyon alaposan kutatták, részben mert Franciaország – sokkal inkább, mint a holland vagy a belga birodalom – gyarmati nagyhatalom maradt, hatalmas flottával, jelentős gyarmati hadsereggel és rendőrséggel. A német megszállóknak mindezt figyelembe kellett venni.

A hosszú „furcsa háború"-t követően Németország 1940. május 10-én megtámadta Franciaországot, és bár egyes francia egységek hat héten át harcoltak, és százhúszezer volt az áldozatok száma, a csata már az első két hét alatt elveszett. A sok egyéb katasztrófa közül is kiemelkedett az, hogy a német tankhadosztályok a francia hadsereg nagy részét és az egész Brit Expedíciós Hadsereget bekerítették Belgiumban. Szerencsére május 27-ike és június 4-ike között csaknem kétszázezer brit és száznegyvenezer francia katonának sikerült átmenekülnie Nagy-Britanniába. Ez a híres, a francia partokon vívott dunkerque-i (dunkirki) csata megmentette Nagy-Britanniát. E ténynek elvben erősítenie kellett volna a szövetséget a két nemzet között, ehelyett azonban csaknem minden

Charles De Gaulle tábornok és kísérete Párizs felszabadításakor, 1944. augusztus 25-én

francia katona a repatriálás mellett döntött, és Charles de Gaulle tábornok, aki Angliába repült, hogy onnan folytassa a harcot, követők nélkül maradt. A franciáknak elegük volt a háborúból.

A németek joggal nevezték *Blitzkrieg*nek, villámháborúnak a hadjáratukat. Június 16-án a francia miniszterelnök lemondott az első világháború hőse, Philippe Pétain marsall javára, aki azonnal bejelentette, hogy fegyverszünetet fog kérni, amit a franciák június 22-én megalázó körülmények között alá is írtak. Július elsején a francia parlament különleges hatalommal ruházta fel Pétain marsallt, akiből államfő lett. Így Franciaországnak – Lengyelországtól, Norvégiától, Hollandiától és Belgiumtól eltérően – Dániához nagyon hasonlóan a vereség után is volt államfője és kormánya, és még egy százezer fős hadserege is: 1919-ben pontosan ezt engedélyeztek a szövetségesek a német köztársaságnak.

A legyőzött Franciaország öt részre oszlott: volt először is az úgynevezett *megszállt z*óna, amely a szárazföldi Franciaország kétharmadát foglalta magában Párizs központtal, és végignyúlt az Atlanti-óceán partján, le a spanyol határig. Északon két megye *(département)* a belgiumi német katonai hatóságokhoz tartozott. Az olasz határnál egy keskeny sávot az olaszok foglaltak el, és ott a zsidók menedékre találtak, amíg Olaszország 1943 szeptemberében meg nem próbálkozott a szövetsé-

gesek előtti megadással; akkor ezt a területet megszállták a németek. Volt azután a Szabad vagy *nem megszállt* zóna, amely Dél-Franciaország nagyobb részét foglalta magában, és végül volt a francia gyarmatbirodalom, amelyhez Észak-, Közép- és Nyugat-Afrika jelentős területei tartoztak, valamint Indokína, Francia Guyana és szigetek a Csendes- és az Atlanti-óceánban.

Politikailag és gazdaságilag a megszállt és a nem megszállt zóna volt a legfontosabb. A németek nagyon megnehezítették az átjárást a két zóna között, és tulajdonképpen sohasem tisztázták, hogy milyen hatalmat gyakorolhat a vichyi kormány a megszállt zóna felett. A megszállt területen a hatalom nem oszlott meg világosan a német megszálló szervek és a francia rendőrség és közigazgatás között. Semmi sem illusztrálja jobban azt a furcsa helyzetet, amelyben Franciaország találta magát a háború alatt, mint az, hogy bár az ország kis részekre oszlott, a németek sohasem foglaltak el egyetlen francia gyarmatot sem, és egyetlen francia csatahajó sem került német kézre.

Eltérően a többi legyőzött nyugat-európai országtól, de bizonyos értelemben a cseh állam 1939-as helyzetéhez hasonlóan, az új francia kormány megpróbált együtt élni a megadással és az idegen megszállással. Elindították a „nemzeti forradalmat", amely reményeik szerint lehetővé tette volna az új államnak, hogy megtalálja a helyét a németek uralta Európában. Pétain alatt mindazok előtérbe kerültek most, akik nem kedvelték a köztársaságot és a köztársasági intézményeket, és akik úgy gondolták, hogy Franciaország a felvilágosodás és a francia forradalom óta rossz úton járt. Céljuk egy mitikus, az 1789-es forradalom előtti Franciaország helyreállítása volt, amely a katolikus értékeken alapul. Az új kormány, amely Vichy fürdővárosban székelt, a meg nem szállt zónában, kijelentette, hogy az erkölcsi hanyatlás az istentelen marxistáknak, a liberálisoknak, a szabadkőműveseknek és különösen a zsidóknak volt tulajdonítható. Ők aknázták alá Franciaországot, ők voltak a felelősök a katonai vereségért. Ez az úgynevezett Vichy-rezsim azt remélte, hogy megtisztítja Franciaországot, és visszavezeti a középkori király, IX. Szent Lajos,[10] vagy „a Szűz", Jeanne d'Arc (Szent Johanna)[11] korába. Érdekes módon a legyőzött és megszállt Franciaországban a nemzeti tisztogatás és megtisztulás eszméje a nácik legyőzése után nem a győztes náciellenes ellenállóktól származott, hanem az első kollaboránsoktól.

A Vichyben hatalomra kerültek között egyesek erkölcsileg rugalmas, a régi rezsimhez tartozó politikusok és műszaki szakemberek voltak, mások kalandorok és megalkuvók, és megint mások azon katonák,

[10] IX. Szent Lajos francia király (1214–1270)
[11] Jeanne d'Arc (Szent Johanna) (1412–1431)

arisztokraták és katolikus papok közül kerültek ki, akik úgy érezték, hogy a köztársaság elhanyagolta és elnyomta őket. Sérelmeik a tizenkilencedik és a huszadik század fordulójára nyúltak vissza, amikor a zsidó Alfred Dreyfus kapitány esete megosztotta a társadalmat. Akkor és utána még hosszú ideig két tábor állt szemben egymással: az egyikben a haladók, az antiklerikálisok, a szabadgondolkodók és más liberálisok voltak, akik azzal vádolták a hadsereg vezetését, hogy a titokzatos, a németek javát szolgáló katonai kémkedési botrányban egy zsidó tisztet tet-

tek meg bűnbaknak. A másik táborban voltak azok, akik – azután, hogy Dreyfus ártatlansága kristálytisztán bebizonyosodott – azt hangoztatták, hogy a hadsereg tekintélye fontosabb, mint az egyetlen embernek szolgáltatott igazság. A Dreyfus-pártiak lépésről lépésre megnyerték a csatát, és a következőkben a politikai és a katonai vezetésből eltávolítottak számos valódi vagy gyanított Dreyfus-ellenes egyént. Most, 1940-ben végre visszavághattak a Dreyfus-ellenesek és leszármazottaik.

Hitler Európájára jellemző módon az olyan francia fanatikusokat, akik felesküdtek Hitlerre, a németek távol tartották a francia kormány székhelyétől. Ők Párizsban, a német megszállási zónában gyülekeztek Otto Abetz, a franciabarát német nagykövet körül. Abetz, talán ártatlanul, a francia nemzeti radikálisok között azt az illúziót keltette, hogy egy nagy, harcos, fasiszta Franciaország egy napon ott masírozhat a náci Németország oldalán. Pierre Drieu La Rochelle francia fasiszta filozófus szavaival „csak Németország gyakorolhat hegemóniát Európa felett. Ez az ország Európa központja, a lakossága kétszerese bármely más európai országénak, ő birtokolja Európa stratégiai pontjait, és meg is tudja tartani azokat. S ami a legfontosabb, ez az ország birtokolja a világ leghatalmasabb szervezeti, anyagi és szellemi tartalékait."[12]

A francia fasiszták bánatára Abetz nagykövetnek meg kellett osztania a hatalmat számos német katonai, politikai, gazdasági és SS/Gestapo-hatósággal. Más szavakkal: a párizsi német nagykövetség csak az egyik hatalmi központ volt a bonyolult, egymás ellen intrikáló és kölcsönösen ellenséges megszálló szervek kiterjedt hálózatában. Hasonló volt a német hatalmi gyakorlat minden megszállt országban. A német vezetők többsége, Hitlertől lefelé, nem is gondolt arra, hogy a francia fasisztákat vagy nácikat hatalomhoz juttassa. Nem kívánták, hogy a franciák egy napon a német nemzetiszocialisták ideológiai vetélytársaivá váljanak.

A párizsi nácibarát francia radikálisok igen vegyes összetételű csoportot alkottak, amelyben voltak egykori kommunisták, hivatásos antiszemiták, fasiszták, dogmatikus pacifisták és énközpontú újságírók, írók és költők. Akadtak köztük olyan rendkívül tehetségek, mint Louis-Ferdinand Céline író, bár nem világos, hogyan lelkesedhetett sok értelmiségi még a háború után is egy olyan személy írásaiért, aki gyűlölt minden „nem-árját", és akiből hamarosan szégyentelen holokausztagadó lett. A párizsi radikálisokban a közös vonás a néhai Harmadik Köztársaság iránti gyűlöletük volt, amely nem értékelte kellően a tehetségüket, és az a megvetés, amelyet a vichyi konzervatívok és megalkuvók iránt éreztek. Csodálták a náci eszményeket és politikát, és arra törekedtek, hogy

[12] Jacques Sémelin idézi az *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe, 1939–1943*-ban, ford. Suzan Husserl-Kapit. Westport, CT: Praeger, 1983. 5

egy fajilag tiszta, megifjodott Franciaországot teremtsenek. Irtóztak a zsidóktól, különösen a Kelet-Európából érkező zsidó emigránsoktól és menekültektől, akiket férgeknek tekintettek, és a nemes francia nemzet, különösen a fiatal francia nők megrontóinak.

A párizsi radikálisok nagy lármát csaptak maguk körül, s bár nem volt igazi hatalmuk, sikerült felkorbácsolniuk a közvéleményt a nyugati szövetségesek, a szovjetek és a zsidók ellen. Mivel a francia vereségért csak zsidók álltak rendelkezésre bűnbaknak, a radikálisok engesztelhetetlenül halmoztak rájuk és nem zsidó „bérenceikre" minden elképzelhető gyalázkodást. Senki sem törődött azzal, hogy a francia zsidó katonák mind a két világháborúban a számarányuknak megfelelően szerepeltek a halottak és a sebesültek között, és sok francia zsidó bebizonyította lángoló hazafiasságát. Ami azt illeti, így tett Dreyfus kapitány is, aki akkor is kinyilvánította a hazája iránti hűségét, amikor az Ördög-szigeten oda volt láncolva a priccséhez.

A német megszállóknak nyújtott hatékony és közvetlen segítség nem a párizsi radikálisok specialitása volt, hanem a vichyi kormányé. A *collaboration* kifejezés, ami a megszálló hatalommal való önként végzett munkát jelenti, Pétain marsalltól származik. Ő 1940 októberében, miután kezet rázott Hitlerrel a Montoire-sur-le Loirban rendezett találkozón, kijelentette: „Ma rálépek a kollaboráció útjára". Ez a tökéletesen ár-

Pierre Laval, a kollaboráns francia miniszterelnök német tisztekkel beszélget

tatlan kifejezés először egy mélységesen megalázott nemzet reményeit fejezte ki, de később hitvány árulást jelentett. Természetesen nem lehetett egyenlőség a két ország között: a franciáknak nagy kártérítést kellett fizetniük, és viselniük kellett az idegen megszállás csillagászati költségeit. Később szinte minden ellenszolgáltatás nélkül élelmet, egyéb javakat, majd kényszermunkásokat is kellett szállítaniuk Németországnak.

A francia kollaboráció nagy lendületet kapott egy drámai eseménytől, amely 1940 júliusában Mers-el-Kébirben, egy észak-afrikai tengeri támaszponton következett be. Churchill brit miniszterelnök, aki – talán ok nélkül – aggódott azért, hogy a franciák átengedhetik hadihajóikat a németeknek, arra utasította az admiralitást, hogy mindenáron semlegesítse a francia flottát. Amikor a brit hadihajók megjelentek Mers-el-Kébirnél, a francia parancsnok nem volt hajlandó sem a brit flottához csatlakozni, sem a hajóit önként elsüllyeszteni. Ezután a brit hajóágyúk elsüllyesztettek egy francia csatahajót, és tönkretettek, illetőleg alaposan megrongáltak számos más francia hadihajót. Viszonzásul a franciák lelőttek legalább egy brit harci repülőgépet. Több mint ezeregyszáz francia tengerész halálát okozták egykori szövetségeseik, és ez a sértés újra életre keltette a két nemzet közötti ősi ellenségeskedést. A kollaboránsok ettől kezdve nagyszerű érvre támaszkodhattak az áruló britekkel szemben; Pétaint sokan ünnepelték, majdhogynem megváltójukként tisztelték mint a nemzet védelmezőjét, és csak kevesen hallgatták de Gaulle első londoni rádióadásait, vagy azoknak a híre el sem jutott hozzájuk. Egy nemzet kollektív hangulata csak nagyon ritkán változik meg ilyen drámai módon, mint ahogyan akkor Franciaországban történt.

A német megszállás „mézesheteiben" a francia kollaborálás többféle formát öltött: Pierre Laval, Pétain miniszterelnöke és egykori szocialista, szilárd kézzel kormányozta az országot a Harmadik Birodalommal fenntartott egyre jobb kapcsolatok felé, de sohasem mondott le Franciaország nagyhatalmi státusáról. Még mindig nem világos, hogy Lavalnak, akit mindenki a politikai intrikák mesterének tartott, voltak-e elképzelései hazája jövőjéről. Például a háború alatt a vichyi katonai titkosszolgálat szervezete mindvégig titokban, de rendkívül hatékonyan harcolt az ellen, hogy német ügynökök hatoljanak be a nem megszállt zónába.

A Vichybe akkreditált USA-nagykövet arra a következtetésre jutott, hogy Laval, és különösen Pétain célja az volt, hogy védelmezze Franciaországot a túlzott német követelésektől.[13] Ha azonban ez volt a cél, akkor Vichy nem ért el nagy sikereket: a német követelések éhínséget

[13] Meglepően hangzik, de az Egyesült Államok fenn tudta tartani a diplomáciai kapcsolatokat a „semleges" vichyi Franciaországgal egészen 1942 májusáig, amikor Németország és szövetségesei már rég hadban álltak az Egyesült Államokkal.

okoztak, elmondhatatlan nyomort Franciaország szegényebb néprétegei között. A Vichyből áradó britellenes propaganda láthatóan nem ismert határokat, és 1941 nyarán egy kisebb háború folyt Szíria birtoklásáért az egyik oldalon a brit és a „szabad francia" csapatok, és a másik oldalon a vichyi kormányhoz hű franciák és német expedíciós egységek között. Ezenkívül, mint Hitler Európájának annyi más országában, Vichy, a német felkérést megelőzve zsidóellenes lépéseket valósított meg. A zsidókat megfosztották jogaiktól és tulajdonuktól, és a keletről odaérkezett sok ezer zsidó menekültet áttették a német határon, gyakran a németek tiltakozása ellenére.[14] Időközben a háború és a világ érzéketlen magatartása lehetetlenné tette a zsidók tengeren túlra való kivándorlását. 1941-ben és 1942-ben a francia rendőrség ezer és ezer zsidót tartóztatott le és deportált Németországba, bár sokan közülük már Franciaországban születtek, a németek pedig haláltáborokba küldték tovább őket.

A magas társadalmi köröktől eltekintve, akik szívesen éltek társasági életet és üzleteltek a német megszállókkal, a franciák és a németek közötti kapcsolatok főként a férfi–nő viszonyra korlátozódtak. Több mint kétmillió francia katona volt hadifogságban, így hát a német katonák néha az ő helyükre léptek a nők életében. Távolról sem csak a híres *collaboration horizontale* változatról volt szó, amelyről olyan sokat vitatkoztak az ellenállásban és az amerikai médiumokban a háború után. Természetesen a prostitúció is virágzott, éppúgy, mint később a szövetségesek által elfoglalt Németországban. Az amerikai katonáktól eltérően a német katonák azonban nem rendelkeztek csokoládéval, nejlonharisnyával, drága cigarettával és ritka gyógyszerekkel.

A barátságos szigetlakók

Hitler Európájában még egy helyen volt különösen érdekes az alkalmazkodás és a kollaborálás viszonya. Az esetet különösen jelentőssé teszi, hogy akik ott német fennhatóság alatt éltek, a brit uralkodó büszke

[14] A zsidók elleni drasztikus lépések alkották az egyik fő módját annak, hogy a németek szövetségesei kimutassák Hitler iránti hűségüket. A zsidók elpusztítása Kelet-Európában például azzal a tömegmészárlással vette kezdetét, amelyre 1941. június végén került sor a román katonaság által elfoglalt szovjet területeken (iaşi-i pogrom). Csaknem egyidejűleg a magyar hatóságok legalább tizenötezer „kétes nemzetiségű" zsidót deportáltak Kőrösmezőn (Kamenyec-Podolszkij) keresztül a németek által megszállt ukrán területekre. A német megszálló hatóságok tiltakoztak ezek ellen az egyoldalú lépések ellen, mivel azonban a magyarok nem voltak hajlandók visszafogadni a kiutasítottakat, a német SS nem talált jobb megoldást a „zsúfoltság" megoldására, mint a régió összes zsidójának a lemészárlását.

alattvalói voltak. Az ő történetük némi kétséget ébreszt bennünk azt illetően, hogy a brit nép valóban kitartott volna-e a keserű végig egy esetleges német invázió esetén, ahogyan azt Churchill miniszterelnök, és azóta is számtalan tanulmány állította, valamint számos brit és hollywoodi film.[15]

A Csatorna-szigetek legfőbb alkotóelemei, Guernsey és Jersey, a normann hódítás óta a brit korona fennhatósága alatt álltak. Törvényesen nem tartoztak az Egyesült Királysághoz, a lakosság egy része még mindig valamilyen helyi nyelvet beszélt, de ők is briteknek tekintették magukat. A szigetek túl közel feküdtek a francia partokhoz, ezért nem tartották azokat stratégiai fontosságúaknak. Amint megindult a német hadjárat, a katonaköteles korú férfiakat és sok ezer gyermeket evakuáltak Angliába. Alderney kis szigetén csak hat lakos maradt, Sark szigetén viszont, tekintélyes úrnője kívánságának megfelelően, helyben maradt az egész lakosság. Minthogy a német megszállás elkerülhetetlen volt, a brit kormány 1940 júniusában a „passzív együttműködést" tanácsolta a szigetek vezetőinek. A lakosság a következő öt év folyamán buzgón tartotta magát ehhez az utasításhoz.

Nehéz volna elképzelni annál hatásosabb propagandafegyvert a németek kezében, mint azokat az akkoriban mindenütt terjesztett fényképeket, amelyeken a fegyvertelen német katonáknak tiszteleg elegánsan egy bobby, a híres angol rendőr, vagy amelyen egy jellegzetesen brit városka utcáján vidáman mosolygó helybeliek paroláznak a német megszállókkal. A németek ezzel azt akarták sugallni, hogy ha partra szállnak Nagy-Britanniában, hasonló jelenetekre fog sor kerülni, és nem arra az elszánt harcra a partokon, amelyet 1940 júniusában Churchill olyan magabiztosan megjövendölt szenvedélyes parlamenti beszédében, néhány héttel a Csatorna-szigetek német megszállása előtt.

A Csatorna-szigetek választott tisztviselői és városatyái készen álltak a kooperációra a német parancsnokokkal: beleegyeztek abba, hogy Alderney szigetén kegyetlen koncentrációs tábor létesüljön orosz és zsidó kényszermunkásokkal. A szigetek vezetősége gondosan listákat készített arról a maroknyi helybeli családról, amelyek teljesen vagy részben zsidók voltak, és át is adták a családokat a Gestapónak. E zsidók legtöbbje később koncentrációs vagy haláltáborokban vesztette az életét. Sark úrnője, aki tökéletesen beszélt németül, szívesen látott vendé-

[15] A Csatorna-szigetek második világháború alatti történetével kapcsolatos egyre gyarapodó irodalomból ld. különösen Madeleine Bunting, *The Model Occupation: The Channel Islands Under German Rule* (New York: HarperCollins, 1996); és K. M. Bachman, *The Prey of an Eagle* (Channel Islands: Guernsey Press, 1972). Ez utóbbi összeállítás a szerzőnek a német megszállás alatt írt leveleiből.

gekként kezelte a német megszállókat, és a brit tisztségviselők letartóztatták a valódi vagy potenciális ellenállókat. Érdemes azt is megjegyezni, hogy a női szigetlakók kilencszáz német-brit gyermeknek adtak életet.

Mindez különösen annak a fényében elgondolkoztató, hogy Churchill felszólította az európai ellenállási mozgalmakat a náci megszállók elleni harcra, ami elkerülhetetlenül halálos kockázatot jelentett az abban részt nem vevő civilek számára is. Valójában a Csatorna-szigeteken is volt néhány derék ellenálló, főként nők, de ami igen jelentős: a brit kormány sohasem igyekezett „lángba borítani" a Csatorna-szigeteket. Ezeket a veszélyes játékokat a többi európai országra hagyta.

A háború után szó volt arról, hogy meg kellene büntetni az ún. „jerrybag"-eket, azokat a nőket, akiknek német szeretőjük volt, vagy akik feljelentették az ellenállókat a német hatóságoknak. Végül azonban egyetlen szigetlakót sem fogtak perbe vagy büntettek meg kollaboráció, háborús bűnök vagy hazaárulás miatt.

Miközben a németek elfoglalták Lengyelország felét, valamint Nyugat- és Észak-Európát, és miközben a Szovjetunió arra használta fel a Németországgal fennálló baráti kapcsolatait, hogy magához ragadja Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelország keleti részét, valamint Románia és Finnország egyes területeit, az olasz diktátor, Benito Mussolini erősen igyekezett bebizonyítani, hogy van olyan népszerű és hatalmas, mint Hitler. Pedig az a kudarc, amely pár hónappal korábban az olaszokat érte, amikor is az összeomló Franciaország ellen indítottak az utolsó percben támadást, megtaníthatta volna Mussolinit arra, hogy ne vállaljon több kockázatot.

A balkáni kollaboráció csapdái

Mussolini, aki a testvéri Németországhoz hasonló birodalmat szeretett volna összeeszkábálni, 1940 októberében úgy határozott, hogy az albániai olasz támaszpontokról kiindulva megtámadja és elfoglalja Görögországot. Általános megrökönyödésre a kicsiny görög hadsereg hamarosan ellentámadásba lendült, és visszakergette Albániába a félmilliós olasz hadsereget. Ez a világ emlékezetébe idézte azt a csodát, amelyet egy évvel korábban a finnek valósítottak meg a téli háború alatt a szovjet csapatokkal szemben. Amikor a britek a görögök segítségére siettek, és brit katonák jelentek meg a Balkánon, elkerülhetetlenné vált a német beavatkozás. Addigra Hitler már feladta Nagy-Britannia inváziójának addig is csak kedvetlenül támogatott tervét, és máris arra készült, hogy leszámoljon nem hivatalos szövetségesével, a Szovjetunióval. Az lesz majd a háborúk háborúja, jósolta, amely kiterjeszti a németek hatalmát

Ázsia belsejéig, megteremti a német faj számára a szükséges „életteret", és véget vet a nácizmus ideológiai vetélytársának, a kommunizmusnak.

Olaszország görög kalandja olyan komplikáció volt, amelyre a Führernek a legkevésbé sem volt szüksége, és amikor 1941 márciusában a jugoszlávok gyakorlatilag felmondták a szövetségüket Németországgal, Hitler elhatározta, hogy egy csapással megoldja az egész Balkán-problémát. Gyakori történészi érv, hogy Hitler ezzel a lépéssel végzetesen késleltette a Barbarossa-hadműveletet, vagyis annak a tervnek a megvalósítását, amelynek a célja a Szovjetunió megtámadása és eltiprása volt.

A Balkán-hadjárat során újabb német csoda történt: kevesebb mint két hét után a jugoszláv hadsereg megadta magát, a következő hetekben a németek elfoglalták egész Görögországot, és a Brit Expedíciós Hadsereget még Kréta szigetéről is kiűzték. Így Nagy-Britanniának már nem maradt lehetősége arra, hogy valahol Európában megvesse a lábát. 1941 májusában Hitlernek az európai szárazföldön nem voltak ellenségei, csak szövetségesei és semleges barátai. Amint azonban kiderült, éppen e pillanatban kezdődtek Hitler végzetes gondjai.

A Balkánon aratott német győzelem a rivaldafénybe emelte az alkalmazkodás, a kollaborálás és az ellenállás kérdését, de Nyugat- és Észak-Európától eltérő módon számos bonyodalommal. Az egyik tényező a gyakran fejletlen, hegyes vidék volt, és a görög és a jugoszláv partok mentén sorakozó rengeteg kis sziget: mindezek alkalmat kínáltak minden félig törvényes és törvénytelen tevékenységre. A másik bonyodalom abból származott, hogy a dánoktól és a hollandoktól eltérően a Balkán lakói nem voltak békés emberek. Sok száz évi küzdelem az oszmán-török hűbérurak ellen vagy mellettük arra tanította meg őket, hogy csak a saját fegyvereikben, családjukban, klánjukban bízzanak. A legfőbb problémát azonban a Balkán etnikai, vallási és politikai sokszínűsége jelentette. Görögországban csak kevés (bár közel sem elhanyagolható) kisebbség élt, a jugoszláv királyságban azonban éltek szerbek, horvátok, szlovének, bosnyák muszlimok, macedónok, montenegróiak, albánok, magyarok, németek, olaszok, zsidók, oláhok és mások. Nagy volt a nyelvi, vallási, politikai, történelmi és hagyománybeli megosztottság is. A déli szláv nyelveket beszélő szerbek, horvátok, bosnyákok (boszniai muszlimok), montenegróiak és jugoszláviai macedónok legalább meg tudták érteni egymást, de a szlovének már egy másik szláv nyelvet beszéltek, és teljesen más nyelveket beszéltek Jugoszlávia albánjai, magyarjai, németjei és olaszai. A délszlávok vallásilag is megosztottak voltak, ami történelmileg alapvető megosztást eredményezett: a horvátok és szlovének főként katolikusok voltak, a szerbek, a montenegróiak és a macedónok a keleti ortodox rítust követték, a bosnyákok pedig muszlimok voltak. A szerbek, horvátok, montenegróiak, albánok és magya-

rok büszkék voltak hajdani nagy középkori királyságaikra. A németek és a zsidók az újabb korban vándoroltak be ezekre a területekre. A bosnyákok saját régiójukban hajdan módos földbirtokos osztályt alkottak, ellentéteik voltak a horvát és szerb jobbágyokkal. A jugoszláv királyságban a szlovének, németek és a magyarok viszonylag jómódúak voltak, de délebbre például a koszovói albánok úgy érezték, őket elhanyagolják gazdagabb polgártársaik.

1941 áprilisában a jugoszláv hadsereg összeomlott, részben azért, mert néhány szélsőséges horvát politikus megragadta a német katonák megérkezését, és kikiáltott egy horvát fasiszta államot. Így aztán olyasmi történt, mint az első világháború végén az osztrák-magyar hadsereg katonáival: a jugoszláv hadsereg legyőzött, fogságba ejtett katonáinak jó része felfedezte, hogy hirtelen a győztes ellenség szövetségesévé vált. A balkáni német *Blitzkrieg* végére Magyarország, Bulgária és még az olaszok bábállama, Albánia is részeket foglalt el Jugoszláviából, de a hajdani királyság területének a zöme és egész Görögország vagy német, vagy olasz ellenőrzés alá került. Könnyen elképzelhető az ezt követő hatalmas felfordulás. A horvátoknak, szerbeknek és a görögöknek meglett a maguk kollaboráns kormánya, de csak Horvátország volt valóban független.

Német, olasz, magyar és bolgár katonák foglalták el a Balkán minden zugát, tekintet nélkül arra, hogy volt-e ott a németekkel szövetséges helyi kormány. Az új politikai határok sehol sem estek egybe az etnikai, vallási vagy nyelvi határokkal. A horvát fasiszták, az usztasák államában sok millió szerb és bosnyák élt; azon a területen, amelyet Magyarország visszacsatolt a történelmi anyaországhoz, a szerbek voltak abszolút többségben, és éltek ott más, nem a magyar etnikumhoz tartozók is. A muszlim bosnyákok a militánsan katolikus horvát fasiszta államon belül éltek. Folytathatnánk a végtelenségig az elégedetlenség és a békétlenség okait. Hamarosan megindultak a felkelések a megszálló erők ellen, de mindegyiknek voltak etnikai és vallási vonásai is. A felkelések aztán polgárháborúvá fajultak, amelyben a német, olasz, magyar és bolgár megszállók gyakran csak másodlagos, de nagyon véres szerepet játszottak.

Külön bonyodalmat okozott a mind Jugoszláviában, mind Görögországban fellépő és rendkívül aktív marxista–leninista kommunista mozgalom. Jugoszláviában végül a kommunisták diadalmaskodtak minden más csoport és párt felett, és Görögországban is nagy valószínűséggel a kommunisták nyerték volna meg a játszmát, ha 1944-ben a brit felszabadító hadsereg nem lép közbe a görög antikommunista erők javára.

Ilyen körülmények között szinte lehetetlen volt az „alkalmazkodás" mint magatartásforma. Azok, akik a maguk életét élték, és kizárólag pa-

rancsoknak engedelmeskedtek, előbb vagy utóbb gyanúba keveredtek, valódi vagy feltételezett etnikai hovatartozásuk, vallási kötődésük, anyanyelvük vagy ezeknek az elemeknek a kombinációja miatt. A túléléshez több csoporthoz is tartozni kellett, és az egyik mellett szükség esetén fegyvert is kellett ragadni. Képzeljünk el Jugoszlávia északi részében egy magyar gazdálkodót, aki 1918-ig magyar állampolgár volt, majd jugoszláv állampolgár lett, aztán 1941-ben ismét magyar. Elképzelt gazdálkodónk már az első évben jelenti a magyar csendőröknek, hogy szerb szomszédja bújtat egy gyanús kinézetű és valószínűleg fegyveres embert. Vajon a magyar gazda úgy cselekedett-e, mint magyar hazafihoz és törvénytisztelő állampolgárhoz illik? Vagy a feljelentésével elárulta a jugoszláv államot és a szerb nemzetet? A valóságban a magyar gazdálkodó minden valószínűség szerint azért jelentette fel a szomszédját, mert szerette volna megkaparintani a házát, a jószágát. 1941-ben a magyar katonák és a csendőrök agyonlőtték volna a szerb szomszédot, 1945-ben a jugoszláv partizánok végeztek volna a magyar gazdálkodóval. És vajon az a szerb nacionalista gerillaharcos, aki jugoszláv kommunista partizánokat és német katonákat is megölt, kollaboráns volt-e, vagy a nemzeti ellenállás hőse? Hogyan ítéljük meg például Ioannis Rallis görög politikust, aki beleegyezett abba, hogy a német megszállás alatt Görögország miniszterelnöke legyen, és ebben a minőségében – amint később nyilatkozta – enyhítse az éhínséget és harcolhasson a kommunista gerillák ellen? A hagyományos nyugati mérce szerint Rallis kollaboráns volt, de meg kell jegyeznünk, hogy a háború végén a brit felszabadítók felhasználták azokat a biztonsági hadosztályokat, amelyeket Rallis a kommunisták legyőzésére hozott létre. Mielőtt ítéletet mondanánk azok felett, akik megkísérelték a túlélést, és közben öltek vagy megölték őket a Balkánon, várjunk, amíg el nem jutunk az ellenállásról szóló fejezetekhez.

Valóban helyes „quisling"-nek nevezni Vidkun Quisling norvég miniszterelnököt, mert nem úgy tűnik, hogy segített volna a norvégokon azzal, hogy kiszolgálta a németeket. Sokkal bonyolultabb viszont az egymást követő három görög miniszterelnök megítélése, akik kiszolgálták a németeket és 1943 őszéig az olaszokat is, és akik a háború után felállított bíróságokon azzal érveltek – nem alaptalanul –, hogy Görögország helyzete olyan kétségbeejtő volt, hogy jobbnak látszott kollaborálni a megszállókkal, mint hagyni éhen halni az ország népét. Azonban Rallis és kollégái is csődöt mondtak, mert nem sokat tudtak javítani a helyzeten. Röviden: követőik ezt a három embert tragikus hősnek látták, de sokkal többen voltak a bírálóik, akiknek a szemében csak gyáva alakok voltak.

Kelet-Európában, ahol egyszerre több agresszor és többféle megszálló erő létezett, és ahol a leendő kollaboránsoknak el kellett dönteniük,

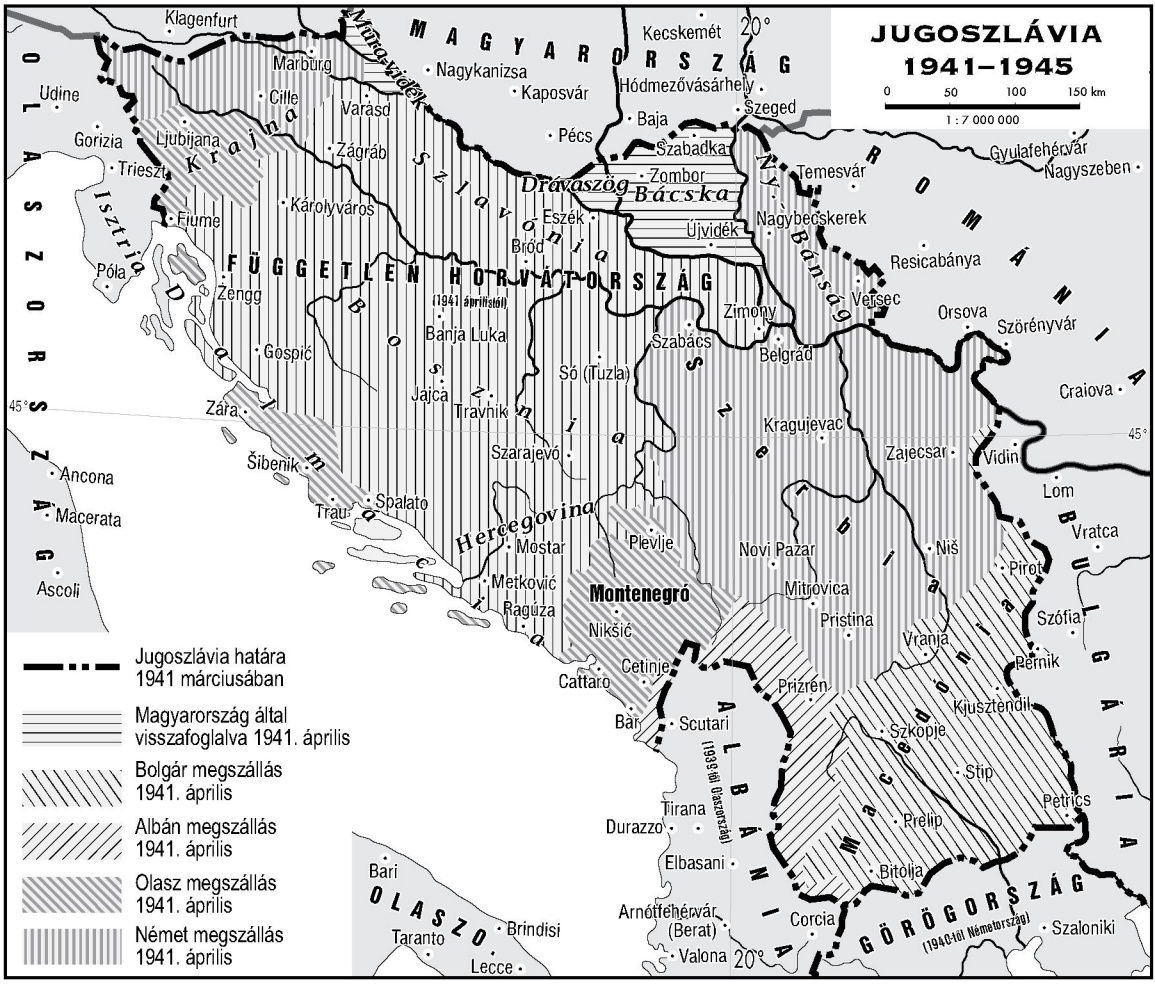

melyik megszállót óhajtják szolgálni, még nehezebben lehetett megítélni a kollaboráció kérdését. Akik ragaszkodtak egy megszállóhoz, nagyobb valószínűséggel haltak meg, mint azok, akik képesek voltak a pillanatnyilag felülkerekedő megszálló oldalára állni. Nem léteztek azonban garanciák, és a túlélés leginkább a szerencsének volt köszönhető, nem a szervilizmusban vagy az intrikálásban megmutatkozó különleges tehetségnek. Keleten a háborúk, különösen a Szovjetunió elleni háború, totálisak voltak.

4. FEJEZET

A Szovjetunió megtámadása és a kelet-európai kollaboráció

1941. június 22-én a német hadsereg meglepetésszerűen benyomult a Szovjetunióba, és hamarosan csatlakoztak hozzá a finn, román, magyar, szlovák, horvát, olasz és spanyol seregek, valamint sok más nemzetbeli önkéntes. A háborút az „istentelen bolsevizmus" elleni keresztes hadjáratnak hirdették, miközben csaknem mindenki, legyen az ellenség vagy barát, Hitler újabb, villámgyors győzelmét jósolta meg. Az első német támadásban, amely a „Barbarossa" nevet viselte, hárommillió katona, ötezer tank, több mint tízezer ágyú és háromezer repülőgép vett részt.[16]

A modern világtörténelem egyik nagy rejtélye, hogy Sztálin miért nem hallgatott a többoldalról érkező komoly és megalapozott figyelmeztetésekre. Néhány hónap leforgása alatt a németek és szövetségeseik fogságba ejtették a Vörös Hadsereg több millió katonáját. A területnek, amelyet meghódítottak, hetvenötmillió lakosa volt. Mindezt olyan ellenséggel szemben érték el, amelynek, legalábbis elméletben, nagy volt a számbeli fölénye kiképzett katonák, tankok, fegyverek és repülőgépek tekintetében.

A Barbarossa-hadművelet, a történelem legpusztítóbb hadjárata, számtalan könyv és dokumentumfilm témája. Bennünket főként azért érdekel, mert olyan szinten nyitotta meg az utat a kollaboráció és az ellenállás előtt, amelyhez fogható nem létezett Európában. A Barbarossa-hadművelet elképzelhetetlenül sok szenvedést és halált okozott, de ezekről itt nem szólunk. A brit Csatorna-szigeteken, amint láttuk, a kölcsönösen korrekt viselkedés igencsak elviselhetővé tette mind a megszállók, mind a megszállott lakosság életét. A Balkánon és a németek

[16] Az USA és a brit hadsereg statisztikáit leszámítva, a második világháború csatáira, erőviszonyaira, emberveszteségeire, anyagi nyereségeire és veszteségeire vonatkozó adatok meglepően ellentmondásosak, gyakran nem többek puszta találgatásnál. Különösen érvényes ez a keleti frontra, ahol nehéz volt pontos adatokat feljegyezni, és ahol propagandacélból mindkét fél meghamisította az statisztikákat. Még arról sincsenek pontos adataink, hogy a németek hány katonával és milyen hadi felszereléssel támadták meg a Szovjetuniót.

által elfoglalt szovjet területeken csak ritkán volt járható út az idegen megszállókhoz való alkalmazkodás. A német hadsereg úgy lépte át a szovjet határt, hogy kifejezetten parancsba kapta – és az egyes katonák gyakran ezzel a szilárd elhatározással vettek részt a hadjáratban –, hogy legyenek könyörtelenek a bolsevikokkal, a zsidókkal, és mindenkivel szemben, akiket alsóbbrendűnek ítéltek. A háború folyamán a németek és a szövetségeseik módszeresen halálra éheztettek, agyonlőttek vagy elgázosítottak legalább hárommillió szovjet hadifoglyot. Sztálin a maga részéről kinyilvánította, hogy mind a visszavonulás, mind a megadás főbenjáró vétek, azaz halállal büntetendő. Mivel a szovjetek nem írták alá a genfi egyezményt, a németek ezt jó ürügyként használták fel arra, hogy rosszul bánjanak bárkivel, akivel csak akarnak, és meg is ölhették őket. Amikor a szovjetek megkésve felajánlották, hogy tiszteletben tartják a konvenció humanitárius záradékait, a német külügyminisztérium még csak nem is zavartatta magát a válaszadással.

1941 nyarán, mialatt a német tankok olyan gyorsan nyomultak be az országba, amennyire azt lehetővé tették a rémes állapotú orosz utak, sok millió szovjet katona az egyre előbbre nyomuló frontvonal mögött rekedt. Választhattak aközött, hogy megadják magukat, és majd nagy valószínűséggel elpusztulnak a német fogságban, vagy megpróbálhatták beérni a gyorsan hátráló szovjet vonalakat. Ez utóbbi megoldás – amint azt sokan megtapasztalták – gyakran oda vezetett, hogy saját gyanakvó hatóságaik végeztették ki őket. Ezért aztán sok kóbor szovjet katona a határtalan erdőkbe menekült, és a túlélés érdekében banditaéletre adta magát. Ez az életforma csakhamar elnyerte a „partizántevékenység" nevet, és az ezt gyakorlókat hamarosan kikiáltották a „Hitler-ellenes, antifasiszta harc" hőseinek. Ugyanakkor sok ezer partizánt megöltek az egymással vetélkedő partizánegységek vagy az ellenséges hadseregek. Másokat a feldühödött parasztok mészároltak le, mert elkobozták a parasztok kevéske élelmét és megmaradt állatait. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen világban csak keveseknek sikerülhetett az a fajta „passzív kooperáció", mint amit a brit Csatorna-szigetek lakói olyan sikeresen gyakoroltak.

A történészek egyetértenek abban, hogy a német megszállók észszerű viselkedése esetén sok millió szovjet állampolgár csatlakozott volna hozzájuk, és meg is nyerhették volna a háborút. Ne feledjük, hogy a németek által elfoglalt első területek jelentős része a három független balti államé volt, valamint a kommunistaellenes Lengyelországhoz, Romániához vagy Finnországhoz tartozott. 1941-re ezeknek a területeknek a lakossága már megtapasztalt egy- vagy kétévnyi szovjet uralmat, ami azt jelentette, hogy nemcsak egy teljesen törvénytelen megszállás szenvedő alanyai voltak, de üldöztetést is elszenvedtek. A szovjetek üldözték

és deportálták az arisztokratákat, a katonatiszteket, a köztisztviselőket, a tanárokat, az olyan egyházi személyeket, akik nem a keleti ortodox egyházhoz tartoztak, az értelmiségieket, az üzletembereket, a városi polgárokat és a kulákokat, ahogyan a kommunista propaganda nevezte a jómódú, sikeresebb gazdálkodókat. A balti államok elveszítették társadalmi és hivatásbeli osztályaik nagy részét, amelyek tagjait letartóztatták, és a Szovjetunió belső vidékeire deportálták. Lengyelország keleti részéből sok százezer lengyelt ugyanígy deportáltak. Sztálin kifejezett parancsára körülbelül húszezer lengyel hivatásos és tartalékos katonatisztet tarkón lőttek Katyńban és máshol a Szovjetunióban. Köztük volt nyolcszáz lengyel zsidó tartalékos tiszt is.

Két óriás szorításában

Még a közelmúltban is csak kevesen hitték el a Nyugaton, de azóta már igazolták a szovjet levéltári adatok, hogy a Szovjetunióban sok millió embert üldöztek, deportáltak és gyakran el is pusztítottak nemcsak valódi vagy feltételezett politikai ellenzéki mivoltuk vagy társadalmi származásuk miatt, hanem azért is, mert nem a megfelelő népcsoporthoz tartoztak. Ebből a szempontból alig volt különbség a nácik és a szovjetek gyakorlata között. A lengyel értelmiségiek például tömegesen estek áldozatául mind a németeknek, mind a szovjeteknek.

Az etnikai kisebbségek sztálinista megsemmisítése 1932-ben az ukrán éhínséggel, a holodomorral kezdődött. Sok történész szerint az általános nyomorúságot súlyosbította Sztálin kegyetlen parancsa, amely az ukrán kulákok gyökeres kiirtását rendelte el, sőt esetleg ez volt az éhínség egyik oka. Az éhezésnek és a tífusznak körülbelül négymillió áldozata volt. 1937-ben az úgynevezett „nagy terrorral" folytatódott a szovjet romboló politika. A politikai rendőrség (amelynek először *Cseka,* majd *GPU* [Állami Politikai Igazgatóság], végül *NKVD* [belügyi népbiztosság] volt a neve), kiirtotta a szovjet kommunista párt vezetésének jó részét. Ezenkívül kivégezték vagy a gulágra (a szovjet koncentrációs táborok gyűjtőneve) küldték a Vörös Hadsereg közép- és magas szintű parancsnokait. Az NKVD, amely úgy működött, mint állam az államban, a Szovjetunió rengeteg lengyel, japán, kínai és német nyelvű polgárát is agyonlőtte, deportálta vagy fogva tartotta. Talán egyetlen más történész sem közölt a szovjet terror áldozataira vonatkozó olyan pontos – és ezért vitatható – adatokat, mint Timothy Snyder. Ő arról ír, hogy a Szovjetunió 111 091 lengyel anyanyelvű polgárát a Lengyelország javára végzett kémkedés miatt végezték ki, és a Nagy Terror idején 681 692 regisztrált halálos ítéletet hoztak, de minden szakértő megegyezik abban, hogy

a számok rettenetesen magasak voltak.[17] A többi népcsoportra később került sor, főként a háború alatt és után, amikor tömegesen deportáltak szülőföldjükről keleti táborokba észteket, letteket, litvánokat, szovjet-németeket, lengyeleket, krími tatárokat, kalmüköket, csecseneket, ingusokat és másokat. A táborokban és a számkivetésben sokan elpusztultak. Történelmileg az teszi páratlanná ezeket a deportálásokat, hogy teljes népcsoportokat marhavagonokban küldtek keletre, nem téve kivételt a kommunista párttitkárokkal és a kitüntetett háborús hősökkel sem. A Barbarossa-támadás megindulásakor, amint a szovjet politikai rendőrség tudomást szerzett az eseményről, azonnal lemészárolt sok ezer rabot Nyugat-Ukrajnában, az egykori Lengyelország keleti részében, és a balti államok területén. A német hadoszlopokat a börtönök udvarain halomba rakott holttestek látványa fogadta. Most a helybelieken volt a sor, hogy az erőszak orgiáját üljék, és a valódi vagy feltételezett kommunistákra, de még inkább a zsidókra támadjanak. A jelen levő németek eleinte csak fotózták a pogromokat.

A balti államokban és Ukrajnában sokan megmentőként, felszabadítóként fogadták a németeket. A leghatékonyabb német propaganda-szakemberek a Csatorna-szigeteken működő katonai fényképészek példáját követve lefotózták a népviseletbe öltözött ukrán parasztasszonyokat, amint hagyományosan kenyérrel és sóval üdvözlik a porlepte német gépkocsizókat, amint Lvov (régen: Lemberg, ma Lviv), majd Kijev (ma Kyiv) felé törnek előre.

Még a szovjet hadifoglyok közül is – beleértve tábornokokat – sokan felajánlották szolgálataikat a Sztálin elleni harcra. Meglepő módon azok a német Waffen-SS (harcoló SS) és Wehrmacht-parancsnokok, akik elrendelték vagy legalábbis eltűrték a szovjet hadifoglyok tömeges halálra éheztetését, hajlandók voltak harcostársuknak elfogadni ezeket a szovjet katonákat. Egyes területeken az orosz civileknek megengedték, hogy szovjetellenes partizánegységeket szervezzenek. A kollaborációnak azonban főként etnikai jellege volt: ukránok, fehéroroszok, észtek, lettek, litvánok, kaukázusiak és néhány ázsiai kisebbség tagjai etnikai egységeket szerveztek, és a Waffen-SS önkénteseiként vagy felfegyverzett milicistákként, koncentrációs tábori őrökként, alsó szintű tisztviselőkként, értelmiségiekként, munkásokként szolgálták a németeket. A külföldi önkéntesekre vonatkozó német politika is gyakran vál-

[17] Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin.* New York: Basic Books, 2010. 103, 107. Ld. még Robert Conquest: *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities.* New York: Macmillan, 1970.; és egy rövid összefoglaló, Lyman H. Legters: Soviet Deportation pf Whole Nations. In: *Encyclopedia of Genocide.* Szerk. Israel V. Charny. Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1999. 2. 521–523.

tozott. Először az SS csak „északi" típusokat vagy „árjákat" volt hajlandó besorozni, bármit jelentsenek is ezek a kifejezések. Később azonban a háború szükségletei úgy hozták, hogy Heinrich Himmler a legkülönfélébb nemzetiségekből és „fajokból" is felvett jelentkezőket az SS-be, beleértve szláv nyelveket beszélőket és muszlimokat is. Léteztek ukrán, észt, lett, litván, bosnyák muszlim, skandináv, holland, vallon és francia Waffen-SS hadosztályok, dandárok, „légiók" és zászlóaljak, a legtöbbjük történelmi neveket viselt. Nehéz követni ezeknek az egységeknek a pályáját, mert néhányan csak papíron léteztek, és mert az elnevezésük, létszámuk és hovatartozásuk többször is változott. Még az úgynevezett karaitákhoz tartozó, zsidó vallást gyakorló önkénteseket is felvettek a Waffen-SS-be, miután néhány megkérdezett rabbi meggyőzte Himmlert, hogy a karaiták fajilag törökök, és nem szemiták.

A német Wehrmachton belül szerveztek egy orosz felszabadító hadsereget is, amely fennmaradt a háború végéig, bár az elnevezése és a felépítése újra és újra változott. A legismertebb volt közöttük a parancsnokáról, Andrej Vlaszov volt szovjet tábornokról elnevezett Vlaszov-hadsereg. A tábornok először Moszkva védelmében tüntette ki magát, majd német fogságba esve felajánlotta, hogy felállít egy kommunistaellenes orosz sereget. Egyes német tisztek, köztük több balti származású úgy gondolták, hogy a bolsevikok elleni harcra fel kell fegyverezni minden arra vállalkozó orosz hadifoglyot. Mások nem kívánták felfegyverezni azokat, akiket végeredményben el akartak pusztítani, vagy legalábbis a győzelem után áttelepíteni az Urál-hegységen túlra. Claus von Stauffenberg gróf, a német ellenállási mozgalom halhatatlan hőse, buzgó előmozdítója volt annak az elképzelésnek, hogy fel kell fegyverezni az orosz hadifoglyokat. Stauffenberg abban reménykedett, hogy ha sikerül megteremteni a német és orosz együttműködést, megdönthetik mind Hitler, mind Sztálin uralmát.

Néhány olyan kollaboráns egység, amelyet szovjet polgárokból állítottak fel, rablók és gyilkosok gyülekezetének bizonyult, ugyanúgy több ukrán csapat, amelynek a tagjai élvezettel gyilkoltak le zsidókat és lengyeleket. Ilyen volt például az úgynevezett Kaminszkij SS-dandár, amelynek a parancsnoka, egykori szovjet mérnök, gyűlöletessé tette a nevét, amikor 1944 őszén segített vérbe fojtani a varsói felkelést. Úgy tűnik, hogy Kaminszkijt később német parancsra kivégezték. Sokan, valószínűleg a szovjet állampolgárok túlnyomó többsége azért állt be a németek szolgálatába, hogy elkerülje a hadifogolytáborokban rájuk váró halált vagy a tífuszt. Ezek az önkéntesek igyekeztek elkerülni, hogy orosz honfitársaik ellen harcoljanak, sőt sokan közülük visszatértek a szovjetek oldalára, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a háborút. Nem volt könnyű a visszatérés. A szovjetek általában

agyonlőtték azokat a polgáraikat, akik a németek szolgálatában álltak. Ne feledjük, hogy az a szovjet állampolgár, aki az utolsó töltényig való harc helyett hagyta, hogy elfogja az ellenség, az Sztálin szemében főbenjáró bűnt követett el. Ennek ellenére összesen több mint egymillió szovjet állampolgár szolgált a német fegyveres erőkben. A leghírhedtebbek az úgynevezett trawnikiek voltak, szovjet hadifoglyok, akik önként szolgáltak az SS-ben, hogy „életteret" teremtsenek Lengyelországban német telepesek számára. A trawnikieket Nyugat-Ukrajnában képezték ki, sokan közülük zsidók kínzására és agyonlövésére specializálták magukat, természetesen a németek szigorú felügyelete alatt. Peter Black történész szavaival: „A Trawnikiben kiképzett emberek nemcsak gyalogosként szolgálták a »végső megoldást«, hanem a prototípusai voltak azoknak, akik kényszerrel akarták megvalósítani a nácik által felépíteni kívánt világot."[18] A rengeteg nem német jelenléte a német hadseregben, és a Vörös Hadseregben szolgáló számtalan nem orosz, sőt nem is szláv személy elképesztő etnikai zűrzavarrá változtatta ezt a háborút".[19]

Vajon mindez valóban az ellenséggel való önkéntes kollaborálást jelentette? A válasz igen kell hogy legyen, ha magunkévá tesszük a szovjet bíróságok eljárását és ítéleteit. De a válasz nem kell hogy igen legyen, ha tekintetbe vesszük, hogy a németek oldalára álltak többsége a túlélésért küzdött. Broniszlav Kaminszkij esetében azonban, aki civil volt, amikor önként jelentkezett, hogy felállít egy harcoló dandárt, és a németek nevében irányított egy egész körzetet, határozottan kollaborálásról volt szó.

A dolgokat tovább bonyolítja az a dilemma, amellyel a Szovjetunió szembesült, amikor a megszállók nem a németek, hanem a németek valamelyik szövetségese katonái voltak. Egyes támadóknak, például az olaszoknak, spanyoloknak nem voltak gyarmatosító törekvéseik, katonáikat és tisztjeiket legfeljebb a kommunizmus iránti gyűlölet motiválta. A spanyol Kék Hadosztály és a nyolcadik olasz hadsereg alkalmanként megpróbálta megvédeni a lakosságot a nácik gazságaitól. Némelyik olasz katona segített az üldözött zsidóknak. A skála másik végében találjuk Romániát, amely 1941 júniusában a Szovjetunióra támadt, hogy visszahódítson olyan területeket, amelyeket a Szovjetunió egy évvel korábban elragadott. Most a románok visszaszerezték mindezt, és még to-

[18] Peter Black, „Foot Soldiers of the Final Solution: 'The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard". *Holocaust and Genocide Studies,* 25. no. 1. (2011), 45.

[19] E sorok írója jól emlékszik német egyenruhát viselő, apró mongol lovakon ülő ázsiai katonákra Magyarországon, akik csontsovány szovjet hadifoglyokat tereltek maguk előtt. Egy alkalommal tanúja volt, amikor szovjet foglyok és a Wehrmachthoz tartozó őreik ugyanazon az ázsiai nyelven beszéltek. Tisztjeik nem érthették, hogy mit mondanak.

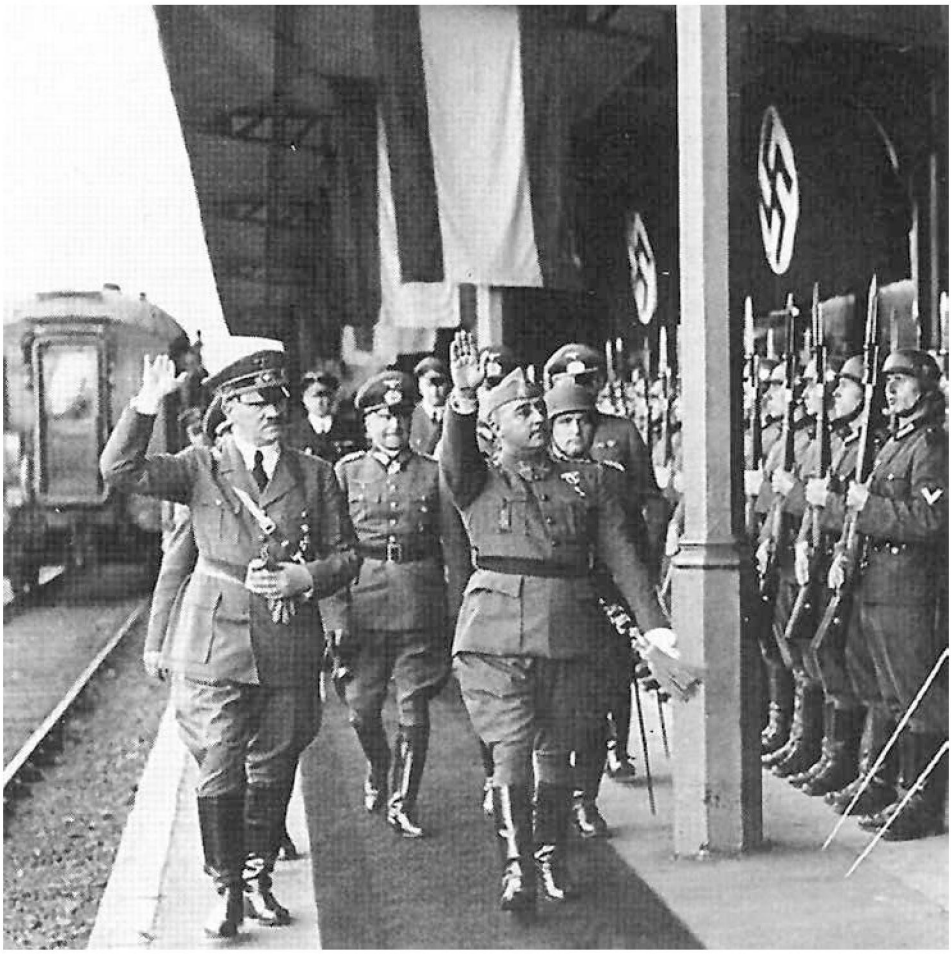

Hitler és Francisco Franco tábornok találkozása a francia–spanyol határon lévő henday-i vasútállomáson 1940. október 23-án. A spanyol diktátor nem engedett Hitler kéréseinek

vábbi területeket is. A román gyarmatosító politika tragédiát jelentett a helybeli zsidók és olyan ukránok számára, akiket a szovjet megszállókkal való kollaborálással vádoltak.

A románok által elfoglalt régiókban az ukránoknak és az oroszoknak legalább megvolt a módjuk, hogy a román hatóságok szolgálatába álljanak, a zsidók előtt nem állt ilyen lehetőség. 1941 és 1944 között a román katonák és csendőrök meggyilkoltak csaknem háromszázezer zsidót.

Ahogyan az Európa-szerte történt, sok függött attól, hogy a megszálló hatalom mit szándékozott tenni az elfoglalt területekkel. Zajos propaganda-hírverésük ellenére a németek nem garantálták a függetlenséget

a korábban szovjet uralom alatt állt nemzetek és nemzetiségek egyikének sem, de még az autonómiát sem.

1940-ben Észtország és Litvánia jobboldali politikusai közül jó néhányan Németországba menekültek, hogy elkerüljék a szovjet deportálást. Ezek a politikusok egy évvel később a német tankokkal tértek vissza, és megkísérelték felállítani a helyi és az országos közigazgatást. Nemzeti szinten azonban a németek semmit sem tűrtek el, s a három balti államot egy jóval nagyobb német megszállási zónába illesztették, a *Kommissariat Ostland*-ba, amelynek az élén német náci adminisztrátor állt, arra várva, hogy az egész Ostlandot beilleszthessék a Német Birodalomba. A németek szívesen fogadták a helyiek kollaborációját, de nem teremtettek politikai egyenlőséget. Ennek ellenére sokan azok közül, akik megélték a szovjetekhez csatolást, lelkesen üdvözölték azt, ami számukra a német felszabadítás volt. Amint már említettük, a helyi antiszemiták pogromokat kezdeményeztek még a német katonaság megérkezése előtt, és később mindegyik egykori balti állam felállította a saját Waffen-SS hadosztályait. Ezek jó része kitüntette magát a harcokban. Az észt, litván és lett helyi hatóságok buzgón együttműködtek a németekkel. Végül – és ez kínos ügy a mai balti társadalom szempontjából – sok ottani fiatal önkéntes szolgálatra jelentkezett a koncentrációs táborokba, és részt vett a tömeges kivégzésekben. A balti önkéntesek és a hasonló típusú egységekben szolgáló ukránok nélkül „A Zsidó Kérdés Végső Megoldása Keleten" nevű gyilkos program sokkal kevésbé lett volna hatékony. Mi több, kategorikusan ki kell jelentenünk, hogy az észtek, lettek, litvánok, ukránok, románok, magyarok, szlovákok, franciák, hollandok, lengyelek és sok más európai tömeges segítsége nélkül lehetetlen lett volna megvalósítani a holokausztot.

A legrosszabb hely Európában: Ukrajna

A helyzet különösen Ukrajnában volt borzalmas, amelynek negyvenmillió nemzetileg öntudatos lakosa történelmileg alig ismerte a függetlenséget, és több idegen megszállást szenvedett el, mint bármely más európai nemzet. Az Ukrajna név, bár igen régi eredetű, csak a közelmúltban vált közismertté. A régió hajdan jelentős fejedelemségeket foglalt magában; a középkori kijevi Rusz nevéből származik az orosz elnevezés. Bennünket azonban a huszadik századi Ukrajnában végbement számos politikai változás érdekel, amelyek mély nyomokat hagytak az ország lakóinak kultúrájában és politikájában. Ukrajna az első világháború előtt megosztott Ausztria-Magyarország és a cári Oroszország között, a két háború között ismét felosztották Lengyelország és Szovjet-Oroszország között.

Az 1930-as években Ukrajna szovjet területeit az éhínség és a sztálinista terror pusztította, amelynek az irányítói között olyan híres ukránok akadtak, mint Nyikita Hruscsov. A cél mindazok megsemmisítése volt, akiket, ha csak távolról is, de ukrán nacionalizmussal lehetett gyanúsítani. 1939-ben Ukrajna lengyel részét hozzácsatolták Szovjet-Ukrajnához. Két évvel később viszont az egész Ukrajnát lerohanták a németek.

1941 júniusában a német filmhíradók meglepő képsorokat vetítettek: szőke, kék szemű ukrán parasztleányok integetve üdvözlik a német katonákat. Ezek lennének a megvetett szláv alsóbbrendű emberek (Untermenschen)? A látvány meghökkentette Heinrich Himmlert is, aki meg volt arról győződve, hogy a szlávok, legyenek ukránok vagy sem, nem hasonlíthatnak az északi típushoz, és nem lehetnek „árják". A németek azonban hamarosan elveszítették annak a lehetőségét, hogy megnyerjék maguknak a teljes népességet, többek között azért, mert nem voltak hajlandók feloszlatni a gyűlölt, de bizonyos mértékig hatékony kollektív gazdaságokat. Amellett a németek elkobozták a gabonát és az élő állatokat a birodalmi lakosság számára. Fiatal ukránok ezreit deportálták Németországba, hogy – bár fizetségért, de – az ottani gazdaságokban és gyárakban dolgozzanak. Az ukrán nacionalisták szempontjából volt azonban egy óriási előny, amely kárpótolta őket a számos veszteségért: éppen úgy, ahogyan a cseh államban, a németek megszállási politikája akaratlanul is egyetlen etnikumú országgá kezdte átváltoztatni Ukrajnát. Nem csoda hogy az ukrán milicisták és civil önkéntesek minden erejükkel segítettek a németeknek a zsidók, a lengyelek, és a valódi vagy vélt kommunisták lemészárlásában.

Az ukrán hazaszerető nép, de tagjai a nemzeti érdekeiket akkoriban oly sokféleképpen értelmezték, hogy elkerülhetetlenné vált a német megszállás alatt a polgárháború. 1939 és 1941 között sok fiatalt behívtak a Vörös Hadseregbe, akik aztán osztoztak a Vörös Hadsereg többi katonája sorsában: harcoltak, és meghaltak a fronton, éheztek a fogolytáborokban, vagy az erdőkben harcoló partizánokhoz csatlakoztak. Más fiatal ukránok többször is az egyik kritikus helyzetből a másikba kerültek, sokan nacionalista partizánként nemcsak a német megszállók, de a kommunista partizánok ellen is harcoltak. Megint mások együttműködtek a magyar megszálló csapatokkal, amelyek akkor Ukrajna jó részét elfoglalták. A magyarok szemet hunytak afelett, hogy ukránjaik egyszerre harcolnak a szovjet partizánok és a német megszállók ellen. A hazafias ukrán partizánok ideológiailag megosztottak voltak, és taktikailag, valamint politikai kérdésekben sem tudtak megegyezni, miközben a Vörös Hadsereg és a német hadsereg felváltva pusztította az ukrán földeket, felrobbantotta a hidakat és vasútvonalakat, felégette a házakat, elkergette a civil lakosságot, bombázta a városokat, aknákat

rejtett el a romokban, és működtette a koncentrációs táborokat. Ahogyan az amerikai történész Timothy Snyder írja, Ukrajna a „vérben fürdő területek" központja volt. Ki volt akkoriban a kollaboráns és ki az ellenálló Ukrajnában? Erre a kérdésre nem lehet olyan világos választ adni, mint például Norvégia esetében, ahol a lakosság megoszlott az ellenállók, a quislingek és a nagy többségben levő alkalmazkodók között. Ukrajnában és Kelet- és Délkelet-Európa nagy részében arányosan sokkal kevesebb volt az alkalmazkodó, és a helyzet a végletekig bonyolult volt. Ennek ellenére tisztán meg lehet különböztetni például egy ukrán polgármestert, aki megalázkodott a náci megszállók előtt, egy olyan városi elöljárótól, aki rálőtt az őt letartóztatni próbáló Gestapósokra. Más esetekben nehezebb a megkülönböztetés. Mit tartsunk például azokról az ukránokról – és sokan voltak az ilyenek –, akik váltakozva zaklattak, kiraboltak, sőt meg is öltek németeket, szovjet partizánokat, zsidókat, helybeli kommunistákat, politikai vetélytársakat és lengyel parasztokat? Minden a körülményektől és az ukrán haza elképzelt érdekeitől függött. Az általános erkölcsi szempontból az, ami megkülönböztette az egyik ukránt a másiktól, az volt, hogy egyesek képesek voltak megőrizni emberi méltóságukat és együttérző képességüket, míg mások a legaljasabbul viselkedtek. Voltak, akik életük kockáztatásával is bújtattak egy zsidó családot, és voltak, akik jutalom reményében feljelentették a német vagy az ukrán rendőrségnek a zsidót és bújtatóit.

A háború fordulópontja felé

Miközben dúltak a belső ukrán konfliktusok, a német hadsereg elfoglalta az ukrán fővárost, Kijevet, s gyorsan nyomult előre Leningrád (ma: Szentpétervár) és Moszkva felé. Ekkor azonban az előrenyomulás lelassult, részben a kétségbeesett szovjet ellenállás, részben az őszi sár miatt. 1941 telére a német hadsereg, amely Hitlernek köszönhetően nem rendelkezett téli ruházattal és felszereléssel, több fronton is visszavonult. A Führer ugyanis már a nyáron bejelentette, hogy a Szovjetunió elvesztette a háborút. A világ közvéleményében most először gyengült meg a német katonák legyőzhetetlenségébe vetett hit.

1942 nyarán a németek jelentősen – és úgy tűnt, döntően – előretörtek a Volga-parti Sztálingrád (ma: Volgográd) felé, valamint a Kaukázus és Baku felé, ahol a fontos kőolajkutak voltak. A német hatalom ezen a ponton érte el földrajzilag a legnagyobb kiterjedését: horogkeresztes zászló lobogott Norvégia legészakibb pontja, Hammerfest felett, a Pireneusok csúcsain, az éhező, ostromlott Leningrád körül és a Kaukázus legmagasabb pontján, az Elbrusz-hegység csúcsán. Hogyan volt képes

EURÓPA 1942

0 500 1000 km

1 : 35 000 000

Módosított Robinson-féle vetület

Németország és szövetségesei

Nyugati szövetségesek

Németország által megszállt nyugati területek

Németország által 1941. dec. -ig megszállt szovjet terület

Németország által 1942. dec. -ig megszállt szovjet terület

Dánia Önállóságát elvesztett terület, belső közigazgatási terület

Semleges állam

· Berlin Város 1 millió lakos felett

• Nápoly 500 000 – 1 millió lakos

• Krakkó 100 000 – 500 000 lakos

• *Kolozsvár* 100 000 lakos alatt

NAGY-BRITANNIA

ÍRORSZÁG

Belfast, Dublin, Manchester, Liverpool, Birmingham, London, Glasgow, Edinburgh, Newcastle, Aberdeen, Southampton, Plymouth, Le Havre, Dover, Calais, Brest, Párizs, Lille, Brüsszel, Sedan, Orléans, Nancy, Rotterdam, Hága, Amsterdam, Köln, Frankfurt, Hamburg, Kiel, Bréma, Hannover, Berlin, Lipcse, Drezda, Prága, Kattowitz, Stuttgart, München, Nürnberg, Salzburg, Innsbruck, Zürich, Basel, Bern, Genf, Milánó, Torino, Lyon, Vichy, Bordeaux, Toulouse, Marseille, Nizza, Genova, Bologna, Velence, Lubiana, Fiume, Zágráb, Szeged, Debrecen, Kolozsvár, Temesvár, Brassó, Budapest, Bécs, Pozsony, Kassa, Berén, Cseh-Morva Pr., Krakkó, Lwów, Kijev, Harkov, Szaratov, Voronyezs, Kursk, Tula, Moszkva, Brjanszk, Gomel, Minsk, Wilno, Kaunas, Riga, Tartu, Tallinn, Leningrád, Tyihvin, Viborg, Viipuri, Helsinki, Königsberg, Memel, Danzig, Stettin, Posen, Łódź, Varsó, Boroszló, Malmö, Koppenhága, Bornholm, Stockholm, Göteborg, Oslo, Bergen, Narvik, Gotland, Dagö, Ösel, Szmolenszk, Szevasztopol, Grozni, Tbiliszi, Baku, Teherán, Bagdad, Jeruzsálem, Szofia, Belgrád, Szarajevó, Zára, Szkopje, Tirana, Szaloniki, Athén, Szmirna, Konstantinápoly, Edirne, Varna, Constanta, Bukarest, Odessza, Rosztov, Zaporozsje, Besszarábia (1941. jún.-tól román), Jászvásár, Chisinau, Szaloniki, Bari, Nápoly, Róma, Genova, Milánó, Torino, Genf, Zürich, Basel, Bern, Innsbruck, Salzburg, Grác

egy nyolcvanmilliós ország ilyen sikerekre? A magyarázatok széles skálán sorakoznak, a leggonoszabb politikai elmélet, a nemzetiszocializmus által sugallt idealizmustól a Führer mágikus karizmájáig és a német katona bátorságáig, elszántságáig. A káprázatos német siker legfőbb okát azonban azoknak az európaiaknak kell tulajdonítanunk, akik inkább megadták magukat, mintsem hogy összefogjanak a szomszédjaikkal, vetélytársaikkal a náci támadás ellen. Még náluk is rosszabb volt Sztálin, aki bemagyarázta önmagának, hogy a németek nem fogják megtámadni a Szovjetuniót. Ennek ellenére a Barbarossa-támadást követően ugyanaz a Sztálin milliókat volt képes mozgósítani a szovjet haza védelmére. A Vörös Hadsereg megállította a náci hadseregek előretörését, igaz, rettenetes embervesztesége árán. Ennek az oka nagy részben a szovjet diktátor és alárendeltjei egymás közötti intrikáinak és mindenre és mindenkire kiterjedő gyanakvásának volt köszönhető.

Hitler páratlan megérzései és katonai-politikai tehetsége sok ezer könyv és cikk témája, de sok tanulmány szól tábornokai mohóságáról és hitvány szolgalelkűségéről is. Volt azonban egy tényező, amelyről általában nem, vagy csak felületesen vesznek tudomást a történészek, de amelynek a segítségével meg lehet magyarázni a német győzelmeket és a németek későbbi hanyatlását is. Ez pedig az a fontos szerep, amelyet Hitler európai szövetségesei játszottak abban, hogy először felerősítették, majd később gyengítették a náci hadigépezetet. Olaszok, románok, magyarok, bolgárok, szlovákok, horvátok és finnek voltak Hitler legfontosabb kollaboránsai, de egyben ők okozták legsúlyosabb gondjait és vereségeit is.

Elgondolkodtató, hogy milyen sok független ország – Olaszország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Bulgária és Horvátország – döntött úgy 1940–1941-ben, hogy belép a háborúba a németek oldalán. Végül is tudniuk kellett, hogy Hitler győzelme esetén Németországé lesz a teljes hegemónia Európa felett. A lehetséges okok erre a hitleri erőszaktól való félelem, a nácik kegyéért folytatott versengés a vetélytársak között, a sietség, nehogy lemaradjanak a területi hódításért folytatott versenyben és a németek intellektuális fölénye iránti tisztelet. Ezeknek az országoknak a legtöbbje osztozott továbbá a német antiszemitizmusban, gyűlölte a kommunizmust, és sokan közülük lelkesedtek a nemzetiszocialista ideológia valamelyik változata iránt. Mind azt remélték, hogy a német hegemónia révén megvalósíthatják nemzeti célkitűzéseiket.

Mint tudjuk, Szlovákia és Horvátország annak köszönhette a függetlenségét, hogy a németek megszállták és szétrobbantották az anyaországukat. Tiso plébános Szlovákiája, amely korábban a Csehszlovák Köztársaság része volt, 1939-ban szuverén államnak kiáltotta ki magát, és Horvátország, amely előtte a jugoszláv királyság alkotórésze volt,

1941 áprilisában Ante Pavelić alatt fasiszta állammá alakult. Néhány hónappal később mind Szlovákia, mind Horvátország belépett a háborúba, mert tisztában volt azzal, hogy a függetlensége azonnal véget ér, ha a Harmadik Birodalom összeomlik. Finnország 1941 júniusában lépett hadba, főként, hogy visszaszerezze a téli háborúban a szovjetek javára elveszített területeit. Végül pedig ezeket az országokat a gazdasági szükségszerűség hajtotta: el voltak vágva minden más piactól, és ezért, megalapozottan vagy sem, de úgy érezték, hogy nincs más választásuk, mint felsorakozni Németország mellett.

Vajon a fasiszta Olaszország 1939-ben miért kötötte meg a náci Németországgal az Acélpaktumot, a legszorosabb szövetséget? A fő tényezők köze tartozott Benito Mussolini megalomániája és az a vágya, hogy a viszonylag szegény és kevéssé fejlett Olaszország stratégiailag és gazdaságilag is egyenlő legyen a náci Németországgal. Mussolini azonban nem volt antiszemita, és 1915-ben, mint szociáldemokrata újságíró, hangosan követelte, hogy a hazája lépjen háborúba a „teuton" ellenséggel, Ausztria-Magyarországgal és a német birodalommal. Nem kétséges, hogy Mussolinit és társait megtévesztették a német sikerek. Nem a mi feladatunk felsorolni mindazokat az okokat, amelyek egyes országokat arra késztettek, hogy szövetséget kössenek a németekkel, de megpróbálkozhatunk néhány általánosítással, valamint megvizsgálhatjuk e szövetségkötések következményeit.

Ennek az elemzésnek a során elmegyünk egészen 1945-ig, mert így jobban át tudjuk tekinteni az állami szintű kollaborálást, ellentétben az egyéni vagy csoportos kollaborálással.

Amikor Olaszország 1940-ben és Finnország, Románia, Magyarország, Bulgária, Szlovákia, valamint Horvátország 1941-ben belépett Németország oldalán a háborúba, már rég elveszítették a hitüket abban, hogy a nagy nyugati demokráciák képesek megvédeni gazdaságaikat és politikai függetlenségüket. Ugyanúgy megrendült a bizalmuk a demokráciában, a parlamentáris rendszerben és a többpárti választásokban is – feltéve, hogy valaha is éltek bennük ilyen meggyőződések. Az első világháborút követően, ahogy Európa mindinkább eltávolodott a szabad kereskedelemtől és az eszmék szabad cseréjétől, ezek az országok elsőként állítottak fel tekintélyelvű rendszereket. Finnország volt az egyetlen kivétel, amely – és erre újólag emlékezetni kell magunkat – sohasem szövetkezett hivatalosan a náci Németországgal, de részhadviselő fél volt a Szovjetunió elleni hadjáratban. Finnország a háború alatt mindvégig megőrizte jól működő többpárti parlamenti rendszerét. Ugyanakkor, az egy Horvátország kivételével, a németek egyetlen szövetségese sem alakult át nemzetiszocialista típusú, abszolút diktatúrává.

Amikor 1933-ban Hitler hatalomra jutott Németországban, Olaszország már csaknem egy évtizede fasiszta, egypártrendszerű állam volt. III. Viktor Emánuel király azonban elegendő alkotmányos tekintélyt őrzött meg ahhoz, hogy 1943-ban megszabaduljon a nemzet vezérétől, a miniszterelnöki posztot betöltő Benito Mussolinitől (a Ducétól), de csak akkor, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Olaszország elveszítette a háborút.

Románia, Magyarország és Bulgária az első világháború előtti liberális korszakból megőriztek egy félig-meddig valódi parlamentet, és politikai pártokat, amelyek a szélsőjobbtól a mérsékelt balközépig terjedtek. A kommunistákat régen betiltották, és az uralkodó politikai párt mind a három országban gondoskodott arról, hogy soha el ne veszítsen egy választást sem. Olaszországhoz hasonlóan Romániában és Bulgáriában a legfelső hatalom a király kezében volt, Magyarországot egy majdnem királyi jogokkal felruházott kormányzó irányította. Mind a három államfő időnként elbocsátotta az általában nagy hatalommal rendelkező, de általuk kiválasztott miniszterelnököt, és volt némi tere az uralkodó, a kormány és a parlament közötti manővereknek.

Szlovákia és Horvátország német teremtmény volt, a két ország Csehszlovákia és Jugoszlávia romjaiból emelkedett ki, az első 1939-ban, a második 1941-ben. Mindkét országban jobboldali, egypártrendszerű diktatúrát vezettek be, bár Szlovákiában az uralkodó fasiszta párton belül nézeteltérések voltak az úgynevezett mérsékeltek és radikálisok között, ami némi elevenséget hozott a politikai életbe.

Ideje, hogy megvizsgáljuk Németország mindig vállalkozó szellemű, sohasem teljesen megbízható és szüntelenül civakodó szövetségeseinek a politikáját.

5. FEJEZET

Németország szövetségesei

Átok vagy áldás?

Ebben a fejezetben megvizsgáljuk, hogyan viselkedett Németország európai szövetségeseivel, és a szövetségesek hogyan viselkedtek Németországgal és egymással szemben. Meggyőződésem, hogy Olaszország, Finnország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Horvátország és Bulgária távolról sem voltak Hitler Németországának a bábjai, ahogyan azt a korabeli szövetséges propaganda állította, és a történelemkönyvek és a média gyakran ma is állítja. Ezek az országok nagymértékben urai voltak saját sorsuknak. Mi több, a német szövetségesek meglepő önállósága erős hatást gyakorolt a megszállt országokra, amelyek vezetői olyan szuverén státusra törekedtek Hitler Európájában, mint amilyet Németország hivatalos szövetségesei élveztek. Nem is mindig könnyű különbséget tenni Németország szövetségesei, és az olyan legyőzött és megszállt országok között, mint a Cseh–Morva Protektorátus, Dánia és Franciaország.

Németország hivatalos szövetségesei a háború alatt igen sok tekintetben mindvégig megőrizték függetlenségüket, például szigorúan ellenőrzésük alatt tartották saját szélsőjobboldali, nácibarát ellenzéküket, maguk döntöttek a „zsidókérdés" kezelését illetően, és a maguk előnyére fordították a németek mániákus ragaszkodását a „végső megoldáshoz". Továbbá meghatározták, hogy milyen legyen a kapcsolatuk a hozzájuk hasonlóan németbarát szomszédjaikkal, és így gyakran dacoltak a német kívánságokkal. Más szavakkal: a német külpolitikát illetően megállapíthatjuk, hogy gyakran a farok csóválta a kutyát.

Kevésbé volt szerencsés az olyan megszállt országok helyzete, mint Lengyelország, Hollandia, Belgium, Szerbia, Görögország és a három balti állam, mert azokban a németek vagy csak egy bábkormányt tűrtek el, mint például Szerbiában és Görögországban, vagy egyáltalán nem engedélyeztek egy nemzeti kormányt.

Németország hivatalos szövetségeseit vizsgálva röviden négy dolgot kell szem előtt tartanunk. Először azt, hogy a német szövetségi rendszer olyan ködös és zavaros volt, hogy azt többféleképpen is lehetett értelmezni. Másodszor: Németország szövetségeseinek a függetlensége je-

lentős manőverezési szabadságot biztosított nekik, de ezzel az ország vezetői és lakosai felelőssé tették magukat az általuk elkövetett háborús bűnökért és az emberiesség elleni bűnökért. Nem háríthatták a felelősséget mindig a németekre. Harmadszor: Németország szövetségesei közül sokan, a történelemben addig ismeretlen mértékben, egymás halálos ellenségei voltak. Negyedszer: Németország szövetségesei sikeresen felhasználták a háborút arra, hogy megszabaduljanak országaik etnikai és vallási kisebbségeitől. Más szavakkal: csaknem mindegyik német szövetséges etnikai tisztogatást hajtott végre a háború alatt.

Mielőtt elmélyednénk ezeknek a zavaros kapcsolatoknak a részleteiben, ne feledjünk el különbséget tenni három periódus között. Az első periódusban a szövetségi rendszer fokozatosan alakult ki, annak a széles körben elterjedt meggyőződésnek köszönhetően, hogy Németország meg fogja nyerni a háborút, és ezért szükséges keresni a Führer kegyét. A második időszak 1942 késő őszén és telén kezdődött az el-alameini és a sztálingrádi csatákkal, és 1944 késő nyaráig tartott, amikor Németország minden szövetségese (Horvátország kivételével) tapogatózni kezdett Németország ellenségei felé egy esetleges megadás ügyében. Elsőnek az olasz király próbált 1943 nyarán csatlakozni az angol–amerikai szövetséghez, bár csak félsikert aratott. A harmadik, az utolsó időszak 1944 nyara végén kezdődött, amikor Románia, Finnország és Bulgária átállt, és csak a magyar honvédség tisztikara nem volt hajlandó a németek ellen fordulni. Így Magyarország kitartott a háború végéig mint Németország utolsó szövetségese. Közben a fasiszta Szlovákia és Horvátország újra csatlakozott az anyaországokhoz, Csehszlovákiához és Jugoszláviához, és így integráns részei lettek ezeknek a győztesnek kikiáltott „antifasiszta" hatalmaknak.

Ami az első állítást illeti, maga a kifejezés, Németország *szövetségesei* valamelyest megtévesztő, hiszen, eltérően az első világháborútól, amikor a központi hatalmakat négy jól megkülönböztethető monarchia alkotta (Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária és az Oszmán Birodalom), a náci szövetségi rendszer a második világháborúban sokkal szélesebb, de nehezebben meghatározható volt. Kik voltak végül is Németország igazi európai szövetségesei? Két nemzetközi egyezményt szokás idézni mint a német szövetségi rendszer alapjait: az antikomintern paktumot, amelynek a célja egy széles, németek irányította koalíció létrehozása volt a szovjet kommunizmus ellen, és amelyet 1936-ban eredetileg csak Németország és Japán írt alá, és az 1940-es háromhatalmi egyezményt. A gond csak az, hogy a háromhatalmi egyezményhez nem csatlakozott sem a fegyvertárs Horvátország, sem a fegyvertárs Finnország. Ugyanakkor az antikomintern paktum aláírói között találjuk a németek által megszállva tartott Dániát és a semleges

Spanyolországot. Mindez vitathatóvá teszi a két paktum politikai és diplomáciai értékét. Ahogyan azonban utaltunk már rá a 3. fejezetben, az antikomintern paktumot valósággal nevetségessé tette, hogy a Szovjetunió, amely ellen irányult, 1939 augusztusától 1941 júniusáig Németország legfőbb, ha nem is hivatalos szövetségese volt.

Érvelni lehet azzal, hogy Dánia és Spanyolország valójában a németek szövetségesei voltak: Dánia, mert felbecsülhetetlen értékű ipari és mezőgazdasági javakkal látta el Németországot, és egyben biztonságos hely volt a pihenést, felüdülést igénylő katonák számára; Spanyolország pedig elküldte Oroszországba a Kék Hadosztályt, egy teljes hadtestet, hogy a németek oldalán harcoljon. E tekintetben a semleges Spanyolország hasznosabb volt a Harmadik Birodalom számára, mint például Bulgária, a hivatalos szövetséges, amely nem volt hajlandó katonákat adni a bolsevizmus elleni háborúhoz, sőt még a diplomáciai kapcsolatokat sem szakította meg a Szovjetunióval. Még egy lépéssel tovább haladva feltehetjük a kérdést, hogy vajon Spanyolország, Dánia, a vichyi Franciaország, Belgium, Hollandia, a Cseh Protektorátus, sőt még Svájc és Svédország is nem járultak-e inkább hozzá a német háborús erőfeszítésekhez, mint a hivatalosan szövetséges fasiszta Horvátország és Szlovákia, amelyekben a belső felkelések miatt német katonai beavatkozásra volt szükség, és ahol sok ezer német katona halt meg. Vagy mennyire volt hasznára Németországnak legfőbb szövetségese, a fasiszta Olaszország, amelyre a német vezetés egyre inkább úgy tekintett, mint elviselhetetlen teherre?[20]

Ott volt azután Ukrajna és a három balti állam, amelyek – eltérően Szerbiától, Görögországtól és a Cseh Protektorátustól – nem kaptak engedélyt, hogy nemzeti kormányt alakítsanak a német uralom alatt, de amelyekben a lakosság jelentékeny része aktívan támogatta a német haderőt. Sok fiatalt küldtek német szolgálatra, lehetővé téve több balti és ukrán Waffen-SS-hadosztály felállítását. Miért ne lehetne ezeket a németek szövetségeseinek tekinteni?

Mindent tekintetbe véve megállapíthatjuk, hogy a német szövetségi rendszer igen zavaros ügy volt. Ezért azután igazuk van a történészeknek, amikor csak azoknak az országoknak adják meg a „németek szövetségese" státusát, amelyek hivatalosan szövetségi megállapodást kötöttek

[20] Dr. Joseph Goebbels ezt írta a naplójában: „[Az olaszok] nem alkalmasak arra, hogy a keleti fronton szolgáljanak, nem alkalmasak az észak-afrikai harcokra, és nem alkalmasak még az otthoni légelhárító ütegek működtetésére sem. Igaza van a Führernek, amikor azon csodálkozik, hogy miért is háborúznak egyáltalán". Gosztonyi Péter: *Deutschland Waffengefahrten an der Ostfront, 1941–1945*. Stuttgart: Bernard und Graefe, 1981. 216

a Harmadik Birodalommal. Ezek: Olaszország, Finnország,[21] Szlovákia, Magyarország, Románia, Horvátország és Bulgária. Mindig szem előtt kell azonban azt tartani, hogy más országok értékesebb segítséget nyújtottak és kevesebb gondot okoztak a náci vezetőknek, mint Németország egyes hivatalos szövetségesei.

A második kérdés az, hogy Németország szövetségesei rendelkeztek-e elegendő szabadsággal ahhoz, hogy többek lehessenek a német politika végrehajtóinál. Erre határozottan kijelenthetjük: igenis volt önrendelkezésük alapvető ügyekben, például hogy kössenek-e vagy sem szövetséget Németországgal, belépjenek-e és mikor a háborúba Hitler oldalán, és mekkora segítséget nyújtsanak a nácik háborús erőfeszítéseihez. A döntéseket nem a náci Németország hozta meg, hanem a nácikkal szövetséges országok kormányai. Nézzük például 1941 júniusát, amikor Olaszország, Finnország, Románia, Magyarország, Szlovákia és Horvátország – valamelyes német noszogatásra vagy anélkül is – úgy döntött, hogy csatlakozik a Szovjetunió ellen indított hadjárathoz. Gosztonyi Péter történész szerint Olaszország azért hozta meg a döntést, mert „Mussolini megalomániásan jelen akart lenni mindenütt, ahol a németek megvetették a lábukat".[22] Más országok félelmükben csatlakoztak, attól tartva, hogy ha a szomszéd ország megelőzi őket, inkább osztozhat a német győzelem gyümölcseiben. Különösen Románia, Magyarország, Szlovákia és Horvátország gyanakodott rendkívüli módon egymásra, amikor belépett a háborúba.

A Németországgal szövetséges államok függetlenségének másik jele, hogy bizonyos pillanatokban képesek voltak korlátozni, sőt fel is függeszteni a háborúban való részvételüket. 1941-ben csak a finnek és a románok küldtek jelentősebb erőket a frontra. 1942-ben a magyarok, az olaszok, a szlovákok és a horvátok végre nagyobb erőfeszítéseket tettek, de a sztálingrádi csatavesztést követően visszavonták csaknem az összes harcoló egységüket a frontról, és csak a finn és a román hozzájárulás maradt változatlan. A német főparancsnokságnak meglepően csekély befolyása volt ezekre a fejleményekre. Mivel semmi jobbra nem számíthattak, a német tábornokok azzal vigasztalódtak, hogy a szövetségeseik amúgy sem hajtottak sok hasznot. Akkor viszont nem világos, hogy a németek 1942-ben miért kértek nagyobb szövetséges hadseregeket a frontra, és a tábornokok miért bíztak rendkívül hosszú frontszakaszokat olyanokra, akik nyomorúságos fegyverzetükkel úgysem voltak képesek azt megvédeni? Emlékezzünk arra is, hogy a szövetséges Bulgária,

[21] Megismétlem: Finnország társhadviselő volt, nem szövetséges.

[22] Peter Gosztonyi: *Hitlers fremde Heere: Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen in Ostfeldzug.* Düsseldorf: Econ Verlag, 1976. 100.

amelynek a katonái nagy hírnévre tettek szert az első világháborúban, egyetlen katonát sem volt hajlandó az orosz frontra küldeni.

A politikai és katonai nemzeti függetlenség legmeggyőzőbb bizonyítéka az a viszonylagos könnyedség volt, amellyel Finnország, Románia és Bulgária 1944 augusztusában és szeptemberében kilépett a háborúból. Egy példa: a németek képtelenek voltak egyetlen román tábornokot találni egy tervezett ellenkormány élére, azután, hogy Mihály király megadta magát a Szovjetuniónak. A román, a finn és a bolgár hadsereg egyik napról a másikra látható örömmel fordított hátat a német szövetségesnek.

Németország szövetségesei és a „végső megoldás"

Németország szövetségesei kellően függetlenek voltak ahhoz, hogy eldöntsék, milyen messzire mehetnek el a nácikkal való együttműködés terén a „zsidókérdés" úgynevezett „végső megoldásában". A németek ezt a kérdést a szövetségesek hűsége legfőbb próbájának tekintették. Ennek ellenére a németekkel szövetséges államokban a zsidókat nem annyira a német kívánságoknak megfelelően üldözték vagy megtűrték, életben tartották vagy legyilkolták, hanem aszerint, hogy az egyes országok államférfijai szerint mi szolgálta leginkább hazájuk érdekét. A bolgár hatóságok sohasem engedtek a német nyomásnak, és nem adták ki zsidó polgáraikat. Egyidejűleg azonban ugyanezek a hatóságok a bolgárok által elfoglalt görög és jugoszláv tartományok zsidó lakosait átadták a németeknek, akik a treblinkai haláltáborba szállították őket. A román hatóságok megvalósították saját borzalmas holokausztjukat az általuk elfoglalt Bukovinában, Besszarábiában, Transznisztriában és Odesszában, de nem voltak hajlandók átadni a németeknek Havasalföld, Moldávia és Dél-Erdély román tartományainak zsidó lakosságát. Szlovákia 1942-ben nyolcvankilencezer zsidó lakosából ötvennyolcezret a lengyelországi német gázkamrákba küldött, utána azonban politikát váltott, nem volt hajlandó átadni a megmaradtakat. A németek és szlovák segítőik azonban sok ezer zsidót megöltek 1944-ben, amikor elfojtották a szlovák náciellenes felkelést. Csaknem minden öt szlovákiai zsidóból négy odaveszett a holokausztban.

Olaszországban a németek csak azután voltak képesek rátenni a kezüket a zsidókra, amikor 1943 késő nyarán összeomlott Mussolini fasiszta rezsimje. A helyi hatóságok, a papság, az apácák és a lakosság azonban általában sikeresen bújtatta a zsidók többségét. Amíg Mussolini volt hatalmon, az olasz hadsereg vakmerően menedéket nyújtott

a zsidó menekülteknek Franciaország, Horvátország, Szlovénia, Albánia és Görögország olaszok által elfoglalt területein.

Visszatekintve rendkívül érdekes, milyen gyengének bizonyultak a „zsidókérdésben" a németek a szövetségeseikkel szemben. Beszédes példája ennek azoknak a zsidóknak az esete, akik a németekkel szövetséges államok polgárai voltak, és német területen éltek. 1943-ban a horvát, a szlovák és a román kormány – német diplomáciai nyomásra – beleegyezett abba, hogy keletre deportálják a német birodalomból országaik zsidó polgárait, és Adolf Eichmann el is intézte, hogy ezek a zsidók a haláltáborokban végezzék. Olaszország és Magyarország azonban megtiltotta az ilyen akciót, bár mindkét országban kemény zsidóellenes rendelkezések voltak érvényben. A cél a nemzeti függetlenség bizonyítása volt, meg akarták mutatni a világnak, hogy nem Hitler marionett-figurái. Különösen az olasz diplomaták voltak híresek arról, hogy visszahozattak és megmentettek néhány „véletlenül" deportált olasz zsidót. Sohasem érték be a szokásos német magyarázattal, hogy a kérdéses család „emigrált", vagy „elutazott, és nem hagyta meg a címét, és így a posta nem továbbítható". Persze hogy nem volt továbbítható, hiszen ezeket az embereket elgázosították, nem látta őket többé őket senki. Szerencsétlen módon a Németországban élő olasz zsidók védelme megszűnt az 1943. szeptemberi olasz kiugrási kísérlet után, és ugyanez történt a német birodalomban élő magyar zsidókkal is, miután 1944 márciusában Német-

Szálasi Ferencet német ejtőernyősök üdvözlik a Sándor-palota bejáratánál

ország megszállta Magyarországot. Hitler attól tartott, hogy Magyarország zsidó befolyás alá kerül, és át akar majd állni a szövetségesekhez, ezért is rendelte el a megelőzést szolgáló megszállást, ami Magyarországon azt jelentette, hogy a németek közvetlenül részt vettek a „zsidókérdés végső megoldásában".

Magyarországon a drasztikus zsidóellenes törvények ellenére nyolcszázezer magyar zsidó (köztük százezer kikeresztelkedett, akiket a törvények azonban fajilag zsidónak tekintettek) többé-kevésbé normális körülmények között élt a német megszállásig. Az után a magyar hatóságok összegyűjtöttek több mint négyszázezer zsidót, és a halálba küldték őket Auschwitzba. 1944 júliusában azonban Horthy Miklós kormányzó felfüggesztette a budapesti zsidóknak és azoknak a zsidóknak a deportálását, akik a magyar hadseregen belül munkaszolgálatot teljesítettek. Adolf Eichmann-nak sikerült még két vonatot megtölteni zsidó áldozataival, és Magyarországról Auschwitzba küldeni, de végül kiutasították az országból. Csak októberben tért vissza, amikor az SS vezetésével államcsíny valósult meg a Horthy-rendszer ellen. Ez az államcsíny Szálasi Ferenc Nyilaskeresztes Pártját juttatta hatalomra. Ekkor Eichmann irányításával ismét beindultak a tömeges deportálások, november végén pedig a nyilas kormány elrendelte két nagy gettó felállítását Budapesten. A nyilas rezsim abban reménykedett, hogy valamelyik semleges országtól megkapja a diplomáciai elismerést, és így dacolt Eichmann-nal, bár Heinrich Himmlerrel valószínűleg nem, aki személyesen igyekezett megegyezni a nyugati szövetségesekkel. A Horthy-kormánnyal ellentétben Szálasi hangsúlyozta, hogy az ötvenezer budapesti zsidó és munkaszolgálatos, akiket a kormánya kiadott a németeknek, nem örökre ment el, hanem ők „kölcsönzsidók", akiket a háború után visszavárnak. Hogy ezt Szálasaiék komolyan gondolták-e, ma már nem tudhatjuk. Végül körülbelül százhuszonötezer budapesti zsidó maradt életben.[23]

Magyarok, szlovákok, románok és bolgárok a háború során mindvégig gyanakodva figyelték egymást, gyakran felpanaszolták a másiknak a zsidókkal szemben alkalmazott túl elnéző vagy túl kemény bánásmódját. Közben azt is találgatniuk kellett, hogy ki nyeri meg a háborút, és hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok olyannyira komolyan veszik-e a zsidókérdést, hogy a háború után esetleg megbüntetik majd a zsidók üldözőit. Ma már tudjuk, hogy 1944 júniusáig sem London, sem Washington nem tiltakozott erőteljesen, akkor azonban Roosevelt elnök komoly figyelmeztetést intézett Horthy kormányzóhoz. Ez már

[23] A magyarországi „végső megoldás"-sal kapcsolatban a legfőbb forrás Randolph L. Braham (szerk.): *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. 2 vols. New York: Columbia University Press, 1994.

későn érkezett a vidéki magyar zsidóság számára, de Roosevelt, XII. Piusz pápa és a svéd király figyelmeztetései segítettek legalábbis meghosszabbítani, ha nem is mindig megmenteni a budapesti zsidóság életét.

Összefoglalva, Németország szövetségesei a maguk módján oldották meg a zsidókérdést. Cselekedeteiket a brutalitás és az emberség, a cinizmus és az alkalmi humanitárius meggondolások keveréke jellemezte, valamint az óhaj, hogy bizonyítsák nemzeti szuverenitásukat.

Németország szövetségesei függetlenségének további bizonyítéka az a hajlandóságuk volt, hogy nemcsak a zsidókérdésben, de minden másban is Mussolinihoz próbáltak igazodni. Amikor Olaszország szétesett, a németekkel szövetséges országok elveszítették azt az egyetlen világítótornyot, amelytől – Németországon kívül – irányítást remélhettek.

Egyedül a külkereskedelem terén voltak teljesen függő helyzetben Hitler szövetségesei, hiszen honnan is szerezhettek volna például fegyvereket a náci Németország elleni esetleges ellenálláshoz, mint a német birodalomtól?

A Németországgal való kereskedés lehetővé tette, hogy katonai és politikai ügyekben több-kevesebb mozgásszabadságot biztosíthassanak maguknak. Saját jólétük is attól függött, hogy Németország számára termeltek, azzal kereskedtek, legalábbis addig, amíg Németország képes volt fizetni vagy valamilyen áruval viszonozni a szállításokat. Ez azonban a háború éveiben megszűnt, és a szövetséges államok a háborút óriási üzleti veszteséggel fejezték be.

Kölcsönös féltékenységek és gyanakvások

A Németországgal szövetséges államok kormányainak a legfőbb gondja nem maga a háború volt, hanem az, hogy a háború és annak befejezése milyen hatást gyakorol majd a szomszédjaikkal fennálló kapcsolataikra. A szövetség tagjainak az volt a célja, hogy megőrizzék területüket, területeket szerezzenek vagy visszaszerezzenek és, következő lépésként, megszabaduljanak etnikai kisebbségeiktől, vagy legalább politikailag ellehetetlenítsék őket. Mindez sok fejfájást okozott a németeknek, akik rendet szerettek volna tartani a szövetségeseik között, hogy így biztosítsák a szövetségesek gazdasági, és ha lehetséges, katonai segítségét. Ugyanezen célból a németek a már jól bejáratott konzervatív elitet támogatták, és nem a fékezhetetlen szélsőjobbot. Ez utóbbihoz csak akkor fordultak, amikor már semmi más nem állt a rendelkezésükre, amint az 1943 őszén Olaszországban és 1944 októberében Magyarországon történt.

A szövetségesek közötti vitákban a náci Németország és Olaszország (az utóbbi 1943 szeptemberéig) megpróbált döntőbíróként fellépni: ezt

bizonyítja az 1940. augusztusi második bécsi döntés, amely felosztotta Erdélyt Magyarország és Románia között, amennyire lehetséges volt, az etnikai határok mentén. Az új határok valóban észszerűbbek voltak, mint azok, amelyeket 1920-ban a trianoni béke, majd 1946-ban a párizsi békekonferencia jelölt ki. Meg kell említenünk azokat a gyakran sikertelen erőfeszítéseket is, amelyekkel egy német–olasz katonai bizottság igyekezett igazságot tenni a kettéosztott Erdélyben kölcsönös gyűlöletben élő románok és magyarok között. Holly Case történész azonban kimutatta, hogy a „német–olasz katonatiszti bizottság"-nak szinte semmilyen befolyása sem volt a két országban működő hatóságokra.[24]

A független Horvátországban a teljhatalmú német katonai megbízott, az osztrák-magyar hadsereg egykori tábornoka, Edmund Glaise-Horstenau, sőt maguk az SS helyi képviselői is hiába tettek panaszt a horvát kormánynál amiatt a gyilkos düh miatt, amellyel a horvát usztasák bántak ortodox szerb szomszédjaikkal.

Kérdés, hogy volt-e valaha is egy olyan szövetségi rendszer a világon, mint a tengelyhatalmaké, amelyen belül a szövetség tagjai ennyire acsarkodtak egymásra. A kérdés természetesen nem vonatkozhatott Finnországra, amelynek nem akadt a németekkel szövetséges szomszédja. A szövetségesek ütközőzónája Kelet-Közép-Európa és a Balkán volt. Bulgária magának követelt egyes területeket Romániától, Görögországtól és Jugoszláviától, és meg is szerezte azokat. Ezek mind olyan területek voltak, amelyeket Bulgária elveszített az úgynevezett második balkáni háborúban, majd újra az első világháborút követő békeszerződésben. Másutt a Balkánon a katolikus horvátok, a bosnyák muszlimok, az ortodox szerbek, a montenegróiak, a macedónok, a koszovóiak és az albánok ismétlődő konfliktusait felgyorsította az 1941-es idegen megszállás, a megszállást követően azonban a német, olasz, bolgár és magyar megszálló erők csak bonyolították a sokoldalú etnikai küzdelmet. Mindennek nem a németek vagy az olaszok vetettek véget, hanem Tito nemzetek feletti kommunista jugoszláv partizánjai, valamint Görögországban az angolok.

A Balkánon nem minden hadviselő fél volt Németország hivatalos szövetségese, de Közép-Európában a három egymás között ellenséges ország, Magyarország, Románia és Szlovákia Németország szövetségesei voltak. A fasiszta Olaszország külügyminisztere, Galeazzo Ciano gróf őrzött meg erről egy jellegzetes anekdotát. 1942. május 11-én, nem sokkal azután, hogy Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak, Ciano ezt írta be híres naplójába:

[24] Holly A. Case: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea During World War II.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2009. 150–174.

Tito (hátul középen) és a jugoszláv kommunista partizánvezérek tanácskoznak a Vis-szigeti barlangban

„Magyarország kínos helyzetét jól fejezi ki egy kis történet, ami Budapesten kereng. A magyar követ átadja a hadüzenetet az Egyesült Államoknak, de a [külügyi] tisztviselő nem nagyon ismeri az európai ügyeket, és ezért több kérdést is feltesz.

– Magyarország köztársaság? – kérdezi.
– Nem, királyság.
– Akkor hát van királyuk.
– Nem, csak egy admirálisunk van.
– Tehát van flottájuk?
– Nem, nincs tengerünk.
– Követeléseik vannak?
– Igen.
– Amerikával szemben?
– Nem.
– Nagy-Britanniával szemben?
– Nem.
– Oroszországgal szemben?
– Nem.
– De hát kivel szemben vannak követeléseik?
– Romániával szemben.

– Akkor Romániának is hadat üzennek?
– Nem, uram. Románia a szövetségesünk."[25]

Amióta 1921-ben megalakult az úgynevezett kisantant Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia részvételével, a három ország leginkább azzal törődött, hogy hogyan óvhatja meg újonnan megszerzett területeit a magyar revizionizmustól. Eleinte az aláíró felek nemigen törődtek Németországgal, de Hitler hatalomra jutása után a kisantant lassan felbomlott. Szlovákia, amely 1939 márciusában német támogatással kikiáltotta függetlenségét, továbbra is sértődött volt, mert a magyarok, szintén német támogatással, visszaszerezték Szlovákia déli részét, amely korábban Csehszlovákiához tartozott. A magyarok még ugyanabban a hónapban, a németek engedélyével, visszacsatolták Ruténföldet (Kárpát-Ukrajnát), miután legyőzték a ruszin nacionalistákat. Ezzel elvágták a közvetlen összeköttetést Szlovákia és Románia között. Ami még rosszabb volt a szlovákok szempontjából, létrejött a közös magyar–lengyel határ. Másfél évvel később a magyar diplomácia elérte a legnagyobb sikerét, amikor meggyőzte Németországot és Olaszországot, hogy adják vissza Magyarországnak Erdély északi részét.

Miközben a magyarok megszervezték a közigazgatást Kolozsvárott, az egykori Erdélyi Fejedelemség jelentős városában (románul Cluj, németül Klausenburg), a szovjetek elfoglalták Besszarábiát és Észak-Bukovinát, szintén a németek egyetértésével. Mindez elég okot adott arra, hogy a románok nehezteljenek a németekre ellenséges lépéseik miatt. Miután azonban Románia hagyományos védelmezőjét, Franciaországot legyőzték és megszállták, a románok számára nem maradt más választás, mint csatlakozni a német szövetségi rendszerhez. Ez is mutatta, hogy a modern Európában egy geopolitikai pártfogó elveszítése elkerülhetetlenül oda vezet, hogy egy újat kell keresni helyette. Kevesebb mint egy évvel később, 1941 márciusában elpattant a kisantant utolsó láncszeme is, amikor Jugoszlávia először a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott, majd visszavonta ezt a lépését, és ezért Hitler leírhatatlan pusztítást szabadított Jugoszláviára. Áprilisban Magyarország csatlakozott a Jugoszlávia elleni német támadáshoz, és ezzel visszaszerzett még egyet az első világháború után elveszített területeiből. Így 1941 júniusára, amikor Szlovákia, Románia, Horvátország és Magyarország a németek oldalán belépett a háborúba, a kisantant három utódának területi követelései voltak Magyarországgal és a régió más részeivel szemben is. Ugyanakkor a magyarok még mindig visszakövetteltek sok olyan terüle-

[25] Galeazzo Ciano: *Ciano's Diary, 1939–1943*. Szerk. Malcolm Muggeridge. London: Heinemann, 1947. (A szerző fordításában.)

tet, amelyet a szomszédjaik elragadtak tőlük az első világháború után. A végső cél volt visszaállítani azt, amit a magyar kormány 1918 előtt hivatalosan is Magyar Birodalomnak nevezett. Röviden: az újsütetű Pax Germanica sem Magyarországnak, sem a szomszédjainak nem jelentett mást, mint egy kis viharszünetet a hosszan elnyúló és sokoldalú küzdelemben.

Érdekes megfigyelni, hogy hányszor csaptak össze egymással a németek szövetségesei. 1939 márciusában például a magyar csapatok átlépték a szlovák határt, arra kényszerítve Szlovákiát, hogy elfogadjon egy határkiigazítást. Körülbelül ugyanakkor szlovák és magyar repülőgépek megütköztek mindkét ország légterében, és bombát dobtak egymás területére. Ugyanazon év szeptemberében a magyar kormány mind Németországtól, mind Szlovákiától megtagadta az engedélyt, hogy a magyar vasútvonalakat használják a Lengyelország ellen szállítandó katonaság számára. Jellemző módon a magyarok a németeknek megadták volna az engedélyt (a szlovákoknak nem), de azzal a feltétellel, hogy a német diplomácia támogasson egy Románia elleni magyar katonai akciót. Nem világos, hogy a magyarok miként remélték legyőzni a náluk többszörösen erősebb román hadsereget, de annyi bizonyos, hogy az egész második világháború alatt mind a román, mind a magyar kormány egymás megtámadására készült. 1940 augusztusában, a második bécsi döntést követően a magyar katonaság erőltetett gyalogmenetben megszállta Észak-Erdélyt. Eközben magyar egységek összecsaptak állítólagos román gerillákkal, és így a visszacsatolás a hősi eposz jellegét ölthette. Egy évvel később, miközben a román és a magyar csapatok együtt nyomultak előre a bolsevikok ellen mint ugyanannak a német hadseregcsoportnak a részei, a két ország katonái farkasszemet néztek egymással a közös határukon.

A Szovjetunió elleni háború folyamán a német főparancsnokság egyik fő gondja az volt, hogyan különítse el a románokat a magyaroktól. Különösen nehéz feladat volt ez, mert valamilyen okból románok, olaszok, szlovákok, horvátok és magyarok mind ugyanahhoz a német déli hadseregcsoporthoz tartoztak. 1942–1943 telén a Don folyónál csak a nyolcadik olasz hadsereg választotta el a második magyar hadsereget és a harmadik román hadsereget. Mindkét fél nyilvánvalóvá tette, hogy közöttük semmilyen együttműködés sem jöhet szóba, beleértve a találkozókat is a két szövetséges között. Egy évvel később, amikor Hitler Magyarország megszállását tervezte, mert a magyar kormány titokban, vagy nem is annyira titokban, kísérleteket tett a kiugrásra, Ion Antonescu marsall egymillió román katonát ajánlott fel Hitlernek Magyarország megszállásához. A Führer visszautasította ezt az ajánlatot, mert bár le akarta váltani a magyar vezetést, de azt nem szerette volna, ha a magyar

hadsereg és a magyar nép ellene fordul. Hitler 1944 márciusában könynyedén megvalósította Magyarország megszállásának a tervét. Román katonák is bevonultak végül Budapestre, de nem 1944 márciusában, hanem 1945 januárjában, és nem a németek, hanem a szovjetek szövetségeseiként. A háborús évek legnagyobb részében románok, szlovákok, magyarok és horvátok rendszeresen feljelentették egymást a német kormánynál és katonai hatóságoknál fosztogatás, korrupció és a civil lakossággal való rossz bánásmód miatt. A románok és a szlovákok azzal vádolták a magyarokat, hogy a megszállási zónáikban megtalálták a *modus vivendi*t a helybeli náciellenes és szovjetellenes ukrán gerillákkal, és hogy fraternizáltak a lengyelekkel, sőt a zsidókkal is.

Még az 1942–1943-as tél borzalmas vereségei sem voltak képesek közelebb hozni egymáshoz a szövetséges feleket, bár mind keserűen felpanaszolták a német katonaság velük szemben alkalmazott bánásmódját, amikor viharos gyorsasággal vissza kellett vonulni a Don folyó vidékéről. A katonák újra és újra jelentették, hogy a rendkívüli hidegben, a menekülés során a németek elvették szövetségeseik lovas kocsijait, a hóba hajigálták róluk a sebesülteket, a katonákat kikergették az éjjeli szállásként használt parasztkunyhókból, és agyonlőtték a tiltakozókat. Azoknak a magyar, román, olasz és szlovák katonáknak, akik megpróbáltak felkapaszkodni német teherautókra, lecsapták az ujját. Németekkel vívott tűzharcról is szóltak jelentések, de annak nincs nyoma, hogy a szövetségesek összefogtak volna a német katonák brutalitása ellen.

Románia 1944. augusztus 23-án kiugrott a háborúból, és ez a tény rombolóbban hatott Németországra, mint a sztálingrádi vereség. Sztálingrád a borzalmas emberi és anyagi veszteség ellenére sem vezetett el a keleti front összeomlásához, de az, hogy Románia Hitler ellen fordult, a német délkeleti hadseregcsoportok szétveréséhez vezetett, és lehetővé tette, hogy a szovjetek elfoglalják a Balkán jelentős részét.

1944-ben az egyre növekvő német tehetetlenség jele volt, hogy a német főparancsnokság semmit sem tudott tenni azokkal a román tábornokokkal szemben, akik már a végzetes augusztus 23-ika előtt is semmibe vették a német utasításokat. A román csapatok fokozatosan kisiklottak a németek öleléséből már jóval azelőtt, hogy Románia megadta volna magát a Szovjetuniónak.

Egy röpke pillanatig Románia kiugrása a magyar hadvezetőség szemében nem végzetes szerencsétlenségnek, hanem nagyszerű alkalomnak tűnt, hogy visszaszerezzék Dél-Erdélyt, és kitűzzék a nemzeti lobogót a Déli-Kárpátok csúcsaira. Miközben a Vörös Hadsereg gyorsan nyomult előre Besszarábiából Bukaresten át a Kárpátok déli része felé, és a román hadsereg újraszerveződött, két magyar hadsereg bevonult néhány dél-erdélyi városba, katonai közigazgatást állított fel, és elren-

delte a sárga csillag viselését a zsidók számára. Azonnal megkezdődött a gettók felállítása is. A magyarok szerencsétlenségére a Vörös Hadsereg egységei néhány nap alatt megérkeztek Dél-Erdélybe, és a magyaroknak vissza kellett vonulniuk Csonka-Magyarországra, de oda is követték őket a szovjet és a román csapatok. Decemberre a szovjetek és a románok a magyar fővárost ostromolták. A magyarok, amikor nem követték a román példát, elveszítették az utolsó lehetőséget arra, hogy elkerüljék hazájuk csaknem teljes pusztulását. A kölcsönös ellenségeskedés megakadályozott minden együttműködést a két úgynevezett szövetséges között.

A németekkel kötött szövetség eltérő eredményeket hozott a résztvevőknek.

A finnek semmit sem nyertek azzal, hogy csatlakoztak a Barbarossa-hadműveletthez, sőt arra kényszerültek, hogy még több területet engedjenek át a Szovjetuniónak, mint az 1939–1944-es téli háború után. Külpolitikájukat is a Szovjetuniónak kellett alárendelniük, belpolitikailag azonban Finnország tökéletesen megmenekült a bolsevizmustól.

Szlovákia és Horvátország szuverenitása próbájának tekintette a háborúban való részvételt. Ez végül a két ország javára szolgált, mert a háború után visszakerültek Csehszlovákiába és Jugoszláviába, és ezzel megmenekültek a büntetéstől a háború alatti magatartásuk miatt. A szlovákok és a horvátok elérték nemzeti céljukat is, megszabadultak német és zsidó polgártársaiktól, és „megörökölték" javaikat. Miközben azonban Szlovákiában csak egy tökéletesen megfélemlített magyar kisebbség maradt, a horvátok problémái megmaradtak a szerbekkel és a muszlimokkal, és ezek az 1990-es években pusztító testvérháborúhoz vezettek. Ennek ellenére nacionalista szemszögből nézve az volt a fontos, hogy mind Horvátország, mind Szlovákia független volt a második világháborúban, és hogy a lakosság zöme horvát, illetve szlovák nemzetiségű lett.

Bulgária királya és politikusai ügyes manőverezései ellenére sem úszta meg a háborús pusztításokat. Az amerikai bombázók többször is nagy károkat okoztak a fővárosnak, majd 1944 szeptemberében egy ok nélküli szovjet hadüzenet után az országra katonai megszállás, majd kommunista hatalomátvétel várt, és egyben bekövetkezett a történelem egyik legkíméletlenebb politikai tisztogatása. A bolgárokkal kötött fegyverszünet arra kötelezte az új kormányt, hogy üzenjen hadat Németországnak, amely a múltban nem okozott károkat az országnak. Az első bolgár hadsereg százezer katonája, súlyos veszteségek árán végigharcolta Közép-Európát, és mégis, a békeszerződések megkötésénél Bulgáriának bele kellett nyugodnia területi veszteségekbe is.

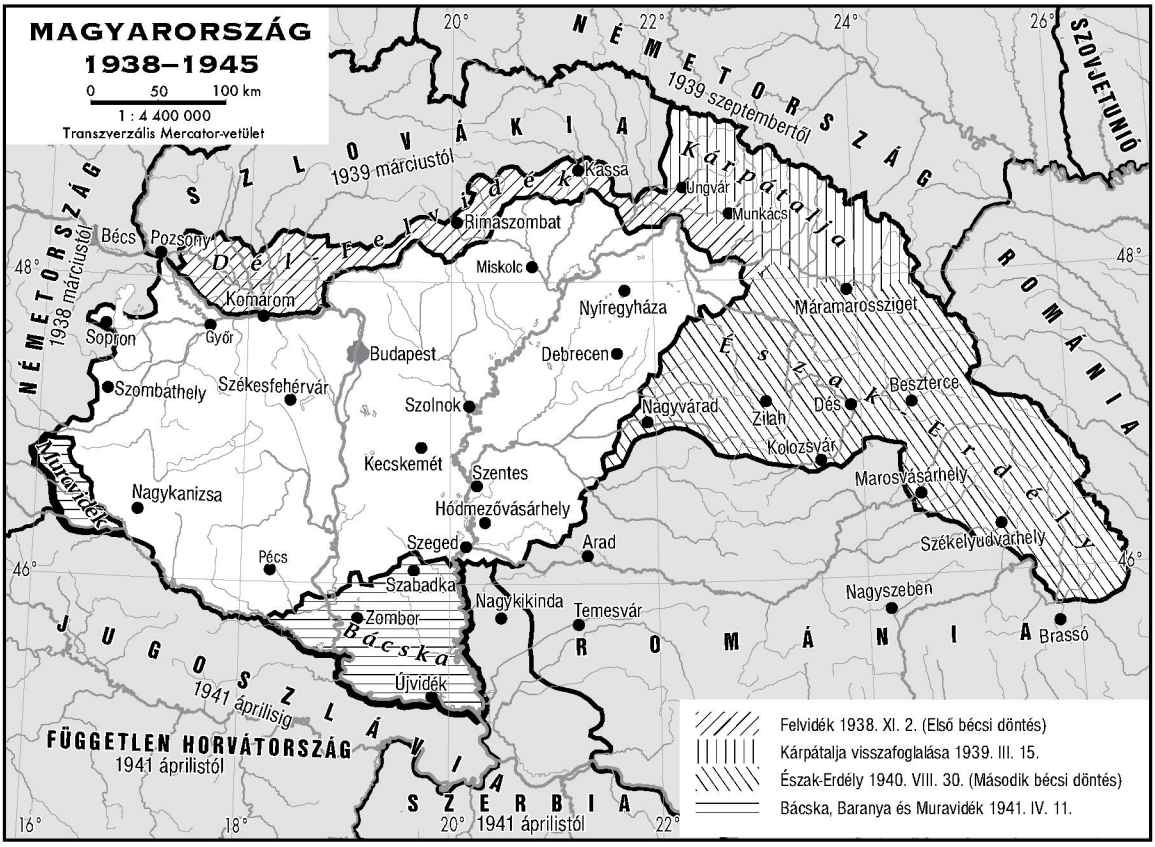

Románia átállása jó néhány hónappal lerövidítette Európában a háborút, de a háború maga ötszázezer halottjába került a román népnek. Kétharmaduk a németek oldalán harcolva esett el, egyharmaduk pedig a németek ellen küzdve halt hősi halált. Az 1947-os békeszerződésekkel Románia visszakapta Észak-Erdélyt, de nem kapta vissza Besszarábiát és Észak-Bukovinát. Az ország ezek után az egyik legbrutálisabb kommunista diktatúra uralma alá került, továbbá Románia nem vált tisztán román országgá, mert – eltérően Kelet-Európa többi országától – nem űzte el az országból német kisebbségét, és mert több mint másfél millió magyar maradt Romániában, valamint számos más, kisebb etnikai csoport. Mindkét világháború legnagyobb vesztese Magyarország volt. A német szövetség nemcsak olyan mértékű pusztítást hozott az országra, amelyet csak Lengyelország, a Szovjetunió és Németország pusztulása múlt felül, de nem tarthatta meg azokat a területeket sem, amelyeket 1938 és 1941 között visszakapott. A háború végén Magyarországnak a korábbinál is valamivel nagyobb területet kellett visszaadnia Csehszlovákiának, és ismét tökéletesen semmibe vették az etnikai önrendelkezés elvét. Tovább gondolva, nehéz elképzelni, mi haszna származott az országnak sok százezer, jórészt asszimilálódott zsidó megöléséből és

– a háború után – több mint kétszázezer hasonlóképpen asszimilálódott német kitelepítéséből. A magyar nacionalisták ezt természetesen nyereségként könyvelték el, mert véget vetett az etnikai sokszínűségnek. A valóságban azonban az ország igencsak megszenvedte két legdinamikusabb kisebbsége elvesztését.

Etnikai tisztogatás

A kelet-európaiak arra irányuló próbálkozásai, hogy asszimilálják vagy elűzzék etnikai kisebbségeiket, olyan régi, mint maga a nacionalizmus. A zsidókat ez azonban jobban sújtotta, mint a többi etnikai csoportot a velük szembeni hagyományos vallási előítéletek miatt, valamint egy külföldi védelmező teljes hiánya miatt, és azért is, mert a zsidók hagyományosan megbíznak a központi hatóságokban, és engedelmeskednek nekik. A zsidók kulturálisan és vallási szempontból „mások" voltak, és mégis közülük sokan irigylésre méltóan gazdagok és sikeresek lettek. A németekkel szövetséges államok közül a zsidók számbelileg és arányosan is nagy számban éltek Szlovákiában, Romániában és Magyarországon, kevesebben Olaszországban, Bulgáriában és Horvátországban, és csak igen kevés zsidó élt Finnországban[26]. 1918 után a zsidó jelenlét statisztikai szempontból kulcsfontosságú lett a kelet-európai új államokban, mert ha asszimilálódtak az egyik vagy a másik nemzetiségbe, az felboríthatta az egyensúlyt az új többségi nemzet ellenére vagy javára. Mind Szlovákiában, mind Romániában az állam nyomást gyakorolt a zsidókra, hogy vagy válasszák az uralkodó nemzetet, vagy vallják magukat zsidó nemzetiségűnek. Akármilyen nemzetiséget is választottak azonban a zsidók, antiszemita körökben – legyenek azok románok, szlovákok vagy magyarok – elterjedt a hír, hogy a zsidók árulók. Erdélyben kétszeres veszélynek voltak kitéve, mert magyarok és zsidók voltak; Besszarábiában, amelyet a szovjetek 1940-ben elfoglaltak, majd a románok 1941-ben visszaszereztek, szintén kettős veszélyben voltak mint zsidók és mint szovjetbarát kommunisták. Ez azután jó ürügyet szolgáltatott a román katonáknak és csendőröknek, akik Besszarábiában és más, egy darabig szovjet fennhatóság alá tartozó román területeken lemészárolták a zsidókat. A zsidó árulás vádja a magyar hatóságok

[26] Meg kell említenünk, hogy Hitler Európájában egyedül Finnország sorozott be zsidókat harcoló egységekbe, több mint háromszázan szolgáltak a Szovjetunió elleni háborúban, s ezáltal kényszerűen együtt harcoltak a német fegyveres erőkkel. Ld. Hannu Rautkallio: Finland: In: *Enyclopedia of the Holocaust.* Szerk. Israel Gutman. 1–4. köt. New York: Macmillan, 1990. 2., 493.

lelkiismeretét is megkönnyítette, amennyiben rendelkeztek ilyesmivel, amikor Észak-Erdélyből Auschwitzba küldték a zsidókat. Máig felfoghatatlan azonban, hogy miért nem értették meg a magyar hatóságok, hogy minden egyes zsidóval, akit a haláltáborokba deportálnak, eggyel kevesebb magyar maradt Észak-Erdélyben, amely hamarosan ismét román irányítás alá került.

A zsidók megkísérelt megsemmisítése csak az első lépés volt az etnikai tisztogatásban, amely minden országban népszerű eljárás volt, függetlenül attól, hogy Németország szövetségese vagy áldozata volt-e. Heinrich Himmler gyalázatos szavai szerint eljött az idő a „földterület faji megtisztítására" *(völkische Flurbereinigung)*.[27]

Természetesen nemcsak a magyarok, románok és szlovákok végeztek etnikai tisztogatást. A nácik kelet-európai áldozatai, például a lengyelek és a csehek is megszabadultak végül zsidó polgáraiktól és teljes német kisebbségüktől. Edvard Beneš még londoni emigrációja alatt kijelentette: „Készülünk németjeink és magyarjaink kérdésének a végső megoldására, mert az új köztársaság csehszlovák nemzetállam lesz".[28] Meglepő módon 1945-ben Potsdamban a nagyhatalmak jóváhagyták ezt a gyilkos fajgyűlölő programot. A háború alatt és az azt követő években körülbelül tizenhárommillió német tűnt el Kelet-Európából, vagy mert Hitler maga telepítette őket haza a szövetséges Szovjetunió által megszállt területekről 1939 és 1941 között, vagy mert meghaltak német háborús szolgálatban, vagy mert elmenekültek, vagy mert elűzték, megölték őket. Ennek következtében a mai Kelet-Európa nemcsak jórészt *judenfrei* (zsidómentes), de *deutschenfrei* is, nem élnek ott többé németek. Vegyük ehhez azt, hogy sok millió lengyel, ukrán és más nemzetiségű embernek el kellett hagynia a szülőföldjét, és máshol kellett letelepednie. Röviden: míg a fasizmus, a nácizmus, a kommunizmus úgy látszik, átmeneti jelenség volt, az etnikai tisztogatások eredménye örökre velünk marad.

Hitler „erőskezű" szövetségesei

Kik voltak azok, akik a Németországgal szövetséges államok élén álltak? Nem túl nehéz felvázolni az olasz Benito Mussolini, a szlovák Jozef Tiso atya, a magyar Horthy Miklós altengernagy, a román Ion Anto-

[27] Idézi Norman M. Naimark, a *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*-ban (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001), 67.

[28] Kálmán Janics idézi a *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority*-ben, Social Science Monographs. New York: Terjeszti a Columbia University Press, 1982. 72

nescu marsall, a horvát Ante Pavelić és III. Borisz bolgár király közös jellemzőit.

A történészek erőskezűnek hívják az olyan vezetőket, akiknek a hatalma meghaladja az államfőkre vonatkozó szokásos, demokratikus korlátokat. Mégis, a horvát Ante Pavelićen kívül egyikük sem volt abszolút diktátor. Hatáskörüket bizonyos fokig korlátozta egyfajta alkotmány. Mindnyájan többé-kevésbé jól működő parlamenti rendszerekbe születtek, abban nőttek fel, és azokat próbálták meggyengíteni vagy megnyirbálni a két háború közötti antidemokratikus években.

Nem mindegyik „erős ember" volt hivatásos katona, mégis szívesen mutatkoztak egyenruhában, lehetőleg lóháton, ideértve a finn Carl Gustav Emil von Mannerheim marsallt is, aki a fegyveres erők főparancsnoka, és egyben országa nem hivatalos vezetője is volt.

Horthy tengernagy és Antonescu marsall hivatásos katona volt, de az ügyvéd Pavelić, és az újságíró és politikus Mussolini szintén csaknem mindig egyenruhában mutatkozott. A szlovák Jozef Tiso papi reverendában járt, ami szintén egyfajta egyenruha, és III. Borisz bolgár cár gyakran öltötte fel a bolgár hadseregtábornoki egyenruhát vagy valamelyik külföldi ezred tulajdonosi egyenruháját.

Tiso, Horthy és III. Borisz osztozott a hatalmon az általuk kiválasztott és kinevezett miniszterelnökkel. Mussolini, Antonescu és Pavelić egyben miniszterelnökök is voltak, de hármukból az első kettő időnként elméletben, de néha a valóságban is nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a királyaik. A Duce III. Viktor Emánuel király nevében kormányozott. Antonescu nemzetvezető *(conducator)* volt először II. Károly, majd I. Mihály király alatt. A két „erős ember" később nagy árat fizetett azért, mert nem szabadult meg időben a királyától. 1943 augusztusában III. Viktor Emánuel parancsára letartóztatták Mussolinit, és 1944 augusztusában az ifjú Mihály király személyesen tartóztatta le Antonescut.

Hogyan ítélhetjük meg ezeket az „erős embereket"? Mennyi hasznot hajtottak és mennyit ártottak az emberiségnek, népüknek, hazájuknak? Az emberiség szempontjából az ítélet szigorú, hiszen országuk szövetségre lépett a náci Németországgal, a világtörténelem egyik legrombolóbb politikai rendszerével. Németország szövetségesei sok millió katonával és óriási anyagi forrásokkal járultak hozzá a német háborús erőfeszítésekhez. Szükséges azonban hozzátenni, hogy például Olaszország mint szövetséges többet ártott, mint használt Németországnak, mert a szövetség nem kívánt, szükségtelen és időpazarló hadjáratokhoz vezetett a Balkánon és Észak-Afrikában. A többi szövetséges hasznosabb volt Hitler számára, bár felszereltségük és moráljuk jóval alatta maradt a németekének. Amint már láttuk, a szövetségesek igencsak meg tudták nehezíteni a németek életét.

A következő kérdés az, hogy ezek az országok választhattak volna-e jobb lehetőséget, mint egy németbarát kormányt? Vajon más, bölcsebb államférfiak képesek lettek volna-e elkerülni legalább részben a halált és a pusztulást? Három kiválasztott eset megmutatja, hogy 1944 előtt nehéz, de nem lehetetlen lett volna megvalósítani egy náciellenes alternatívát.

Az első példa a jugoszláv királyi kormány, amely igencsak vonakodva csatlakozott 1941. március 25-én a háromhatalmi egyezményhez. Ennek az egyezménynek az értelmében egyebek között át kellett volna engedniük az országon a német hadsereget Görögország felé. Két nappal az aláírás után néhány jugoszláv tábornok brit titkos ügynökök segítségével megbuktatta a kormányt, és így vállalta a konfliktust Németországgal. Áprilisban egy németekből, olaszokból, magyarokból és bolgárokból álló hadsereg meghódította és módszeresen feldarabolta az országot. Felmerülhet a gondolat, hogy az államcsíny nélkül Jugoszlávia többé-kevésbé semleges maradhatott volna a háború folyamán.

A második példa Mussolinié, akit 1943 júliusában a király, fasiszta vezetők és baloldali elemek megbuktattak. Ez felgyorsította Olaszország azon részeinek a német megszállását, amelyeket még nem foglaltak el a nyugati szövetséges hadseregek. Egyidejűleg a Duce megbuktatása sok ezer olasz civil és katona halálához és az ország zsidó népessége egy részének a kiirtásához vezetett. Olaszország átállása nem sokat segített a szövetségeseknek, akiknek nagy erőfeszítéssel kellett délről észak felé nyomulva elfoglalni az olasz félszigetet, miközben a németek lefegyverezték és fogságba ejtették az egész olasz hadsereget. Ha Mussolini hatalmon marad, Olaszország valószínűleg kevesebbet szenvedett volna a német megszállástól és a háború borzalmaitól.

A harmadik példa Magyarországé, amelyet 1944 márciusában megszálltak a németek, mert okkal gyanították, hogy a kormányzó és miniszterei megkísérlik kimenekíteni az országot a háborúból.

A magyarok nem álltak ellen a német megszállóknak, ennek ellenére egy éven belül csaknem egymillió magyar állampolgár elpusztult, köztük ötszázezer zsidó, és az ország romokban hevert. A holokauszttal foglalkozó rangidős tudós, Randolph Braham úgy vélekedik, hogy ha a magyar kormány nem tárgyalt volna titokban a nyugati szövetségesekkel – minderről Hitlert pontosan informálták a magyar kormányon belüli kémjei –, talán elkerülhető lett volna a német megszállás, és több zsidó és nem zsidó magyar életben maradhatott volna.[29] Braham elmé-

[29] Ld. Braham: *Politics of Genocide*, 1. 223–234.

lete elgondolkodtató, de semmi sem bizonyítja az érvényességét. Joggal lehet ellene felhozni, hogy az a tény, hogy a németek megbízhatatlannak tartották a magyarokat, mégiscsak elvont német csapatokat a frontról, és talán valamivel megrövidítette a háborút.

Amint már említettük, a németek nem tudták kényszeríteni az olasz, a finn, a magyar, a román, a szlovák, a horvát és a bolgár kormányt, hogy belépjenek a háborúba: ezek a kormányok mind saját akaratukból cselekedtek. Lehetetlen viszont arra választ adni, hogy a politikai vezetőik képesek lettek volna-e vagy sem távol tartani országaikat a háborútól; ehhez elég rámutatni a földrajzi helyzetükre. A távoli Bulgária, amely hagyományosan az oroszokkal rokonszenvezett, el tudta érni, hogy ne vegyen részt az orosz hadjáratban, a végén mégis el kellett szenvednie a szövetségesek súlyos bombatámadásait. Magyarország közvetlen szomszédja volt a hatalmasra növekedett Német Birodalomnak, és német segítséggel sikerült visszaszereznie az első világháborúban elveszített területei egy részét, ezért ennek az országnak nehezebb lett volna katonailag kimaradni a keleti hadjáratból. A magyarok különben sem várták meg a Barbarossa-hadműveletet ahhoz, hogy hadba lépjenek. 1941 áprilisában, nem sokkal azután, hogy aláírták Jugoszláviával az örökbarátsági szerződést, a németek hadjáratával összhangban megtámadták Jugoszláviát. A cél az volt, hogy legalább részben visszaszerezzék azokat a területeket, amelyeket Jugoszlávia megkapott az első világháború után. Röviden: Magyarország jellegzetes példája volt egy olyan kis országnak, amely egy hatalmas szomszéd, ez esetben a náci Németország stratégiai döntéséből próbált hasznot húzni.

Érdemes megjegyezni azonban, hogy Magyarországon nem mindenki örült annak, hogy az ország ilyen kirívó, opportunista módon megtámadta Jugoszláviát. Teleki Pál gróf, miniszterelnök öngyilkosságot követett el, és a kormányzóhoz intézett búcsúlevelében ezt írta: „A gazemberek oldalára álltunk". Pedig Teleki elkötelezett nacionalista és antiszemita volt. Két hónappal később a magyar kormány csatlakozott a Szovjetunió ellen hadjárathoz, mert attól tartott, hogy lemarad a Hitler kegyeiért folyó versengésben. Amikor Horthy kormányzó 1944 októberében végre elhatározta magát a kiugrásra – ez volt a korabeli kifejezés –, Németország közelsége és a magyar tisztikar árulása együttesen meghiúsította a kísérletet.

Vajon ezek az „erős emberek" méltóak voltak a hatalmukra? Határozottan kijelenthetjük, hogy egyikük sem volt nagy elme, egyikük sem volt kiemelkedő politikus.

Benito Mussolini, a hajdani szociáldemokrata újságíró az első világháború alatt dühödt nacionalistává vált. A háború és a békeszerződés után, amely nem elégítette ki az olasz imperialista becsvágyakat, meg-

alapította a fasiszta pártot, amely populista propagandával, a területi terjeszkedés ideológiájával és brutális gyakorlatával nemcsak a miniszterelnöki székhez segítette őt az 1920-as évek elején, de lehetővé tette, hogy majdnem abszolút hatalomra tegyen szert. Mussoliniről úgy tudták, hogy gyors gondolkodású és kiemelkedő intellektusú volt, de demagógiája, megalomániája és indokolatlan gőgje mindig az előtérbe tolakodott. 1943. július 25-én a fasiszta vezetőség, valamint a király és környezete megbuktatta, és letartóztatta. Nem sokkal később német ejtőernyősök kiszabadították, és Mussolini megalapított egy rövid életű olasz fasiszta köztársaságot, amely heves polgárháborúba keveredett a többi olasszal. A háború utolsó napjaiban olasz partizánok elfogták és kivégezték Mussolinit.

A szlovák Jozef Tiso falusi plébános volt, aki éppen olyan lelkesen hitt Istenben, mint amilyen lelkesen gyűlölte a zsidókat, a magyarokat, a kommunistákat, a szocialistákat, a liberálisokat, a szabadkőműveseket és a cseheket. Hite szerint ezek az istentelen alakok összeesküdtek, hogy aláaknázzák a keresztény etikát, az anyaszentegyházat és imádott Szlovákiája függetlenségét. A háború vége felé Tiso hadseregének és közigazgatásának nagy része fellázadt ellene, és csak a német szuronyoknak köszönhetően maradt hatalmon. A háború végén letartóztatták, 1947-ben a szlovák bíróság halálra ítélte, majd felakasztották.

Magyarországon Horthy Miklós tengernagy egyike volt a nem túl sok magyar ifjúnak, aki belépett az osztrák-magyar haditengerészethez, ahol becsvágyának, tehetségének köszönhetően fényes karriert csinált. Ehhez hozzájárult az a császári szándék is, hogy kedvezzenek a flottánál a magyaroknak. Horthy élete végéig büszke volt arra, hogy Ferenc József szárnysegédje lehetett, és mindig is azt állította, hogy a bölcs öreg uralkodó példáját igyekszik követni. Amikor 1918-ban összeomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, és tengerészi pályafutása véget ért, soviniszta és fajgyűlölő lett. Számos kortársához hasonlóan a liberálisokat, a zsidókat és a kommunistákat kárhoztatta a katonai összeomlásért és a politikai forradalmakért. Horthy sohasem volt hajlandó elismerni, hogy a Monarchia 1918-as összeomlása a gazdasági kimerültség, az éhezés és a katonai vereség következménye volt, valamint azé a féktelen sovinizmusé, amelyet a Monarchia tizenegy etnikai csoportjának a vezetői tanúsítottak a Habsburg-monarchia utolsó éveiben.

Mint egykori tengernagy és kisebb tengeri összecsapások győztese – az első világháború alatt francia és olasz hadihajókkal ütközött meg – a háború után Horthy az úgynevezett „nemzeti hadsereg" vezetőjévé tette meg magát, amely ahelyett, hogy a Magyarországra támadó román, csehszlovák és délszláv erőkkel vette volna fel a harcot, inkább Magyarország forradalmi kommunista kormánya ellen agitált, pedig ez a forra-

dalmi kormány egy ideig sikeresen szorította vissza az ország ellenségeit. Miután a román hadsereg megszállta Budapestet, és a forradalmi kormány elmenekült, Horthy tiszti különítményei Nyugat-Magyarországon zsidókat és kommunistagyanús személyeket öltek meg. Az áldozatok között sok olyan szegényparaszt volt, akik a földbirtokosok ellen mertek fordulni. Horthy antiszemitizmusa és az alsó osztályoktól való félelme az 1918–1919-es magyar demokratikus és kommunista forradalmak tapasztalataiból származott. Élt benne azonban a Habsburg-szolgálatban állt katonatiszt és az úriember is, ezért szüntelenül habozott az erőszakos ellenforradalmi radikalizmus és a mérsékelt, törvénytisztelő politika között. 1941-re Horthy kormányzása alatt már elfogadtak egy sor antiszemita törvényt, amelyek célja a zsidó vagyon megszerzése és a zsidók végleges kiűzése volt. ugyanakkor Horthy baráti kapcsolatokat ápolt néhány kiemelkedő zsidó üzletemberrel, és általában meg akarta védeni a „hazafias", azaz az asszimilálódott zsidókat. Horthy nem habozott Hitler segítségével visszaszerezni Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától azoknak a területeknek egy jelentős részét, amelyeket az ország elveszített az első világháború után. Ugyanakkor tartott a német ideológiai és politikai befolyástól, és meglepő előrelátásról tett tanúbizonyságot, amikor már a háború elején megjósolta, hogy végső soron a brit és az amerikai tengeri fölény fog diadalmaskodni, de ebből a megérzéséből nem merte levonni a szükséges következtetéseket. Barátai és tanácsadói könnyen tudták befolyásolni, és Horthy gyakran foglalt el teljesen ellentmondásos álláspontokat. 1944–1945-ben először nem tiltakozott az ellen, hogy a németek bevonultak Magyarországra, de 1944 őszén megpróbálta kivonni az országot a háborúból. Ezt meghiúsította egy államcsíny, amelyet a német SS irányított, és Horthy, családjával együtt, a németek fogságába került. Ez a rendkívüli személyes varázzsal, de közepes intellektussal rendelkező férfiú száműzetésben, Portugáliában fejezte be az életét.

A román Ion Antonescu is katona volt, és mindig is konzervatív, szélsőséges nacionalista.[30] Végtelenül becsvágyó volt, az első világháborúban felül merte bírálni a parancsnokai utasításait, később pedig ellene mondott királyának, II. Károlynak, nem mintha ez utóbbi nem érdemelte volna ezt ki felelőtlenségével, erkölcstelenségével, korrupt ügyeivel. Antonescu gyűlölte a kommunistákat, a zsidókat és a magyarokat, ők szinte egyet jelentettek a számára. Az 1930-as évek végén habozás nél-

[30] Ld. Iosif Constantin Drăgan: *Antonescu: Marshal and Ruler of Romania, 1940–1944*- Ford. Andrei Bantas. Bukarest: Europa Nova, 1995.; és Dennis Deletant: *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania, 1940–44.* New York: Palgrave Macmillan, 2006.

kül csatlakozott a még nacionalistább és erőszakosabb fasiszta párthoz, a Vasgárdához. Horthy kormányzótól vagy III. Borisz cártól eltérően a nyilvános összejöveteleken a fasiszta köszöntést alkalmazta, és 1940-ben koalíciós kormányt alakított a Vasgárdával, bátorítva a gárdistákat, hogy pogromokat rendezzenek zsidók és romák ellen. Néhány hónappal később, kihasználva a Führerrel fennálló szívélyes kapcsolatait és Hitler félelmét attól, hogy Németország politikai szövetségesei között felerősödik a politikai radikalizmus, Antonescu a szó szoros értelmében kiirtotta a Vasgárda vezetőségét, és attól kezdve egyedül kormányzott. Nem számolta azonban fel a monarchia intézményét. 1941 júniusában elindította hadseregét a Szovjetunió ellen, és megszervezte Románia saját, páratlan holokausztját. Közvetlen utasítására sok ezer zsidót, köztük kitüntetett háborús veteránokat, nőket és gyermekeket zsúfoltak vagonokba, a vonatok aztán cél nélkül utazgattak az országban, míg csaknem minden áldozat megfulladt. Végül a román csendőrök és a helyi lakosok kifosztották és megölték a még életben levőket. A mohóság és a fosztogatás mindenütt eluralkodott, beleértve Odessza városát, ahol román katonák és csendőrök megkínoztak, felakasztottak, agyonlőttek, elevenen elégettek, megnyúztak vagy kézigránáttal felrobbantottak körülbelül harmincezer helybeli zsidót. Antonescu arra törekedett, hogy egyetlen élő zsidó se maradjon a városban.

Azt hinné az ember, hogy Antonescu egyszerűen őrült volt, de amint már utaltunk rá, 1942-ben nem volt hajlandó átadni a németeknek Románia maradék zsidóságát. 1944-re uralma alatt Románia biztos menedéket nyújtott a zsidó menekülteknek. Akkor már Antonescu is kezdett eltávolodni barátjától, Hitlertől, és titkos tárgyalásokat folytatott a megadásról a nyugati szövetségesekkel. Ekkor azonban a fiatal Mihály király és a hadsereg főparancsnoksága vette kézbe a dolgok irányítását, és, amint tudjuk, 1944 augusztusában Antonescut minden nehézség nélkül letartóztatták, majd a háború után kivégezték.

A horvát Ante Pavelić fanatikus nacionalista volt a fanatikus nacionalizmus korában: gyűlölte a zsidókat, a kommunistákat, a szerbeket és a keleti ortodox egyházat. 1941 és 1945 közötti uralma alatt Horvátországban százezrével ölték meg a szerbeket nemzetiségük, vagy vallásuk, vagy mindkettő miatt. Sok százezer ortodoxot erőszakkal áttérítettek a római katolikus hitre: ezt a munkát főként buzgó ferences szerzetesek végezték. Ez ellen a jelenség ellen magas szintű német megbízottak is tiltakoztak, eredménytelenül. Pavelić legyilkoltatta a zsidókat és a romákat, bár a felesége félzsidó volt, és több fontos alárendeltjének is zsidó volt a felesége, és politikai pártjának alapítója is zsidó volt. Pavelić, miután teljesen tönkretette az országát, 1945 tavaszán cserbenhagyta követőit és a hadseregét, és Argentínába menekült, ahol folytatta politi-

kai tevékenységét. 1957-ben egy merénylő súlyosan megsebesítette. Két évvel később Madridban halt meg.

III. Borisz bolgár király német fejedelmi családból származott, mint a legtöbb európai koronás fő, de ez nem akadályozta meg őt abban, hogy a cár (Caesar, császár) címet használja. Ez meglehetősen becsvágyó titulus volt egy olyan kis ország uralkodója részéről, amely egymás után két háborút vesztett el. Borisz túlélt egy jobboldali katonai puccsot, és több merényletet is kíséreltek meg ellene. 1925-ben életben maradt egy anarchista-kommunista bombamerénylet után is, amelyben a bolgár politikai és társadalmi elit százötven tagja halt meg, akik éppen összegyűltek a székesegyházban. Cserében Borisz megölette a kommunista és a parasztpárt sok ezer tagját. A második világháború alatt Borisz óvatosan visszafogta országát, és nem indult harcba a Szovjetunió ellen, de nem tudta elkerülni a hadüzenetet a nyugati szövetségesek ellen, amelynek katasztrofális következményei lettek. Még ma is nyilvános vita tárgya Bulgáriában, hogy a király akadályozta-e meg a bolgár zsidó holokausztot. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy az ötvenezer bolgár zsidó életben maradása nem csak egyes bolgár politikusoknak és egyházi vezetőknek, valamint a bolgár népnek köszönhető, hanem jelentős mértékben a királynak is. Borisz 1943 augusztusában szívelégtelenségben halt meg, de az a hír is járta, hogy a németek parancsára megölték. Újságírók és emlékiratszerzők szívesen hivatkoznak rá mint a „ravasz Borisz"-ra, ami persze sokkal jobb, mint a fanatikus jelző, amely annyira ráillik Ante Pavelićre vagy Ion Antonescura.

Mannerheim marsall jelentős személyes és alkotmányos visszafogottsággal kormányozta Finnországot. Politikáját erősen befolyásolta svéd arisztokrata származása, valamint az, hogy sokáig szolgált a cári hadseregben, és hogy harcolt a kommunisták ellen is az 1918-as rettenetes finn polgárháborúban.

Hogyan élt, hogyan boldogult ezeknek a Németországgal szövetséges államoknak a lakossága a háború alatt? A döntő szempont ebben a témában az, hogy országaik rendelkeztek haderővel, rendőrséggel, közigazgatási apparátussal, és így be tudták tartatni a törvényeket, fenn tudták tartani a rendet, és jobban tudtak gondoskodni a lakosságról, mint a német megszállás alatt élő legtöbb ország.

Németország szövetségesei a többieknél jobban tudták kifosztani a szomszédjaikat, hogy meggazdagodjanak, vagy legalábbis jobban élelmezhessék saját polgáraikat.

Nem léteztek azonban általános érvényű szabályok: a Cseh–Morva Protektorátus németek által szigorúan ellenőrzött nemzeti kormánya jobban tudta ellátni a lakosságot, és jobban volt képes fenntartani a rendet, mint a független fasiszta Horvátország, ahol polgárháború dúlt.

A megszállt, de békés és demokratikus Dánia paradicsom volt Mussolini Olaszországához képest, ahol a kormány szerencsétlenül irányította a különben is törékeny gazdaságot, és ahonnan a fiatal férfiakat elküldték meghalni Etiópiába, Görögországba, Észak-Afrikába és Jugoszláviába. A háború vége felé sok ezer olasz hadifogoly szovjet és német fogságban pusztult el, a nők és a gyermekek a szövetségesek bombázásaitól, a német terrortól, a német, amerikai, brit, lengyel, ausztrál, marokkói, brazil és a francia Nyugat-Afrikából származó katonák erőszakoskodásától, fosztogatásaitól szenvedtek.

Turistaszempontból a háborús idők legjobb, élettel teli kávéházai, a legjobb konyha és a látszatra leggondtalanabb lakosság nem Berlinben volt található – a várost szüntelenül bombázták –, sem pedig Rómában vagy Párizsban, ahol közismerten rossz volt a közellátás. A semleges Stockholmtól, Zürichtől és Isztambultól eltekintve a legkívánatosabb ilyen helyek a következők voltak: Budapest, az 1944. márciusi német megszállásig; Bukarest, amíg 1944 augusztusában meg nem érkezett oda a Vörös Hadsereg; Koppenhága és Prága, annak ellenére, hogy mindkét város állandó német megszállás alatt állt, és mindkettő csak a háború utolsó napjaiban szabadult fel. E fővárosok közül kettő Németország szövetségese volt, kettő német megszállás alatt élt, de a lényeg az, hogy mindannyian elfogadták a németek fennhatóságát.

A háború alatt az egyik legszörnyűbb hely kétségkívül Varsó volt, ahol az 1944. évi nagy lengyel felkelés elfojtása és a város hivatalosan bejelentett elpusztítása után a maradék lakosok a romok között vagy pincékben és csatornákban húzódtak meg, és iszonyatosan éheztek. Leningrád 1941 és 1944 közötti ostroma alatt csaknem egymillió polgár halt éhen vagy fagyott meg.

Még két kérdésre kell választ találnunk. Milyen típusú egyének és csoportok kívánták, hogy a kormányuk kollaboráljon a német birodalommal, és mekkora szenvedést zúdítottak Németország szövetségeseinek a hadseregei más népekre a háború alatt? Ezeket a témákat nemigen tanulmányozták a történészek, de mi hadd spekuláljunk egy kicsit.

Az olaszok általában a latin nyelveket beszélő népekhez, azaz inkább a franciákhoz, mint a németekhez vonzódtak. Németország és a németül beszélő Ausztria Olaszország fő ellensége volt az első világháborúban. Voltak azonban olyanok is Olaszországban, akik érzékelték a jelentős hasonlóságot az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus között, vagy, mint XII. Piusz pápa, annyira féltek a kommunista hatalomátvételtől, hogy inkább kitartottak a németek mellett. Általános szabályként kimondhatjuk, hogy a német szövetség legbuzgóbb hívei olyanokból te-

vődtek össze, akik rettegtek a kommunizmustól, és legtöbbször a kommunista hatalom mögött sejtett zsidó világuralomtól is.

A románok is latin nyelvet beszélnek, és a román politikai és katonai elit főként francia iskolákban tanult. Francia segítség nélkül a tizenkilencedik században nem jöhetett volna létre a független Románia. Más részről a nagy hatalmú román fasiszta Vasgárda feltétel nélkül csodálta a Führert.

Bismarck kancellár napjai óta a magyarok úgy tekintettek a német birodalomra, mint függetlenségük védelmezőjére az osztrák-Habsburg túlkapásokkal és az orosz-pánszláv fenyegetéssel szemben. Ami még fontosabb, Hitler kegyének köszönhette az ország, hogy visszakaphatott egyes elvesztett területeket. Különösen a tisztikar gondolt vissza szívesen az első világháborús fegyverbarátságra, amikor németek, osztrákok és magyarok „vállvetve" harcoltak az orosz, a szerb és az olasz ellenséggel. Magyarország kulturális elitje ugyanakkor szívesebben vetette vigyázó szemét Párizsra, az arisztokraták angolbarát viselkedésükről voltak híresek, és a zsidók számára, akik a tanult osztályokban szokatlanul nagy arányban képviseltették magukat, és a német kultúra első számú zászlóvivői voltak Magyarországon, nem maradt más választás, mint hogy rettegjenek a hitleri Németországtól.

A Magyarországon és Romániában élő nagyszámú német kisebbség hajlott arra, hogy azonosítsa önmagát ősi hazájával, a birodalom képviselői is ösztönözték őket erre, sőt arra is, hogy jelentkezzenek a Waffen-SS-hez.

A társadalom minden rétegéből származó antiszemiták csodálták és irigyelték a németeket, akik képesek voltak megoldani a „zsidókérdést". A ragyogóan szép egyenruhák és a háborúk kedvelői elkerülhetetlenül vonzódtak a német ügyhöz. A fiatalok, különösen Kelet-Európában, csodálták vagy egyenesen bálványozták az SS páncéloshadosztályok félisteneit. A sok ezer fiatal, aki csaknem minden európai országból önként lépett be a Waffen-SS-be, az életével fizetett ezért a csodálatért.

Egyes társadalmi csoportok, mint például a nagyiparosok és a nagybirtokosok a legszorosabb együttműködést szorgalmazták a náci Németországgal, mert ebből nagy hasznuk származott. Magyarországon és Romániában még a zsidó gyár- és bányatulajdonosok is mesés összegeket kerestek, amikor a német hadsereg számára állítottak elő javakat. Egy zsidó számára különben is a túlélés legbiztosabb zálogának tűnt, ha – tulajdonosként, mérnökként vagy munkásként – a német hadiipar számára dolgozhatott.

Németország szövetségesei, ahogyan a félig autoriter, vagy másként szólva a félig parlamentáris országokhoz illik, nem végeztek nyilvános közvélemény-kutatásokat. A háború alatt a sajtó és a rádió központi el-

lenőrzés alatt állt, mint mindenütt máshol Európában. Következésképpen igen nehéz megállapítani, miben hittek az emberek, hova húzott a szívük. Érdemes azonban megjegyezni, hogy 1939-ben a magyar parlamenti választáson, amelyen korlátozott számú férfi szavazó és még korlátozottabb számú női szavazó vehetett részt, de a választás végre valóban titkos volt, az óvatosan németbarát kormányzó párt és a sokkal nyilvánvalóbban németbarát radikális szélsőjobb együtt a szavazatoknak több mint nyolcvan százalékát szerezte meg. A baloldalon a zsidók által támogatott polgári párt és a munkások szociáldemokrata pártja csak maroknyi mandátumot nyert el. Budapest híres „vörös" munkáskerületei túlnyomóan a nemzetiszocialista jelöltekre szavaztak. Tény, hogy 1939-ben a magyar szavazók többsége a náci Németországgal folytatott kooperációra szavazott, üdvözölte a zsidóellenes intézkedéseket, és kérte, hogy a kormány kísérelje meg visszaszerezni Magyarország elcsatolt területeit. Kijelenthetjük, hogy legalábbis a háború első éveiben a náci Németországgal fennálló szövetség gondolata a lakosság helyeslésével találkozott Szlovákiában, Horvátországban, Romániában, Bulgáriában és még Finnországban is. A közvélemény csak Olaszországban irtózott a gondolattól, hogy a németek oldalán harcoljon.

Általánosságban a németekkel szövetséges államok lakosságának zöme a náci Németországtól várta nemzeti céljai megvalósítását, életkörülményei jobbra fordulását, a modernizációt, a társadalmi reformokat és végül, de nem utolsósorban a bátorítást arra, hogy kifosszák és elüldözzék a zsidókat.

Ami a második kérdést illeti, hogy miként bántak a Németországgal szövetséges államok hadseregei a megszállt országok lakosságával, a válasz szomorúan negatív: nincs nyoma annak, hogy a magyar, a román vagy akár a finn katonák jobban bántak volna a helyi orosz lakossággal és a szovjet kisebbségekkel, mint a német katonák. A román hadsereg, amint már kifejtettük, az általa elfoglalt területeken megszervezte a maga holokausztját. Másrészt az olasz katonák híresek voltak arról, hogy jól bántak a zsidókkal, és Jugoszláviában és Franciaországban sok zsidót bújtattak az általuk megszállt területeken.

Egyre kevesebb volt azonban az idő. A sztálingrádi és az el-alameini csata után egyre több európai döntött úgy, hogy szembeszáll a német jelenléttel, eleinte csak jelképes gesztusokkal, majd szavakkal, politikai cselekedetekkel, végül fegyverekkel. 1943-tól kezdődően már az ellenállás – és nem a kollaborálás – volt a politikailag öntudatos európaiak jelszava.

6. FEJEZET

A német hatalom hanyatlásának a kezdete

Az ellenállási mozgalmak növekedése és számos dilemmája

1942 nyarán és őszén a németek hatalmuk tetőfokán álltak. Annál drámaibb volt a nagy fordulat, amely ugyanennek az évnek a késő őszén következett be. Attól kezdődően az út elkerülhetetlenül vezetett a nemzetiszocialista Németország teljes veresége felé. A német tábornokoknak tudniuk kellett, hogy a háborút el fogják veszíteni, ennek ellenére sokan még egy évig, és a többségük egészen a keserű végig továbbra is engedelmeskedett a Führernek. Az 1943. januári casablancai konferencia, amelyen a nyugati szövetségesek elhatározták, hogy feltétel nélküli megadást követelnek Németországtól, valószínűleg megnehezítette a német tábornokok számára, hogy véget vessenek a háborúnak. A feltétel nélküli megadás azt jelenti, hogy átadod a katonáidat és önmagadat az ellenség kénye-kedvére. A nyugati szövetségesektől elvárható volt a tisztes bánásmód biztosítása, de a Casablancában meghozott döntés idején a briteknek és az amerikaiaknak egy talpalatnyi földjük sem volt Európában. Ugyanakkor a feltartóztathatatlanul előrenyomuló szovjet Vörös Hadsereg katonái előre láthatóan vad bosszúállásra készültek, ha majd elérik Németországot. Bármi volt is az oka annak, hogy Németország nem adta meg magát, emlékeznünk kell arra, hogy a háborúban meghalt ötvenmillió emberből körülbelül negyvenmillióan a hatéves háború utolsó két és fél évében haltak meg.

Az el-alameini és a sztálingrádi csata, amelyeket jórészt 1942 őszén és telén vívtak, legendás események, amelyeket ezerszer leírtak. Itt legyen elég annyit mondani, hogy az egyiptomi el-Alameinnél a britek és a brit nemzetközösség katonái legyőzték a nagy hírű Erwin Rommel tábornok német és olasz csapatait, és ezzel szétzúzták Hitler álmát, aki ki akart jutni a Szuezi-csatornához. Ez a csata a tengelyhatalmak észak-afrikai jelenléte végének a kezdetét jelezte, és a brit történetírás joggal büszke a hazától olyan messze kivívott győzelemre. Ahogy Churchill megállapította: „el-Alamein előtt nem nyertünk meg egyetlen csatát sem, el-Alamein után egyet sem veszítettünk el".

Oroszországban a sztálingrádi csata után a németek már nem remélhették, hogy megállítják a forgalmat a Volgán, Európa leghosszabb

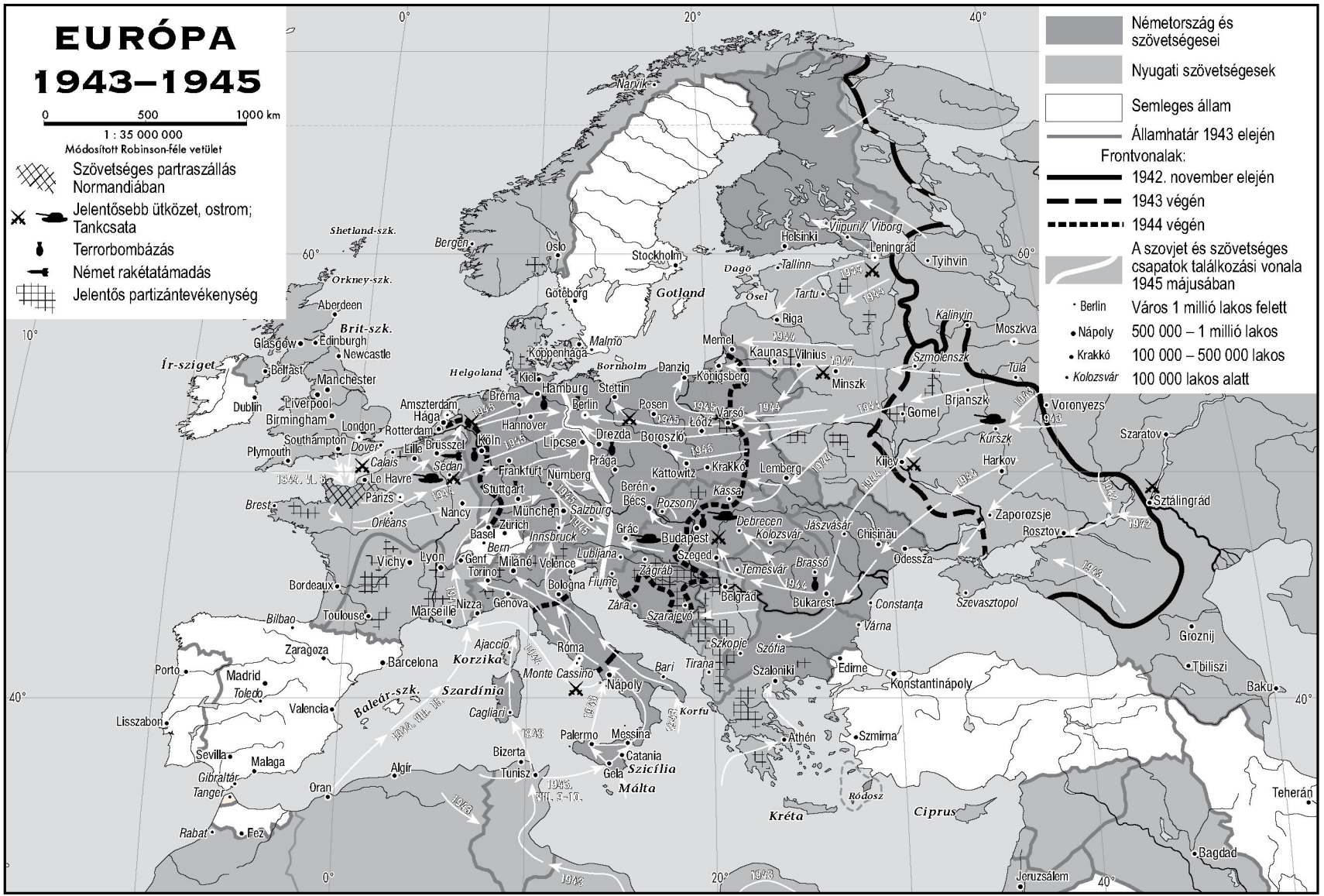
EURÓPA
1943–1945
0 500 1000 km
1 : 35 000 000
Módosított Robinson-féle vetület
Szövetséges partraszállás Normandiában
Jelentősebb ütközet, ostrom; Tankcsata
Terrorbombázás
Német rakétatámadás
Jelentős partizántevékenység
Németország és szövetségesei
Nyugati szövetségesek
Semleges állam
Államhatár 1943 elején
Frontvonalak:
1942. november elején
1943 végén
1944 végén
A szovjet és szövetséges csapatok találkozási vonala 1945 májusában
Berlin Város 1 millió lakos felett
Nápoly 500 000 – 1 millió lakos
Krakkó 100 000 – 500 000 lakos
Kolozsvár 100 000 lakos alatt
Narvik
Bergen
Oslo
Stockholm
Helsinki
Viipuri / Viborg
Leningrád
Tyihvin
Tallinn
Dagö
Ösel
Tartu
Riga
Gotland
Göteborg
Shetland-szk.
Orkney-szk.
Aberdeen
Brit-szk.
Glasgow
Edinburgh
Newcastle
Ír-sziget
Belfast
Manchester
Dublin
Liverpool
Birmingham
London
Southampton
Plymouth
Dover
Calais
Le Havre
Brest
Párizs
Orléans
Lille
Brüsszel
Sedan
Köln
Rotterdam
Amszterdam
Hága
Bréma
Hamburg
Kiel
Helgoland
Koppenhága
Malmö
Bornholm
Stettin
Berlin
Hannover
Lipcse
Drezda
Posen
Danzig
Königsberg
Memel
Kaunas
Vilnius
Minszk
Varsó
Łódź
Boroszló
Prága
Kattowitz
Krakkó
Lemberg
Kijev
Gomel
Brjanszk
Szmolenszk
Kalinyin
Moszkva
Tula
Voronyezs
Kurszk
Harkov
Szaratov
Sztálingrád
Zaporozsje
Rosztov
Frankfurt
Nürnberg
Stuttgart
München
Salzburg
Nancy
Zürich
Basel
Bern
Innsbruck
Berén
Bécs
Pozsony
Kassa
Grác
Budapest
Debrecen
Kolozsvár
Jászvásár
Chisinău
Odessza
Szeged
Temesvár
Brassó
Belgrád
Bukarest
Constanța
Szevasztopol
Várna
Szkopje
Szófia
Szaloniki
Edirne
Konstantinápoly
Tirana
Bari
Korfu
Athén
Szmirna
Ródosz
Kréta
Ciprus
Teherán
Bagdad
Jeruzsálem
Lubljana
Zágráb
Fiume
Zára
Szarajevó
Bologna
Velence
Milánó
Genf
Torino
Lyon
Vichy
Bordeaux
Toulouse
Marseille
Nizza
Genova
Bilbao
Zaragoza
Barcelona
Porto
Madrid
Toledo
Valencia
Lisszabon
Sevilla
Malaga
Gibraltár
Tanger
Rabat
Fez
Oran
Algír
Bizerta
Tunisz
Palermo
Messina
Catania
Gela
Szicília
Málta
Ajaccio
Korzika
Szardínia
Cagliari
Monte Cassino
Nápoly
Róma
Baleár-szk.
Groznij
Tbiliszi
Baku
0°
20°
40°
10°
60°

folyóján, amely összeköti Oroszországot a Kaszpi-tengernél levő bakui olajkutakkal. Vissza kellett vonulniuk az egész kaukázusi régióból és a délkeleti front más, nagy kiterjedésű területeiről is. A magyar, olasz, román, horvát és szlovák szövetségesek hadseregeit az oroszok lényegében megsemmisítették. Attól kezdve Hitler fegyveres erői előtt nem állt más választás, mint a visszavonulás vagy a megadás. Sajnos, az észak-afrikai erőket leszámítva csak nagyon kevesen választották a megadást.

Időközben Pearl Harborral a konfliktus globálissá vált. Bár Japán külön vívta a háborúját, főként mert Japán és a Szovjetunió egészen 1945 augusztusáig baráti viszonyban maradt, ez is nagy hatást gyakorolt az európai konfliktusra. A guadalcanali csata, amelyre a nyílt tengeren és a Csendes-óceán egyik szigetén került sor 1942 augusztusa és 1943 februárja között, nagy amerikai győzelemmel zárult. Attól kezdve Japán, Németországhoz hasonlóan, védekezett, és már nem reménykedhetett a győzelemben.

Érdemes itt felhívni a figyelmet a kulcsfontosságú különbségekre egyrészt a csendes-óceáni és az észak-afrikai csaták, másrészt az oroszországi csaták méretei között. A guadalcanali csatában, annak természeténél fogva, „csak" tízezrével vettek részt amerikai és japán harcoló egységek, tengerészgyalogosok, légi személyzet, tengerészek. Az el-alameini csatában hozzávetőleg háromszázezer katona vett részt a tengelyhatalmak és a nyugati szövetségesek részéről, és közülük vagy tízezren vesztek oda. A sztálingrádi csatában, amelyre 1942 augusztusa és 1943 februárja között került sor, több mint kétmillió katona vett részt a tengelyhatalmak és a Szovjetunió részéről, és közülük csaknem egymillió meghalt, ha nem a csatatéren, akkor a fogolytáborokban. Nem lehet csodálkozni, hogy a világ és különösen az európaiak a sztálingrádi csatát tekintik a háború valódi fordulópontjának. A fentiekből világosan kitűnik, hogy 1943-ra elérkezett az idő az európaiak számára, hogy felkészüljenek a német katonák távozására, sőt arra is, hogy ők maguk előmozdítsák a távozást. Ekkor az eddig szerény ellenállási mozgalmak elkezdtek erőre kapni.

Mielőtt azonban a részletekbe bocsátkoznánk, fel kell tenni magunknak a kérdést: a háború alatt mik voltak az ellenállók céljai? Elsődleges céljuk az volt, hogy fellépjenek az európai megszállókkal szemben, legyenek azok németek vagy a németek szolgálatában álló személyek. A következő cél a kezdeti szégyenletes megadások és megalázások lemosása volt, a hazafias érzések ébresztése, életbevágó információk eljuttatása a nácizmus ellen harcoló külső hatalmakhoz, segítség a lezuhant szövetséges repülőgépek személyzetének, hogy elkerülhessék a hadifogságot, és a német fegyverkezés lassítása. Emeljük ki, hogy az üldözött zsidók megsegítését a különféle ellenállási mozgalmakon belül csak kis

csoportok vállalták, az üldözött romákkal senki sem törődött. Az ellenállók végső célja az volt, hogy saját erejükből szabadítsák fel hazájuk legalább egy részét, és ott helyi kormányt állítsanak fel, még a felszabadító erők megérkezése előtt. Mindezt titkos sajtó és rádió segítségével, politikai akciókkal és fegyverekkel kívánták elérni. Az ellenállási mozgalmak arra is terveket szőttek, hogy megbüntessék azokat, akik felelősek a kezdeti vereségért, valamint megbüntessék a kollaboránsokat, és, ami még fontosabb volt, kialakítsanak egy új társadalmat. Végül az ellenállás két alig titkolt célja az volt, hogy megindítson egy társadalmi forradalmat vagy legalábbis egy társadalmi őrségváltást, valamint hogy – főleg Kelet- és Délkelet-Európában – kiűzzék vagy megsemmisítsék az ország etnikai és vallási kisebbségeinek legalább egy részét, ha nem az egészét. Felesleges is mondani, hogy e célok és a kivitelezésük rendkívül ellentmondásos volt.

A problémák országról országra, sőt gyakran megyéről megyére változtak. Létezett olyan dilemma is, hogy miként is kellene ellenállni a németeknek olyan helyeken, ahol szinte nem is lehetett német katonát látni. Ez volt a helyzet például a Németországgal szövetséges országok nagy részében. Ha gyűlölted a német nácikat, akkor vajon erkölcsi kötelességed volt-e a saját kormányod elleni harc, amely ugyan katonákkal és fegyverekkel támogatta a német háborús erőfeszítéseket, de ugyanakkor a hírek szerint arra is használta a fegyverszállítmányokat, hogy védelmezze az ország függetlenségét és az ország zsidó polgárait, vagy azoknak legalább egy részét? És mi volt a teendő, ha a németekkel szövetséges kormány titokban – és gyakran nem is titokban – tárgyalásokat folytatott a nyugati szövetségesekkel? Egy kollaboráns kormány minden körülmények között leküzdendő ellenség? A következő fejezetben elemezni fogjuk ezeket a kérdéseket.

Élet és halál az ellenállási mozgalomban

Először is arra kell emlékeznünk, hogy az ellenállás illegális tevékenységgel járt, és illegális volt nemcsak a német vagy más megszálló erők szemében, de az volt a nemzetközi egyezmények és az ellenállók hazájának a törvényei szerint is. Legalábbis a kezdetekben az ellenállás népszerűtlen volt az ellenállók honfitársai között, akik joggal rettegtek a veszélytől és a nyomorúságtól, amit az ilyen tevékenység rájuk zúdíthatott. Ellenállni annyit jelentett, mint elhagyni a törvényes utat, bűnözőként cselekedni, az alvilág nyelvéhez, szokásaihoz folyamodni. Az illegális újságok kinyomtatásához és terjesztéséhez el kellett lopni a szigorúan ellenőrzött nyomdapapírt és nyomdagépeket, és hamisítani vagy ellop-

ni az élelmiszerjegyeket, bankjegyeket, születési bizonyítványokat, lakhatási engedélyeket és személyazonossági igazolványokat. Ahhoz, hogy ellenállhassanak az ellenségnek, az ellenállóknak vagy a vetélytárs ellenállóktól, vagy a katonai raktárakból, kaszárnyákból kellett elrabolniuk a fegyvereket. Mindehhez szükség volt egy rabló, egy okmányhamisító és egy tolvaj tehetségére. A fegyveres ellenállásban való részvétel során néha embert kellett ölni, a leggyakrabban nem nyílt összecsapás során, hanem rejtekből. A fegyveres ellenálló elkerülhetetlenül úgy viselkedett, mint egy hivatásos gyilkos; a célpontja csak ritkán volt egy megszálló katona vagy funkcionárius, sokkal gyakrabban egy honfitárs, rendőr, gyári őr, vasutas vagy bárki más, akit az ellenálló felettese árulónak, kémnek, akadálynak vagy veszedelmes vetélytársnak vélt.[31] A híres Bielski partizánok – egy zsidó csoport, amely a mai Fehéroroszország nyugati részében működött, és amelynek a hősiességéről könyveket írtak, filmeket csináltak – készségesen elismerték, hogy egyaránt harcoltak a németek szolgálatában álló lengyel és ukrán rendőrök és a náciellenes, de egyben antiszemita lengyel partizánok ellen. Ritkák voltak az összecsapások német katonákkal.

Aki részt vett az ellenállásban, nem bízott meg másokban, bujkált, hazudott, fenyegetett, zsarolt, feljelentett, és szükség esetén megölte a gyanús személyeket, még ha azok a barátai voltak is. A parancsok fentről érkeztek, valakitől, akivel az ellenálló sohasem találkozott, akit nem is volt képes azonosítani, de akinek a küldöncében vakon meg kellett bíznia. Ez a bizalom tragikus eredményhez vezetett, ha a küldöncről kiderült, hogy rendőrügynök.

Egy ellenálló, különösen városi környezetben, nem sokáig maradhatott egy helyben: nem ülhetett be egy étterembe, egy moziba, vagy nem szállhatott fel egy villamosra anélkül, hogy a tekintete ne kereste volna a gyors menekülés lehetőségét. Tartania kellett az egyenruhás rendőröktől, de a civilektől is, akik esetleg a Gestapo emberei, és így még veszélyesebbek voltak. Az ellenálló sohasem lehetett biztos abban, hogy a jó barátja, akivel találkozót beszélt meg egy kávéházban, közben valamilyen szörnyű kínzás hatására nem állt-e át, és most nem Júdás szerepét játssza-e. Egy ellenállónak a társa ajtaján becsengetni jelenthetett

[31] A híres és ellentmondásos francia filmben (*L'armée des ombres*, Árnyékhadsereg, 1969) a rendező, Jean-Pierre Melville, maga is egykori *résistant* (ellenálló), tiszteleg a francia ellenállók hősiessége, elszántsága és önfeláldozása előtt, amelyet a német megszállókkal szemben tanúsítottak. A németek azonban csak kis szerepet játszanak a filmben, a cselekmény franciák között bonyolódik, az ellenállók és a kollaboránsok között. Az ellenállók leginkább a túléléssel foglalkoznak. A film és a regény, amelynek alapján a film készült, a második világháború alatti francia ellenállás valós eseményein alapul.

kínzást és halált is, ha bent a Gestapo várt rá. Előre odatelefonálni – már ha az illetőnek volt működő telefonja – sem volt megoldás, mert a vonal másik végén levő barátnak esetleg revolvert szorítottak a fejéhez. Egy megszállt országban minden lépéshez különleges engedély kellett, és minden pár új zoknihoz vagy tíz deka kenyérhez jegyre volt szükség, amire csakis lopással vagy hamisítással tehetett szert az ellenálló.

Kétségtelenül volt ebben egy nagy adag izgalom és vonzerő is, de ott volt a vég nélküli unalom és aggodalom is, amikor egy gyakran mocskos, szűk rejtekhelyen kellett utasításokra várni. És e rengeteg nyomorúság közepette az ellenállónak „normálisan" kellett viselkednie, nehogy gyanút keltsen.

Az ellenállónak képesnek kellett lennie arra, hogy beolvadjon a lakosok közé. Gunnar Sønsteby, a legendás norvég ellenálló, 1940 és 1945 között többször is nevet és személyazonossági igazolványt cserélt, miközben német katonai teherautókat robbantott fel, német katonákat lőtt le, és életbe vágó információkat szolgáltatott a briteknek. Mindezt azért is volt képes megtenni – emlékezett vissza később –, mert a külseje nem keltett gyanút, éppen olyan volt, mint bármelyik norvég. Ez a szőke, kék szemű atletikus fiatalember azonban gyanút kelthetett volna, ha nem egy északi országban működik.[32]

A városi ellenállóknak szüntelen bújócskát kellett játszaniuk a rendőrökkel, miközben harcoltak az ellenséggel vagy a vetélytársaikkal. A vidéki ellenállók gyakran kényszerültek arra, hogy terrorizálják a parasztokat élelemért, vagy éheztek és megfagytak az erdőkben, ahol egy takaró vagy egy kunyhó miatt ölni is érdemes volt.

Röviden: az ellenállásban működni kutyának való élet volt, és valódi csoda hogy olyan sok európai önként választotta ezt az utat. Mégis, jobb volt a saját emberi méltósága és a nemzet becsülete szempontjából (még ha nem vált is rövid távon a nemzet előnyére), ha megpróbált tenni valamit a nácik és a szövetségeseik ellen. Az ellenálló úgy érezte, minden jobb annál, mint tétlenül otthon ülni.

Természetesen igen nagy helyzetbeli és földrajzi különbségek voltak: egy engedelmes, politikával nem foglalkozó „árjának" Nyugat- vagy Észak-Európában ritkán kellett tartani a német megszállóktól. Egy lengyel, orosz, szerb vagy görög és 1943 szeptembere után egy olasz állandóan ki volt téve annak, hogy a németek vagy a németek csatlósai önkényesen letartóztassák. A lengyel börtönök olyanokkal voltak tele,

[32] A norvég fegyveres erők 1994-ben készített egy értékes dokumentumfilmet Gunnar Sønstebyvel, Report from „Nr. 24" címmel. A Nr 24 Sønsteby kódja volt a SOE-ban, abban a híres brit szervezetben, amely arra szakosodott, hogy „lángba borítsa Európát".

akiket az utcán szedtek össze. Voltak köztük olyanok is, akik az ujjukat sem mozdították a megszállók ellen, mások azonban fegyverrel harcoltak ellenük. A Gestapo nemigen tett finom megkülönböztetéseket, és ugyanolyan kegyetlen módszereket alkalmazott a „fajilag felsőbbrendű északi" típussal szemben is, ha ellenálló tevékenységgel gyanúsították, mint egy „alacsonyabb rendű" orosz kommunista zsidóval szemben. Az eredmény is hasonló volt: csak egy maroknyi kommunista, jehovista, egyházi személy és más, magasabb ideológia mellett elkötelezett ember volt képes kiállni a kínzásokat. Nem volt sokkal könnyebb elviselni a politikai foglyokkal szemben alkalmazott megalázó bánásmódot sem. Több magas rangú német tiszt, akiket 1944-ben letartóztattak, mert összeesküvést szőttek Hitler megbuktatására, nem bírta ki a szüntelen megaláztatást: a „magasabb rendű faj" azelőtt félistenekhez hasonló tagjai inkább vallottak, és kiadtak neveket, semhogy mocskos disznóknak nevezzék őket.

Amint már említettük, az ellenállás a német megszállás utáni első években fokozatosan fejlődött ki szinte a semmiből, majd hirtelen megerősödött az el-alameini és a sztálingrádi ütközet után, 1944-re pedig, amikor már nyilvánvaló volt Németország közeli veresége, még nagyobb méreteket öltött. Azt is említettük, hogy az ellenállás sok formát ölthetett, a jelképes, kihívó cselekedetektől a nagyszabású fegyveres harcig. 1943–1944-re voltak már olyan fontos területek Európában, ahol a németek és a szövetségeseik szüntelen életveszélyben voltak. Évekkel az 1945. májusi német megadás előtt a náciellenes partizánok szabták meg a törvényt a németek által elfoglalt Oroszország, Lengyelország, Ukrajna, Jugoszlávia, Olaszország és Görögország jelentős területein. Oroszország elfoglalt részeiben gyakran a partizánoké volt az éjszaka, és a németeké a nappal. Jugoszláviában, Albániában és Görögországban a partizánok uralták a hegyvidékeket és az erdőket, miközben a völgyek és síkságok a megszállók kezén voltak. A partizánok befészkelték magukat a kisebb városokba, de a nagyobbakban nem sikerült jelentősebb szerephez jutniuk.

Lengyelországban, Norvégiában és Franciaországban a megszállás utáni első napokban a katonatisztek, akiknek sikerült elkerülni a fogságba esést, titokban találkoztak, hogy megbeszéljék, hogyan lehetne lemosni a vereség szégyenét. Néhány egyetemi hallgató is így tett, de csak kis csoportokat alkottak, ameddig nem csatlakoztak hozzájuk szökött hadifoglyok, olyan újságírók, akik nem voltak hajlandók a kollaboráns szerkesztők utasításait követni, anyagilag független fiatal arisztokraták, akik számára a *noblesse oblige*[33] parancsa volt, hogy szembeszálljanak

[33] A nemesség kötelez (fr.).

a közönséges és plebejus német SS-szel. Sok különc, magányos ember is csatlakozott hozzájuk. A német megszállás első éveiben ilyen sokszínű, nehezen osztályozható volt az ellenállási mozgalmak szerkezete.

A háború előtti politikai meggyőződés talán csak a kommunisták és a szocialisták esetében játszott szerepet abban, hogy valaki csatlakozott-e vagy sem az ellenálláshoz. Ausztriában a kommunisták és a szocialisták mellett a konzervatív monarchisták és meggyőződéses katolikusok alkották az ellenállás magját. A monarchisták a kezdetektől rossz szemmel nézték a német megszállást Hollandiában és Norvégiában is. Más országokban a baloldali szocialisták és kommunisták a szovjet utasításokkal szembeszállva fordultak a német megszállók ellen. Rengeteg furcsa, csaknem megmagyarázhatatlan esetről is tudunk.

Az ellenállás sajtója és rádiója

A németellenes ellenállás fokozatosan konkrétabb formákat öltött. A literátus nyugat- és észak-európai országokban, ahol a lakosság szomjazott a cenzúramentes hírekre, titkos újságok születtek, amelyek egyáltalán nem, vagy csak vékony szálakkal kapcsolódtak a földalatti politikai csoportokhoz. Ellenálló csoportok is készítettek azonban földalatti újságokat, ilyen volt a *Combat,* a talán leghíresebb francia ellenállási csoport esete. A csoport egy színvonalas és népszerű titkos újságot jelentett meg, ezzel a címmel. Jellemző volt, hogy míg a *Combat* csoportnak sohasem volt pár száz aktivistánál több tagja, az újság példányszáma az 1941-es tízezerről 1944-re kétszázötvenezerre nőtt.

Máig nem világos, hogy egy ilyen széles alapon működő, illegális tevékenység, amelyet mind a Gestapo, mind a vele együttműködő francia rendőrség kínzással és halállal büntetett, hogyan létezhetett Franciaország meg nem szállt és megszállt zónájában egyaránt. Honnan szerezték be a papírt, a nyomdafestéket, a nyomdagépeket, amikor mindezeket a dolgokat szigorúan ellenőrizték? Miért végeztek csak nagy ritkán rendőri razziákat a kiadóhivatalokban és a nyomdákban? Honnan származott a nyomtatáshoz szükséges pénz? Kétségtelen, hogy jelentős támogatás érkezett Nagy-Britanniából, de így is elképzelhetetlen lett volna az egész sok ezer névtelen és bátor támogató nélkül. További segítséget nyújthattak egyes kollaboráns francia hatóságok, és az ellenállás később ezt el is ismerte.

A *Combat* nem az egyetlen francia ellenálló csoport volt, amely egy újság köré tömörült. Az anarchista *Libération* és a kommunista *Franctireurs et Partisans* csoportok és újságok még több militáns taggal rendelkeztek, bár kiadványaik példányszáma nem haladta meg a *Combat*-ét.

Ez utóbbi világhírét növelte a később Nobel-díjjal jutalmazott Albert Camus, aki a háború idején a *Combat* szerkesztője volt.

Az illegális újságok hallomásból szerezték az információikat, valamint abból, hogy tudtak olvasni a hivatalos, engedélyezett újságcikkek sorai között, valamint a BBC rádióadásaiból. Az utóbbi hallgatása súlyos bűnnek számított, számos németek által megszállt országban halállal is büntethették. A BBC adásait szüntelenül zavarták, ennek ellenére sok millió európaihoz elért a hangja. A németekkel szövetséges Magyarországon, Olaszországban és Finnországban az ilyen bűnök „elkövetőit" csak ritkán fogták perbe. Még a németek által elfoglalt országokban sem nagyon vett tudomást a helyi rendőrség a tilalom megszegéséről, és csak akkor járt el a BBC adásai hallgatásában bűnösök ellen, ha a szomszédok vagy a hivatali kollégák ismételten feljelentést tettek. Ez egy újabb példája annak, hogy a helyi hatóságok gyakran jobban tűrték a tilos tevékenységeket, mint ahogy ezt később szívesen elismerte volna az ellenállás.

A háborús Európát kísértette a feljelentésjárvány, akár a német megszállás alatt, akár a náci Németország vereségét követő időkben. Erről majd többet megtudunk azokból a fejezetekből, amelyekben a háború utáni igazságszolgáltatást és megtorlást tárgyaljuk.

A BBC-nek voltak vetélytársai is, az Amerika Hangja, a Rádió Moszkva és a svéd és svájci rádióadók, de a művelt közönség leginkább a BBC mértéktartó, nem hisztérikus és viszonylag objektív hangvételét kedvelte. A londoni rádió rendszeresen elismerte a brit vereségeket, amire a háború első három évében volt is bőségesen alkalom; a német és az olasz, és, tegyük hozzá, a szovjet és alkalmilag az amerikai haditudósítások tartalma ugyanakkor az igazság, a hazugságok és a vágyálmok keveréke volt. 1943-ban a német propagandaminiszter, Joseph Goebbels hirtelen felülvizsgálta a rádióadásokkal kapcsolatos politikáját, és arra a következetésre jutott, hogy jó propaganda lenne szembesíteni a német népet a bolsevik barbarizmus és az angol–amerikai kolonializmus által képviselt halálos fenyegetéssel. Goebbels ezért „totális háborút" hirdetett az ellenség ellen, a német híradók elismerték az ellenség létszámbeli és anyagi fölényét, és felhívták a figyelmet az ellenség állítólagos sátáni szándékára, hogy kiirtsa a német népet. A rádióadások és filmhíradók elrettentő riportokat közöltek a szövetségesek szőnyegbombázásaiban elevenen elégett civilekről. Később a német média csaknem diadalmasan közölt fotóriportokat a megkínzott, megerőszakolt, meggyilkolt civilekről azokban a városokban, amelyeket a német hadsereg ideiglenesen visszafoglalt a Vörös Hadseregtől. A német nép, civilek és katonák egyaránt, meg voltak győződve arról, hogy a vereség a teljes megsemmisüléssel jár, és ezért sziklaszilárdan kell dacolni az ellenséggel.

Az ellenállás történetében kétségtelenül megvolt a szerepe a helyi náciellenes rádióadóknak is, de ezek túlnyomó többségét valójában Nagy-Britanniából sugározták. A szerkesztők és műsorvezetők úgy tettek, mintha a szomszédból menne az adás. Az úgynevezett fekete műsorok egyik legnépszerűbbje egy titkos katonai rádióállomás volt, amely azt állította, hogy Németországból panaszolja fel az elégedetlen katonák sérelmeit. A valóságban a rádió az adásait Nagy-Britanniából közvetítette.

A SOE (Special Operations Executive), a Speciális Hadműveletek Parancsnoksága

A második világháború alatti ellenállás egyik legellentmondásosabb és mégis nagyon hatékony fegyvere a SOE, a Speciális Hadműveletek Parancsnoksága volt, amelyet Churchill miniszterelnök és Hugh Dalton gazdasági miniszter hívott életre 1940-ben és amelynek, amint már mondtuk, az volt a célja, hogy „lángba borítsa Európát". Eltérően a brit titkosszolgálattól (British Secret Intelligence Service, SIS, a köznyelvben MI6), amelyet a külügyminisztérium működtetett, és amelynek „úriember" ügynökei a diszkrét hírszerzéssel foglalkoztak, a SOE-t arra szánták – és az is lett –, hogy szembeötlő, feltűnő legyen. Tekintettel arra, hogy a SOE kalandos műveletei az egyetemes folklór részeivé váltak, meg kell elégednünk azzal, hogy megvizsgáljuk a SOE és az európai ellenállási mozgalmak közötti kapcsolatokat.

A SOE, amelynek Nagy-Britanniában volt a központja, ügynököket képzett ki és juttatott el csaknem minden európai országba, azzal a céllal, hogy információkat gyűjtsenek, szabotázsokat szervezzenek, és titkos rádióállomásokat állítsanak fel, amelyek információkat továbbíthattak Nagy-Britanniába. A SOE szívesen nyújtott segítséget ellenállási mozgalmak megszervezéséhez, fegyvereket csempészett be, és hozzájárult a kollaboráns kormányok megbuktatásához és helyettesítéséhez. A háború folyamán a SOE tizenháromezer embert alkalmazott vagy ellenőrzött közvetlenül, és egymilliót juttatott pénzhez, élelemhez, fegyverhez. Érdekes módon a németeknek nem volt egy ehhez hasonló szervezetük. A német Abwehr és társai – ellentétben a hollywoodi filmek sugalmazásával – sohasem próbálták meg komolyan „lángba borítani" Nagy-Britanniát, az Egyesült Államokat, de még a Szovjetuniót sem.

A SOE különlegesen kiképzett ügynökei gyakran a bátorság és a kitartás csodái voltak, ha nem mindig tűntek is ki tisztánlátásukkal. Sok ezer európait végeztek ki, mert segítettek a SOE embereinek, férfiaknak és nőknek, és sok száz SOE-ügynök halt meg a saját felettesei hanyagsága folytán. Azt mondták, hogy egy titkos rádiót működtető rádi-

ós néhány hétnyi élettartamra számíthatott. Sok ügynöknek, kölönösen Nyugat- és Észak-Európában, kettős nemzetisége volt, egyformán otthon voltak Nagy-Britanniában és Franciaországban, vagy Hollandiában. Mégis gyakran felismerték és letartóztatták őket a Gestapo emberei (amelynek a francia alszervezetét Franciaországban *police allemande*nak, német rendőrségnek nevezték), pusztán mert feltűnt valami apróság a megjelenésükben, vagy mert nem ismerték a helyi dialektust és a helyi állapotokat.

A SOE köztudottan igen sok fiatal nőt alkalmazott, akik könnyebben mozoghattak, mint a hadköteles vagy munkaszolgálat-köteles férfiak. A SOE sikeresen használt fel olyan jól ismert homoszexuálisokat és arisztokratákat, akiknek személyes kapcsolataik voltak szerte Európában. Minden lépés veszélyes volt azonban, különösen a szomszédok fürkésző tekintete miatt. Ez a veszély csak a háború vége felé enyhült, amikor a németek és a helyi rendőrség már nem volt képes megvédeni a feljelentőket az ellenállók haragjától. Megjegyzendő, hogy a náci kollaboránsokkal szemben alkalmazott tisztogatás már jóval a felszabadítók megérkezése előtt megkezdődött. 1944-re eljött az idő sok kollaboráns számára, hogy legalábbis kettős játékkal próbálkozzon. Mások két tűz közé szorultak, és többé nem kerülhették el végzetüket.

A titkosság és a gondos kiképzés ellenére a SOE néha tragikus hibákat vétett. Ilyen volt egy titkos rádióoperátor esete Hollandiában, akit elfogott az Abwehr, a német hadsereg kémelhárítása, és „átállította" az illetőt, aki a kényszer alatt a németek diktálta üzeneteket továbbította Nagy-Britanniába. Az angliai főhadiszállás nem figyelt fel az előre megbeszélt figyelmeztető jelre, amely szerint a rádiós német kézre került, és ezért a SOE sok, Hollandiába ejtőernyővel ledobott ügynökét felfedezték, követték, letartóztatták, megkínozták, és vagy megölték, vagy „átállították". Az Abwehr ezt *Englandspiel*nek nevezte, játéknak az elfogott brit ügynökökkel.

Az Abwehrben dolgozott néhány kiemelkedő elme, akiknek sikerült hatástalanítani a SOE néhány gondosan előkészített tervét is, de az Abwehrben ott találjuk a legelső Hitler-ellenes összeesküvőket is. Hála nekik, néhány elfogott SOE-ügynök túlélte a háborút. Wilhelm Canaris tengernagy, az Abwehr feje volt az egyik ilyen Hitler-ellenes összesküvő, akit a háború végén, az utolsó pillanatban végeztek ki. Addigra az Abwehr funkcióit már régen átvette az SD (Sicherheitsdienst), az SS bizonsági szolgálata, amelynek a kegyetlenségével és kíméletlenségével csak az ügyetlensége ért fel.

Ellenállás az angol és amerikai felszabadításra váró megszállt országokban

Nyugat-Európában a harcot elsősorban szavakkal vívták. A kommunisták csak a Barbarossa-hadművelet megindulása után léptek be a küzdelembe. Ekkor kapták meg a parancsot, hogy mindenáron igyekezzenek gyengíteni a német hadi gépezetet. A kommunisták és baloldali szövetségeseik és vetélytársaik, mint például az anarchisták és a trockisták, nem haboztak szabotázsakciókat szervezni és fegyvert használni, akármi volt is tetteik következménye a helyi lakosságra. Az ellenállás azonban csak 1943 elején vált igazi tömegmozgalommá, amikor Fritz Sauckel, a német munkaügyi főmegbízott úgy döntött, hogy nem vár tovább a megszállt országokból jelentkező önkéntesekre, hanem egyszerűen behívja a fiatal nyugat- és észak-európaiakat németországi munkaszolgálatra. Franciaországban ennek a neve *Service de Travail Obligatoire* (kötelező munkaszolgálat) volt, s bár Németországban a munkakörülmények gyakran jobbak voltak, mint Franciaországban, az intézkedés népszerűtlennek bizonyult. A fiatalok többsége nem jelentkezett a felhívásra, bujkáltak, és ezt ugyanaz a lakosság támogatta, amely gyakran nem habozott feljelenteni egy bujkáló zsidót. Amint újra és újra látni fogjuk, a lakosság – Franciaországban ugyanúgy, mint máshol – kész volt kockázatot vállalni a fiaiért, de nem azokért, akiket „idegeneknek" tartott. A maquisard-ok, akik Délkelet-Franciaország bozótos fennsíkjaira (ezt hívták maquis-nak) menekültek, maquisard-oknak kezdték hívni magukat. Ez a név gyorsan elterjedt a francia ellenállók között, és a SOE ügynököket, fegyvereket és rádiókat kezdett ledobni, először a hegyekbe, aztán Franciaország más részeibe is. Vercors-ban, egy dél-franciaországi hegyes fennsíkon vagy háromezer fegyveres harcos gyűlt össze. Időnként megtámadták őket a németek, vagy a francia fasiszta *milice* (milícia), de csak 1944 tavaszán váltak hevessé a harcok. Ekkor a Vercors maquisard-jai azt az utasítást kapták Nagy-Britanniából, hogy támadják a német katonai forgalmat. A cél a tervezett európai szövetséges invázió támogatása volt, amire a németek húszezer, modern fegyverekkel felszerelt katonával reagáltak. E jelentős erőnek csak kis része állt németekből vagy a francia *milice* tagjaiból, többségük ukrán, orosz és kaukázusi volt, német egyenruhában.

A Vercors-fennsíkon lezajlott összecsapás meggyőzően mutatja be a háború, és különösen a gerillaharcok bonyolultságát. Itt az egyik oldalon fiatal kelet-európaiak főként azért léptek német szolgálatba, hogy elkerüljék az éhhalált egy német hadifogolytáborban. A másik oldalon fiatal franciák közül a legtöbb a németországi kényszermunka elől me-

nekült ide. A két csoport együtt is harcolhatott volna a nácik ellen, de az élet és a sors nem volt ennyire egyszerű és logikus.

A francia partizánok között nagy számban voltak menekültek, akik a spanyol polgárháborúból vagy Kelet-Európából érkeztek, vagy megszöktek a nyomorúságos francia internálótáborokból, amelyekbe a háború első napjaiban bezárták őket. Ez tehát polgárháború volt, valamint az ideológiák összecsapása és etnikai csoportok konfliktusa. A vercors-i csata tragikusan zárult a partizánok számára, a többség elesett, a foglyokat, ha nem végezték ki, német koncentrációs táborba küldték. Háromszor annyi maquisard halt meg, mint amennyi „német". Ez mutatta, hogy nyílt harcban a rosszul kiképzett, fegyelmezetlen és nem megfelelően felszerelt partizánok hátrányban voltak. Az is igaz azonban, hogy a vercors-i csata húszezer német szolgálatban álló embert elvont a nyugati frontról. A sors további iróniája, hogy a német egyenruhás keleteurópaiak sohasem adták volna meg magukat a francia partizánoknak, attól való félelmükben, hogy megölik őket, de közülük sokan lelkesen átálltak a szövetségesekhez a normandiai partraszállást követően. Így megmenekültek nemcsak a francia partizánok haragjától, de, amint remélték, Sztálin haragjától is. Ennek ellenére a háború után az amerikai és a brit katonai hatóságok sok ezer német egyenruhában elfogott keleteurópait adtak át a Szovjetuniónak, ahol vagy kivégezték, vagy a gulágra küldték őket.

A földalatti tevékenység különleges természete, változó tagsága és a sok letartóztatás, amelyek miatt a vezetés is változott, megnehezíti a különféle ellenálló csoportok azonosítását. Többen csak a nevükben vagy az alapítóik képzeletében léteztek. Franciaországban az ellenálló csoportok társadalmilag és földrajzilag is megoszlottak: városi csoportokra a vidéki maquisard-okkal szemben, vagy kommunistákra és baloldali szövetségeseikre a mérsékelt köztársaságiakkal és a konzervatív monarchistákkal szemben. Mivel a csoportok féltékenyen őrködtek függetlenségük felett, valóságos csoda, hogy a francia ellenállás, beleértve a kommunistákat is, hajlandó volt elismerni az addig alig ismert, Londonba emigrált Charles de Gaulle tábornok és titkos megbízottja, Jean Moulin vezető szerepét.

Moulin magas rangú köztisztviselő volt a háború előtt és az első vichyi évek alatt. Ilyen minőségében kötelezte el magát az ellenállási tevékenység mellett. Titokban ellátogatott Londonba, utána ejtőernyővel ugrott ki Franciaország felett. Többször összehívta a nemzeti ellenállás vezetőinek a találkozóját. Az egyik ilyenre 1943 júniusában került sor a dél-franciaországi Lyon közelében. Addigra már a német hadsereg megszállta az egész országot. Ezt a nyolcfős csoportot valaki elárulta, Moulint és másokat a Gestapo egyik tisztje, Klaus Barbie – akinek a ne-

vével még fogunk találkozni – halálra kínozta. Moulin letartóztatásának és halálának a körülményei ellentmondásosak, és jellemző módon vég nélküli találgatásokra adtak okot, különösen az áruló nevét illetően. A többi ellenállási mozgalomhoz hasonlóan itt is az volt a helyzet, hogy aki a Moulin-csoportból életben maradt a letartóztatás és a börtön után, az gyanúba keveredett. Az ifjú René Hardyt azzal vádolták, hogy óvatlanul vagy szándékosan, de ő vezette el a rejtekhelyhez a Gestapót. Ő maga az ártatlanságát hirdette, és azt tette a családja is Hardy korai halálát követően. Hardyt a háború után két, egymást követő peres eljárásban is felmentették, de a gyanú nem szűnt meg még akkor sem, amikor 1990-ben az idős Barbie tisztázta Hardyt, és árulóként megnevezett egy másik híres francia ellenállót, Raymond Aubracot.

A prefektus Jean Moulintől eltérően Raymond Aubrac zsidó kereskedőcsaládba született, és kétségtelenül rokonszenvezett a kommunistákkal. Egyes történészek később azzal vádolták, hogy a szokásos kommunista gyakorlatot alkalmazta, amikor veszedelmes politikai vetélytársait feladta a Gestapónál. Aubrac hevesen hangoztatta az ártatlanságát, és így tett ragaszkodó hitvese, a francia ellenállás nem kevésbé híres hősnője, Lucie Aubrac is. Lucie történelemtanár volt, de sikerült összeegyeztetnie a tanítást, a családi kötelességeket és az ellenállásban való igencsak aktív részvételt. Lucie egyik legendás tette az volt, amikor kiszabadította a férjét a Gestapo fogságából. Ebből a célból felkereste Barbie-t a Gestapo főhadiszállásán, amikor a férje már börtönben volt. Elegáns szépasszonyként jelent meg, és azt állította, hogy ő Raymond Aubrac arisztokrata származású fogoly várandós menyasszonya. Valóban másállapotban volt, és kijelentette, hogy csak azzal tudná lemosni a törvénytelen gyermek születése szégyenét, hogy férjhez megy Raymond-hoz. Mindezt gyorsan meg kellett szervezni, még Raymond kivégzése előtt. Ha nem is Barbie maga, de az egyik fiatal SS-tiszt elfogadta ezt az „in extremis" érvelést, amely állítólag a francia törvényeken alapult, és kiadták az engedélyt az esküvőre. Amikor Raymond Aubracot és egy csoport politikai foglyot egy másik börtönbe szállították, fegyveres ellenállók Lucie vezetése alatt a német teherautóra támadtak, lelőtték a sofőrt és öt német őrt, és kiszabadították az összes foglyot.

Az Aubrac házaspár helyzete Franciaországban tarthatatlanná vált, titokban egy brit géppel Angliába menekítették őket, ahol Lucie megszülte második gyermeküket. De Gaulle tábornok volt a keresztapa. Érdekes megemlíteni, hogy a háború után Ho Si Minh, a kommunista Vietkong vezetője, aki az indokínai francia gyarmatosítás ellen küzdött, lett a harmadik Aubrac gyermek keresztapja. A többi baloldali ellenállási vezetőhöz hasonlóan Lucie és Raymond támogatott minden felszabadító mozgalmat, amely a gyarmatosítás ellen küzdött.

A háború utáni Franciaországban Moulin és az Aubrac házaspár nemzeti példakép lett, még akkor is, ha az utóbbiak több gyanús tevékenysége szüntelenül foglalkoztatta a sajtót. Mindkét Aubrac évtizedeken át tevékenyen politizált, társutasoknak nevezték őket, akik mindig a kommunista mozgalmat támogatták, anélkül hogy a párt tagjai lettek volna. Mindketten csaknem százéves korukig éltek, Lucie 2007-ben, Raymond 2012-ben halt meg. Jean Moulin, aki egy ismert fényképén kalapot és egy nagy sálat visel, hogy eltakarja egy korábbi, a Gestapo által történt letartóztatása és megkínzása során szerzett sebhelyét, az örök Franciaország, vagy ahogyan de Gaulle szerette mondani, *la France éternelle* nagy jelképe lett. Nekünk pedig el kell fogadnunk, hogy a háború és a megszállás Franciaországban is, mint máshol, nemcsak az ellenállás nyílt és titkos hadseregeit hozta létre, de jártak vele intrikák, belső küzdelmek, hihetetlen hősiesség és alig hihető aljasság is. Rengeteg olyan esemény történt, amelyeket hiába vizsgálunk, sohasem fogjuk megtudni az igazságot.

Lucie Aubrac története kapcsán kell megemlíteni, hogy míg egyes nők jelentős szerepet játszottak az ellenállási mozgalmakban, csak néhányan értek el közülük parancsnoki pozíciót. Emlékezzünk rá, hogy Franciaországban a nők csak a de Gaulle által vezetett ideiglenes kormány alatt, 1944 októberében kaptak szavazati jogot. Az európai nők azonban, akik gyakran mentesültek a kényszermunka alól, nagyon hasznosak voltak a mozgalmak számára. Ha utaztak, ha tiltott irodalmat, titkos üzeneteket és fegyvereket szállítottak, kevésbé ébresztettek gyanút. Sajnos az ellenállók gyakran nem bíztak meg a nőkben: esendőnek tartották őket, és úgy vélték, megvesztegethető áldozatai lehetnek a németek csábításainak. Annak ellenére, hogy például az 1944-es nagy varsói náciellenes felkelésben nőket használtak futárként és még harcosként is, az ellenállási mozgalmak általában csak kisegítőként és ápolónőként számítottak a nőkre. Csak a szovjet Vörös Hadsereg lépett tovább, és sok ezer női pilótát alkalmazott, akik az amerikaiaktól eltérően nemcsak teherszállító gépeket vezethettek. A szovjet, jugoszláv és görög kommunista partizánegységekben nagy számban vettek részt felfegyverzett nők. De még a kommunista párt vezetésében is csak nagyon kevés nő volt.

A Conseil National de la Résistance, a CNR (Nemzeti Ellenállási Tanács), az az ernyőszervezet, amelyet Jean Moulin állított fel, rugalmasnak bizonyult, és képes volt bizonyos mértékig hatást gyakorolni az akciókat megvalósító csoportokra, amelyek a Forces Françaises de l'Intérieur, az FFI (Szabad Francia Erők) néven voltak ismertek. A CNR és az FFI 1944 nyarán dicső pillanatokat élt meg, amikor valóban segítettek a szövetségeseknek felszabadítani Franciaországot. Az ellenállásban részt vevő nagy politikai pártok, név szerint a kommunisták,

a szocialisták, a radikálisok, a progresszív katolikusok és a gaulle-isták megalakították a Szabad Franciaország (La France Libre) első kormányát.

Európa nyugati és északi részében, a megszállt országokban – Franciaországot leszámítva – az ellenállás jellege más és más volt, a terület, az ország etnikai összetétele, a háború előtti politikai rendszere és a német megszállás természete szerint.

A holland PAN (Partisan Action Netherlands) fiatal harcosa segít a brit katonáknak 1944 novemberében

Hollandiában, Belgiumban és a Luxemburgi Nagyhercegségben, amelyek a második világháború után létrehozták a Benelux államokat, az ellenállók nem nagyon tudták kihasználni a földrajzi adottságokat, bár a hollandok elrejtőzhettek az elárasztott területeken, és Belgiumban és Luxemburgban is akadtak erdők és dombok. A zsúfolt városok hasznosabbak lettek volna az ellenállás céljaira, de a rendkívül hatékony országos és helyi közigazgatás e három országban nagyon megnehezítette, hogy valaki eltűnjék a semmibe. A holland személyi igazolványt például nagyon nehéz volt hamisítani. Emellett az emberek, különösen a kisvárosokban, jól ismerték egymást. Mivel a politikai és társadalmi azonosság hagyományosan vallási kötődésen alapult,[34] az idegenek azonnal feltűntek, ami különösen a zsidók számára volt katasztrofális.

A hollandok és a belgiumi flamandok hollandul beszéltek, ez elősegíthette volna egy egységes politikai front kialakítását a megszállókkal szemben, de a hollandok általában nem örültek a német megszállásnak, míg sok flamand, talán a többségük, üdvözölte a németeket, abban reménykedve, hogy a jelenlétük elősegítheti a flamandok különválását franciául beszélő vallon honfitársaiktól.

[34] A legtöbb holland civil szervezet, beleértve a cserkészeket és a futballcsapatokat is, szigorúan feloszlott katolikus, protestáns, szocialista és liberális ligákra.

A tiszteletreméltó, független Luxemburgi Nagyhercegség különleges eset volt. A lakosság zöme a luxemburgi nyelvet, azaz a német nyelv helyi dialektusát beszélte, amit a németek nem is értettek (a nagyhercegség hivatalos nyelve akkoriban a francia és az irodalmi német volt, azóta a luxemburgi is hivatalos nyelvvé lépett elő), és a helybelieket sértette a kéretlen német megszállás. Ez ismétlése volt az első világháború alatt történteknek, de az 1914-es megszállók nem kísérelték meg beolvasztani és átnevelni a luxemburgiakat, és a fiatal férfiakat sem sorozták be német katonai szolgálatra. Ez alkalommal azonban minderre sor került, aminek az lett az eredménye, hogy a fiatalok ezrével bujkáltak, és egyesek még partizántevékenységbe is fogtak, miközben az ellenállók fivérei német egyenruhában szolgáltak, harcoltak és meghaltak. A háború után az újra felálló luxemburgi kormány sikeres tárgyalásokkal kiszabadította fiait a szövetségesek és a szovjetek fogságából. Luxemburg és a franciaországi Elzász-Lotaringia példája megmutatta, hogy a nyelvi rokonság nem szükségszerűen ösztönözte a lakosságot az idegen megszállás elfogadására.

A hollandok, belgák, norvégok, dánok és franciák szerencséjére az ő fiataljaikat nem sorozták be a német hadseregbe, ezért az ő túlélési esélyeik sokkal jobban voltak, mint a luxemburgiaké, az elzász-lotaringiaiaké és az olaszországi Dél-Tirol németül beszélő lakóié (a Harmadik Birodalom 1943-ban magához csatolta Dél-Tirolt). A nem önkéntes németországi munkaszolgálat és a náciellenes ellenállásban való részvétel is áldozatokat követelt, de ez jelentéktelen volt ahhoz a szenvedéshez és halálozási arányhoz képest, amely a háború alatt a német hadseregben szolgálókra várt.

Hollandiában az ellenállás az ellenséges katonák iránt tanúsított megvetéstől[35] a fegyveres harcig terjedt, de a holland ellenállás a hangsúlyt általában olyasmire helyezte, mint a kedvező hadijelentések terjesztése, a kollaboránsok megfenyegetése, az üldözött zsidók megsegítése, a szövetséges pilóták visszajuttatása Angliába, SOE-rádiósok ellátása információkkal, sztrájkok és szabotázsok levezénylése. A legkomolyabb, legdrámaibb eseményre 1941. február végén került sor Amszterdamban,

[35] A háború után a hollandok élvezettel mesélték a látogatóiknak, hogy amikor a németek útbaigazítást kértek, ők rendkívül kifinomult németséggel válaszolták, hogy „Ich bedauere es äussert Ihre Sprache überhaupt nicht zu beherrschen" (nagyon sajnálom, de egy szót sem értek az ön nyelvén). Még egy gyakran emlegetett ellenállási gesztus volt, amikor a postai bélyeget a borítéknak nem a jobb felső, hanem a bal felső sarkába ragasztották, ezzel is jelezve, hogy a jobb felső sarok a száműzetésben élő királynő arcképének van fenntartva. Természetesen a valóság Hollandiában is sokkal bonyolultabb volt ennél. Ha tekintetbe vesszük, hogy milyen sok fiatal jelentkezett önkéntesnek az SS-be, és milyen sok nő járt német katonákkal és szült nekik gyerekeket, kiderül, hogy sok holland nem vonakodott kollaborálni a megszállókkal.

ahol a vasláncokkal, botokkal és bokszerekkel felszerelkezett zsidók összecsaptak a holland náci milíciával. Ez heves német fellépést váltott ki, valamint tiltakozó sztrájkokat a kikötői munkások, villamosvezetők és mások részéről. Mindez a holokauszt történetében páratlan eset volt, néhány napig tartott, és végül több száz zsidó letartóztatásához és koncentrációs táborba hurcolásához vezetett, ahonnan csak ketten tértek élve vissza. A sztrájk következtében végezték ki az első holland ellenállókat, és habár ennek külföldön komoly lélektani hatása volt, mégsem lehetnek illúzióink: a sztrájk nem mentett meg életeket. A holland közigazgatás és a Zsidó Tanácsok németek által kinevezett tagjai közös erőfeszítései következtében a zsidókat pontosan összeírták, és 1941-től kezdve elrendelték, hogy a westerborki gyűjtőtáborban jelenjenek meg. Onnan azután fokozatosan német koncentrációs és haláltáborokba deportálták őket. Nyugat- és Észak-Európában a lakosság létszámához viszonyítva Hollandiában halt meg a legtöbb zsidó: a zsidó lakosság 80 százaléka. Ez megmutatta, hogy a viszonylag alacsony szintű antiszemitizmus nem sokkal javította a zsidók túlélési esélyeit. Hollandiában sokkal fontosabb volt a társadalmat átjáró *törvény és rend* mentalitás. A holland zsidók is meg voltak arról győződve, hogy a túlélés titka, engedelmeskedni a hatóságoknak. A Hollandiát irányító német náci pártvezetés amúgy is elhatározta, hogy megteremt egy *judenfrei* országot, egy „zsidómentes" Hollandiát.

A diákok, tanárok és orvosok 1941-es novemberi sztrájkján kívül volt még egy sztrájkkísérlet 1943 tavaszán; ez volt a válasz arra a német rendeletre, amely szerint a hazaengedett holland hadifoglyoknak Németországba kell gyári munkára menniük. A nyugat-európai hasonló esetektől eltérően ennek a sztrájk-kísérletnek csaknem kétszáz halálos áldozata volt. Ez volt az az alkalom, amikor az ismert amerikai értelmiségi, Ian Buruma apja, aki akkor egyetemi hallgató volt, nem akart munkaszolgálatra menni Németországba hanem inkább bujkált. Elfogták, és kényszermunkára deportálták Németországba, ahol a a háború végéig sanyarú körülmények között dolgozott egy berlini gyárban. A németek azonban megmutatták, hogy a deportálás sem volt ugyanaz egy „árja" holland és egy zsidó esetében. Míg Anne Frankot, a zsidó kislányt megölték a bergen-belseni koncentrációs táborban, Ian Buruma édesapjának egyebek között azt is engedélyezték, hogy részt vegyen egy koncerten, amelyet Wilhelm Furtwängler vezényelt.[36]

A holland ellenállás előtt még egy alkalom nyílt, hogy megmutassa bátorságát: 1944 szeptemberében a szövetségesek több ezer ejtőernyőst vetettek be Arnhemben, és úgy tűnt, hogy a helybeli ellenállás hatható-

[36] Ian Buruma: *Year Zero: A History of 1945*. New York: Penguin, 2013. 3–7.

san segíthetné Bernard Montgomery tábornok brit, kanadai, lengyel és amerikai katonáit, akik Észak-Hollandián át reméltek behatolni Németországba. A szövetségesek és Vilma királynő szavai, amelyek a németek által megszállt területeken általános sztrájkra szólítottak fel, sikert arattak: leállt a postai és a telefonszolgáltatás, és, ami a legfontosabb, nem működött a vasút. A szövetséges invázió azonban csődöt mondott, 1944 telén leállt, a szövetségesek visszavonultak, s bár a vasúti sztrájk továbbra is megbénította a forgalmat, többet ártott a holland civileknek, mint a németeknek. Hollandia északi része csak a háború utolsó napjaiban került a szövetségesek kezére, és közben hollandok ezrei haltak éhen.

Belgium, Brüsszellel, a kétnyelvű fővárossal, protestáns flamand és katolikus francia lakosságával valamivel kevesebb szenvedéssel élte túl a háborút, mint a szomszédos Hollandia és Luxemburg. Ennek oka talán az ország etnikai megoszlása volt: mert a franciául beszélő lakosság a fajelmélet szempontjából kevésbé volt kívánatos a náciknak, és mert III. Lipót személyesen adta meg magát, és nem menekült Angliába, Belgiumot megkímélték a náci párt uralmától, legalábbis 1944 nyaráig. A kormányzás a megszálló katonaság kezében volt, Alexander von Falkenhausen tábornok irányítása alatt, aki először a Nagy-Britannia megszállásával kapcsolatos tervekkel foglalkozott, majd, amikor Hitler ejtette ezt a tervet, Belgium védelmének szentelte magát, felkészült a szövetségesek támadására. Ehhez Falkenhausennek nyugodt lakosságra volt szüksége, és ezt a célt lényegében el is érte.

Falkenhausen franciaországi partnereihez, az egymással rokoni kapcsolatban álló Otto és Carl Heinrich Stülpnagel tábornokokhoz hasonlóan alaposan benne volt az 1944-es Hitler elleni összeesküvésben, de ez nem tartotta vissza őket attól, hogy a legszigorúbb intézkedéseket foganatosítsák az ellenállókkal szemben, és megengedjék, hogy a Gestapo és a helyi nemzeti rendőrség eljárjon a „zsidókérdés végső megoldása" érdekében. Belgiumban ennek következtében meghalt az ország zsidó lakosságának a fele. A németekhez húzó flamandok és a vallon fasiszta szervezetek elfogták a zsidókat, és átadták őket a Gestapónak. A lakosság zöme passzívan viselkedett, ami még mindig jobb volt, mint a kelet-európai helyzet, ahol a bujkáló zsidókat gyakran feljelentették a rendőrségen, és ahol a lakosság általában rávetette magát a deportált zsidók javaira.

Lipót király óhajával ellentétben a belga kormány Angliába menekült, és onnan folytatta a háborút. A közigazgatási apparátus azonban a helyén maradt, és megpróbált manőverezni a németek követelései és a belga polgárok érdekei között. Ahogyan Európában csaknem mindenütt, itt is három részre oszlott a társadalom: a kollaboránsokra, a túlnyomó többségre, amely megpróbált elboldogulni, és az aktív ellenállók kemény

magjára. Mindig volt elegendő fiatalember, aki önkéntesnek jelentkezett a flamand és vallon SS-légiókba. A német katonák sem hiányolták a belga nők kedvességét, a belga üzletemberek pedig hasznot húztak a német hadiipar szükségleteinek kielégítéséből. A feketepiacon az élelem és a ruhanemű ára a csillagokig emelkedett, de a belgák legalább nem szenvedtek tömegesen az éhezéstől. Az ellenállási mozgalom politikai nézetei a nagyon erős kommunista csoportétól a néhány rexista[37] fasisztáig terjedtek, akik átálltak az ellenállás oldalára. Nem kevésbé mély szakadék választotta el az első perctől ellenállókat *(résistants de la première heure)* azoktól, akik éjfél előtt öt perccel csatlakoztak *(résistants cinque minutes avant minuit)*.

Mindenki számára gondot okozott, hogy a belga ellenállók nem egyformán látták az ország jövőjét. A baloldal azt követelte, hogy az áruló Lipót királyt mondassák le vagy tartóztassák le a háború után. A monarchista náciellenes ellenállók azzal érveltek, hogy a királynak és a Führerrel való személyes találkozásainak hála, hogy sok ezer belga hadifoglyot szabadon engedtek a németek. Ott volt azután az etnikai kérdés: a franciául beszélő tisztek, az értelmiségiek az ellenállásban is irányító szerepet játszottak – hiszen ők uralták a közéletet a háború előtt is –, a társadalmi reformok, sőt néha egy szocialista forradalom érdekében dolgoztak, míg a sokkal kisebb flamand ellenállás fő célja a helyi autonómia és a közügyekben való egyenlőség elérése volt.

A vallon és a flamand ellenállók egy területen működtek csak együtt: sok ezer szövetséges pilótát küldtek vissza Nagy-Britanniába, főként Spanyolországon és Gibraltáron át. Ehhez a veszélyes tevékenységhez igen sok közönséges polgár, főként gazdálkodó együttműködésére volt szükség, akik háztól házig, pontosabban szénapajtától szénapajtáig adták tovább a pilótákat. Ha egy pilótát azután ismét elfogtak, általában szigorúbb hadifogolytáborba küldték, míg a bújtatásukkal a farmerek kockáztatták, hogy deportálják őket egy koncentrációs táborba, ahol sokan elpusztultak. Mivel a pilóták civil segítőire kimért büntetés összhangban volt a hágai és a genfi konvenciókkal, ennek a műveletnek nem a szövetséges pilóták, hanem a civilek voltak az igazi áldozatai.

Az európai ellenállás történetében páratlan eseményként belga partizánok egy csoportja megkísérelt feltartóztatni vonatokat, amelyek deportált zsidókat szállítottak keletre, és 1943 áprilisában az egyik csoportnak sikerült kisiklatnia az azóta híressé vált „huszadik transzportot".

[37] Parti Rexiste, röviden Rex, szélsőjobb katolikus nacionalista belga párt volt 1935 és 1945 között. Belgium egységét hirdette, és más fasiszta pártoktól eltérően royalista párt volt. A megszállás alatt a legnagyobb kollaboráns csoport volt a francia nyelvű Belgiumban – *a ford.*

Arról a vonatról néhány száz zsidó elmenekült, de a legtöbbet újra elfogták, és végül csak maroknyian élték túl a háborút. Ez az esemény csak még jobban bebizonyította, hogy az európai ellenállási mozgalmak számára a zsidók túlélése csak másodrendű fontosságú volt, ha egyáltalán számított valamit.

Norvégiában megvoltak egy erős ellenállási mozgalom kialakulásának a feltételei, de a norvég ellenállás a valóságban kisebb volt, mint ahogy általában feltételezik, és ahogy a háború után olyan buzgón hirdették Norvégia barátai.[38] A terep nagyon változatos volt, és gyakran megközelíthetetlen a megszállók számára; a hatvanezer mérföldnyi, töredezett partvidék, benne számos mély fjorddal, ideális búvóhelyet kínált az ellenállóknak. Titokban el is hajózhattak az Északi-tenger brit kézen levő szigeteire, ahonnan fegyverekkel, utánpótlással, SOE-ügynökökkel tértek vissza. Ez volt az úgynevezett Shetland-busz kapcsolat: szinte folyamatos forgalom bonyolódott a halászhajóknak álcázott, norvég és brit személyzettel ellátott gyorshajókkal. Ez a művelet világhírűvé vált.

Mindehhez számítsuk hozzá a hóborította hegyeket, a belső területek erdeit, ahol mindenütt voltak menedékházak a síelők számára, s a keskeny ösvényeken telente csakis a legmerészebb helyiek boldogultak. Az ösvények átvezettek a baráti, semleges Svédországba ahol a norvég ellenállók kipihenték magukat. Meg kell említeni Norvégia etnikailag csaknem homogén lakosságát, nagy demokratikus és hősi viking hagyományait, és azt is, hogy a norvég ellenállók naponta emlékezhettek az ország közelmúltban elszenvedett vereségére és megaláztatására.

Norvégia királya és kormánya Londonba menekült, de nem mondott le. Így Quisling önmaga által kinevezett kormánya – ellentétben Pétain francia kormányával – nem volt legitim. A norvég emigránsok bőven el voltak látva brit pénzzel, erős rádióadókkal. Cserében az emigráns kormány a szövetségesek rendelkezésére bocsátotta a norvég hadiflottát, a légierőt és a hatalmas kereskedelmi flottát. Mi mást lehet kívánni egy erős ellenállási mozgalomnak? Mégis, a legtöbb norvég a háború alatt mindvégig nyugodt maradt, és az olyan hős ellenállók, mint Gunnar Sønsteby, hosszú ideig csak elszigetelt esetek maradtak. A norvég kollaboránsok és a fiatalok, akik hadi szolgálatra jelentkeztek a németek oldalán, jóval többen voltak, mint a norvég ellenállók. El kell azonban

[38] A dán és a norvég hősi náciellenes ellenállás buzgó hirdetője Victor Borge híres komikus és zongorista volt. Borge dán zsidó menekült volt, aki a háború alatt az Egyesült Államokban telepedett le. Amit Borge nyilvános fellépésein sohasem említett Dániával és Norvégiával kapcsolatban, az az volt, hogy a háború előtt a skandináv bevándorlási törvények csak néhány száz osztrák és német zsidó menekültnek engedték meg, hogy letelepedjen a két országban.

ismerni, hogy Norvégiában vagy máshol Európában könnyebb volt rátalálni a náci toborzó állomásokra, mint a földalatti csoportok toborzó helyeire. Ha valaki ráakadt is egy ilyen helyre, előbb meg kellett győznie az ellenállókat tisztességes szándékairól. Tizenötezer norvég önkéntes szolgálta fegyveresen Németországot, és ne tűnjön cinikusnak, ha megemlítjük, hogy a háború éveiben Norvégiában harmincezer kisbaba született német apától és norvég anyától.

A legfontosabb norvég ellenállási szervezetet, a *Milorg*ot bujkáló katonatisztek vezették, akik fő feladataiknak tekintették a nemzeti egység megőrzését, a felkészülést a háború utáni változásokra és egy esetleges kommunista államcsíny megelőzését. Ez utóbbinak nem volt sok esélye, viszont a területi egység kérdése komoly problémát jelentett. A modern, független Norvégia akkoriban alig harmincöt éve szakadt el Svédországtól. A keskeny, de végtelenül hosszú félsziget régióinak megvoltak a maguk hagyományai, a saját írott norvég nyelvük és nyelvjárásuk. A szovjet–finn határon levő Kirkenestől, amely a fővárostól, Oslótól messze északra volt, csak hajóval vagy repülővel lehetett leutazni a távoli délre, és a tengeri út heteket vehetett igénybe. A távoli régiók úgy tekintettek Oslóra, mint egy kellemetlen adóbeszedőre és az értelmetlen szabályozások forrására. Közép- és Észak-Norvégiában csak akkor erősödött meg az ellenállás, amikor kiderült, hogy a németek még buzgóbb központosítók, mint a királyi kormány volt.

Bár a *Milorg*nak hamarosan sok száz tagja lett, és a háború végére szabályos hadsereget képezett ki főként Svédországban, ez az ellenállási mozgalom általában tartózkodott az erőszakos cselekményektől, mert tartott a tömeges német megtorlástól. Igen ritkák voltak a támadások az időnként félmilliónyi német katonát vendégül látó helyőrségek ellen, mint ahogyan ritkák voltak a szabotázsok is.

A norvég ellenállás abban jeleskedett, hogy megfigyelte a német csapatok és hajók mozgását, és a híreket továbbította a szövetségeseknek. Időnként azonban bátor és hatékony kommandós akciókat is megvalósítottak. Ezek a cselekmények általában a brit hadsereg és tengerészet parancsnoksága, vagy a SOE irányítása alatt valósultak meg.

A leghíresebb kommandós akciókat vegyes brit és norvég tengeri erők hajtották végre Norvégia északi részében, a Lofoten-szigetek ellen. Különösen kiemelkedő volt az 1941. márciusi akció, amikor a kommandósok pár órára elfoglalták a nagyobb szigeteket, lerombolták a halfeldolgozókat, a halolajat előállító berendezéseket és a fegyverraktárakat. Ezenfelül megszerezték a német Enigma gép[39] forgótárcsáit és a kódo-

[39] Az Enigma (gör. rejtély, rejtvény) német fejlesztésű, rejtjelezésre alkalmas gép. A németek abszolút biztonságosnak tartották, de lengyel matematikusok munkája

kat tartalmazó könyveket, amelyek azután segítettek a briteknek abban, hogy megfejtsék a németek katonai és tengerészeti rádiós híradásait. A Lofoten-szigetek lakói minden lehetséges módon segítették a szövetségeseket, és sok száz önkéntes hajózott el a britekkel, hogy csatlakozzon a Szabad Norvég Haderőhöz. A krónikások azonban általában nem említik meg, hogy a szigetlakóknak bele kellett nyugodniuk abba, hogy elpusztították a munkahelyeiket és megélhetésüket, utána pedig el kellett viselniük a német hatóságok megtorló intézkedéseit is.

Még híresebb volt a német nehézvíz-előállító berendezés lerombolása Vemorkban, Oslo és Bergen között, amit a norvég SOE-kommandósok valósítottak meg. Akkoriban a nehézvizet nélkülözhetetlennek tartották a nukleáris fegyverek kifejlesztéséhez. A britek ötször próbálkoztak a berendezés elpusztításával, végül egy kis norvég csoport ért el sikert. A támadók, mind edzett hegymászók és síelők, a sziklafal felől támadták meg a Norsk Hydro Plantet. Technikailag ez tökéletes művelet volt, de a berendezés néhány hét múlva már ismét működött. Hatékonyabbnak bizonyult egy utasszállító hajó felrobbantása, amely nehézvizet is szállított Németországba, akkor azonban meghalt sok ártatlan norvég utas is. Ma már tudjuk, hogy a nehézvízhez való hozzáférhetőség nem sokat segített a nagyon is lemaradt német nukleárisenergia-projekten.

A tengerentúli akciókra a SOE Nagy-Britanniában képzett ki norvégokat. A SOE-n belül elkerülhetetlenül nézeteltérések támadtak: voltak, akik konkrét eredményekre törtek, még ha fel kellett is áldozni kommandósokat és civileket, míg a száműzetésben élő kormány nem szerette volna elidegeníteni honfitársait. A háború évei alatt a SOE-t mindvégig gyötörte a dilemma: vállalkozzanak-e költséges akciókra, vagy várjanak valami kedvező pillanatra. Ez jól jellemezte a a második világháborús ellenállók dilemmáját, bárhol tevékenykedtek is.

Bár a dán és norvég polgárok megértették egymás nyelvét, és bár a németek 1940 áprilisában ugyanazon a napon támadták meg a két országot, a két ország helyzete alapvetően különböző volt a háború során. Amint már tudjuk, a dán kormány meg sem kísérelte, hogy 1940-ben ellenálljon a német megszállásnak: azonnal megadták magukat. Királyuk, kormányuk sem ment száműzetésbe. A németek ezt értékelve megengedték, hogy a dánok megtarthassák a királyt, a kormányt, a parlamentet, demokratikus alkotmányukat, hadseregüket és diplomáciai szolgálatukat. Ezek után Dánia aláírta az antikomintern paktumot, amellyel Németország, Olaszország és Japán szövetségese lett. Dán és német

---

alapján a 2. világháborúban a Bletchley Parkban dolgozó szövetséges csoport megfejtette az üzeneteket. Ezt nemcsak a háború alatt titkolták, hanem egészen az 1970-es évekig – *a ford.*

üzletemberek együttműködtek a megszállt Szovjet-Oroszország gyarmatosításában.

Norvégok és dánok közel egyenlő mértékben jelentkeztek a német náci SS-szervezet, a Waffen-SS egységeibe, és asszonyaik hasonló számban szültek félig német gyermeket.

A két ország abban is hasonlított, hogy elutasította a nemzetiszocializmus ideológiáját. A norvég náci Nasjonal Samling és a dán nemzetiszocialista párt nem hódította meg a közvéleményt, ezért a megszálló hatalomnak nem volt más választása, mint együtt dolgozni a kifejezetten nem náci hivatalnokokkal. De a két ország földrajzi helyzete és felszíni viszonyai – és ez nagyon fontos volt az ellenállás szempontjából – nagyon eltérőek voltak. Dánia legmagasabb „hegye" nincs 150 méter magas sem, nincsenek drámaian tagolt tengerpartjai, nincsenek fjordok, havas erdőségek, rejtett kunyhók. A dán vidék rendezett kert, barátságos természet. Dániában a háború alatt sem volt komoly élelmiszerhiány, a fiatalembereket nem sorozták be katonai vagy munkaszolgálatra. Dánia stratégiailag nem volt érdekes, és a SOE sem kísérelte meg „lángba borítani". Nem is lehet csodálni, ha eleinte senki sem gondolt fegyveres (vagy bármilyen más) ellenállásra. Ami ellenállás volt, az abból származott, hogy egyeseket megdöbbentett, hogy a dánok kollaboráltak a megszálló hatalommal. Fokozatosan azonban ebben az országban is kibontakozott az ellenállás, és 1943-ra úgy megromlott a viszony megszállók és megszálltak között, hogy a németek bevezették a közvetlen kormányzást. Ugyanakkor a király és a némileg átalakított kormány a helyén maradt, és ügyes manőverezéssel sokat megőrzött az ország autonómiájából.

A dánok és a helyi német hatóságok olyan mértékben szabotálták a „zsidókérdést", hogy végül Heinrich Himmler 1943 kora őszén elrendelte az ország körülbelül hétezer-nyolcszáz zsidó polgára deportálását a haláltáborokba. A helyi német hatóságok vonakodtak engedelmeskedni a parancsnak, mi több, Georg Ferdinand Duckwitz, a koppenhágai német követség kereskedelmi attaséja sietve informált befolyásos dán személyeket, például a szociáldemokraták vezetőjét és különféle egyházi méltóságokat Berlin tervéről.

Duckwitz még Stockholmba is elutazott, hogy engedélyt kérjen ahhoz, hogy Svédországba költöztessék át a dániai zsidókat. Miután megkapta az engedélyt, gyorsan megszervezték a kivonulást, és amikor a német csendőrök elkezdték begyűjteni a zsidókat, már csaknem mind elutaztak. Ez valóban nagyszerű lépés volt a dánok részéről, de ezt inkább humanitárius cselekedetnek tekinthetjük, mint ellenállásnak. Az utóbbi feltételez egy ellenfelet, és kockázatot rejt a résztvevők számára. Ebben a konkrét esetben a helybeli német hatóságok kooperáltak

a dánokkal. Duckwitzot Werner Best SS-Gruppenführer figyelmeztette a deportálási tervre. Best a birodalom teljhatalmú megbízottja volt Dániában. Duckwitz nem utazhatott Stockholmba Best engedélye nélkül. Duckwitzot később joggal sorolták a „Világ Igazai" közé a jeruzsálemi Jad Vasem Múzeumban. Ugyanakkor a sors iróniája volt, hogy a főnökét, Werner Bestet 1948-ban háborús bűnösnek minősítette és halálra ítélte egy dán bíróság, bár hamarosan szabadon bocsátották. A más helyeken tömeggyilkosságot elkövetett Best ez esetben komoly kockázatot vállalt, amikor nem vette figyelembe a berlini utasításokat.

A dán zsidók elszállítása halászhajókon történt, s bár a németek könnyedén megakadályozhatták volna őrjárataikkal az exodust, a parancsnokok szemet hunytak a nyilvánvaló esemény felett. Dániában a német rendőrök azt az utasítást kapták, hogy csak azokat a zsidókat tartóztassák le, akik ajtót nyitnak nekik. Végül kevesebb mint ötszáz (főként idős) zsidót deportáltak a terezini (Theresienstadt) úgynevezett mintagettóba, amely a mai Cseh Köztársaság területén feküdt. A dán zsidók még ott is élvezték kormányuk védelmét, amelynek a képviselői meg is látogathatták őket. Ennek következtében a háború alatt elhunyt dán zsidók természetes halállal haltak meg. E szívet melengető történet sötét oldala, hogy Adolf Eichmann SS-ei, abbeli igyekezetükben, hogy elfogadható körülményeket biztosítsanak a dán deportáltaknak, más zsidókat átvittek Terezinből Auschwitzba, ahol elgázosították őket. Ez talán azt jelenti, hogy a német megszállók előtti engedelmes meghunyászkodás, majd később a megszállók humanizmusára való hivatkozás más országokban is segített volna zsidó életek megmentésében?[40] Lehetséges, de nem nagyon valószerű. Végül is a zsidók kiirtása hadi cél volt, legalább olyan fontos cél, mint a háború megnyerése. Ezt tanúsíthatja Adolf Eichmann ügyessége, amellyel 1944 májusa és júliusa között annyi vonat és vagon felett rendelkezhetett, amennyi felett csak akart, és így tudott csaknem félmillió magyar zsidót elszállíttatni az auschwitzi gázkamrákba, egy olyan időszakban, amikor a német hadseregnek szüksége volt minden gördülő állományra, hogy megállíthassa a szovjetek előrenyomulását. Meg kell azt is jegyezni, hogy náci szempontból az oroszok és a lengyelek egyszerűen az alsóbbrendű fajhoz tartoztak. A zsidókban ugyanakkor felsőbbrendű, természetfeletti szörnyeket láttak, akiknek az elpusztí-

[40] A nyugati világban kitartóan kering egy legenda arról, hogy X. Keresztély király, aki megadta magát a németeknek a megszállás napján, később azzal fenyegetőzött, hogy kitűzi az egyenruhájára a Dávid-csillagot, ha hazája zsidóságának ilyet kell viselnie. A legenda egy másik változata szerint ki is tűzte a csillagot az egyenruhájára. A valóság az, hogy ha a király ezt megteszi, ő lett volna az egyetlen sárga csillagot viselő ember Dániában. A németek még csak kísérletet sem tettek arra, hogy rávegyék a dán kormányt egy ilyen rendeletet meghozatalára.

tása abszolút szükséges volt Németország életben maradásához. Dánia egyedülálló eset volt: egy germán jellegű, békés, gazdaságilag nélkülözhetetlen, stratégiailag jelentéktelen ország, csak pár ezer zsidó lakossal. Arról is szó volt, hogy a keleten működő német katonai parancsnokoktól és katonatisztektől eltérően dán megfelelőik nem voltak igazán radikális nácik. Arról se feledkezzünk meg, hogy Hitlernek szándéka volt Dániát beilleszti a nagyobb német birodalomba. Ugyanakkor a Führer keleten gyarmatosítani akart, és ott csak a hasznos rabszolgákat kívánta megtartani. Lengyelországban, Oroszországban és a hasonló országokban a meghunyászkodás semmit sem javított volna a helyzeten.

A háború vége felé egy különlegesen kiképzett brit vadászbombázó század kiszabadított dán politikai foglyokat, amikor lerombolta a koppenhágai Gestapo főhadiszállását, anélkül hogy érintette volna azokat az emeleteket, ahol a foglyokat tartották. (Tragikus módon néhány pilóta tévedésből eltalált egy közeli leányiskolát, ahol sok diák és tanár meghalt.)[41] Addigra már a dán földalatti sajtó a hitleri Európa egyik legsikeresebbje volt. Ugyanakkor Dánia általánosságban nyugodt és békés maradt, egészen a háború végéig, ami a civil lakosság és a német hadiipar előnyére vált.

Ha csodáljuk is a dán nép demokratikus mentalitását és gyakorlatias viselkedését, el kell ismernünk, hogy ha a németek által elfoglalt országokban mindenki úgy viselkedett volna, mint a dánok, a háború sokkal jobban elhúzódott volna. Hogy mennyire, azt természetesen nagyon nehéz volna megbecsülni, minden attól függ, hogyan becsüljük fel az európai ellenállási mozgalom katonai erejét. Erre akkor kerítünk sort, amikor a kelet- és délkelet-európai partizánokkal foglalkozunk, ahol nagyon komoly ellenállási harcokra is sor került, és ahol az európai háború nagy része lezajlott.

Nyitott kérdés, hogy Nyugat- és Észak-Európában milyen típusú ellenállás szolgálta a nemzeti ügyet, és mi szolgálta a szövetségesek ügyét. A két témát külön kell választanunk. Például a kiemelkedő írók, újságírók által írt röplapok, könyvek, pamfletek jót tettek a nemzeti morálnak, de nehéz megítélni, hogy mennyire segítették a szövetségesek háborús erőfeszítéseit. Még a leglelkesebb náciellenes hazafinak is meg kellett valamiből élnie, és ezért a lakosság zöme szorgalmasan dolgozott a gyárakban és irodákban, amellyel segítették a német háborús erőfeszítéseket. Nem tűnik úgy, hogy a Norvégiában, Franciaországban, vagy bárhol Nyugat- és Észak-Európában elkövetett szabotázsok jelentősen gyengítették volna a németek fegyveres erejét. 1944-ben azonban a vas-

[41] Ld. Robin Reilly: *The Sixth Floor: The Danish Resistance Movement and the RAF Raid on Gestapo Headquarters, March 1945*. London: Cassell, 1969.

úti szabotázsok, különösen a menetrendek szándékos összezavarása és a katonai szállítmányok téves irányba terelése késleltette a szövetségesek normandiai partraszállására adandó német választ. Az ellenállók mindezért nagyon magas árat fizettek: 1944-ben sok francia vasutast lőttek agyon szabotázs miatt.

Voltak konkrét eredményei is a fegyveres harcnak: minden, a sötétség leple alatt hátulról lelőtt német katona azt jelentette, hogy eggyel kevesebb német katona maradt. Az ilyen jellegű gyilkolásért azonban borzalmas árat kellett fizetni: 1944-ben Rómában minden egyes megölt német katonáért tíz „túszt" végeztek ki a németek. A szerb partizánok által megölt minden egyes német katonáért ötven vagy száz civilt akasztottak fel vagy lőttek agyon a németek. A túszok általában nem közismert személyek voltak, akiknek a kivégzése visszatarthatott volna másokat attól, hogy fellépjenek a megszállók ellen. Leggyakrabban a cselekmény környékén tartózkodó, nézelődő emberek voltak. A „túszok" gyakran kerültek ki a zsidók, cigányok, kommunisták vagy keletről érkezett menekültek soraiból: az ő pusztulásuk kevesebb sajnálatot keltett a lakosság soraiban. Ennek ellenére sok ellenálló vezető úgy ítélte meg, hogy a túszok lemészárlása túl nagy ár egy-egy német katona életéért. Ezért nem a németek megölését rendelték el, hanem az árulókét és a kollaboránsokét. Ez aztán felnyitotta a belső konfliktusok „Pandóra-szelencéjét", a megszállók ellen harcolók között gyakran polgárháború tört ki.

A szövetségeseknek nem tetszett az ellenállók közötti versengés és konfliktus, még ha az egyik csoport győzelme a másik felett talán leegyszerűsítette is egy Németország ellen kialakítandó egységes front megteremtésének az esélyét. A brit légierő parancsnoksága kételkedett a francia ellenállás megbízhatóságában, s ezért vonakodott repülőket adni a SOE-nak, hogy azzal utánpótlást és ügynököket dobjanak le a helyi csoportoknak. Nagy-Britannia hagyományosan gondolkodó politikusai haszontalannak, sőt erkölcstelennek tartották az ilyen erőfeszítéseket. Attól is féltek, hogy a fegyverek a németek vagy a kommunisták kezébe jutnak. Maga Churchill is gyanakodott az ellenállókra, akik kommunista hajlamúak voltak, ennek ellenére SOE-ügynököket, katonatiszteket és fegyvereket küldött Jugoszláviába a kommunista Josip Titónak. Churchill ügynököket küldött a görögországi kommunista partizánokhoz is, legalábbis addig, amíg ezek össze nem csaptak a brit katonákkal 1944-ben, a felszabadult Görögországban. Churchill általában úgy érvelt, hogy mindenki megérdemli a segítséget, aki hajlandó ártani a németeknek, a partizánok áldozata pedig brit katonák életét kímélheti meg.

Akárhogyan is vizsgáljuk, Nyugat- és Észak-Európában az ellenállás nem tartotta tiszteletben a nemzetközi egyezményeknek azt a részét, amely az olyan felfegyverzett civilek jogaival foglalkozik, akik rendkívüli körülmények között szembeszállnak a megszállóval. Nem lehet azonban agresszióval vádolni a németeket Franciaország esetében, amely 1939. szeptember elején hadat üzent Németországnak, és a hadseregét azonnal a német határhoz rendelte. Az is igaz, hogy Norvégia, Dánia, Hollandia, Luxemburg és Belgium nem adott okot a német megszállásra, sőt ellenkezőleg, igencsak igyekezett kimutatni semlegességét a küszöbönálló háborúban. A hágai egyezmény kijelenti, hogy ha az ellenséges megszállás már tény, a lakosságnak engedelmeskednie kell a megszálló hatóságoknak, hacsak a hatóságok nem követnek el súlyos törvénytelenségeket. Nincs arra bizonyíték, hogy 1940-ben Nyugat- és Észak-Európában a megszálló németek olyan súlyos bűnöket követtek volna el, mint a nemi erőszak, a fosztogatás, védtelen városok felgyújtása, hadifoglyok vagy közönséges civilek meggyilkolása. Ilyesmire csak megtorlásként került sor, és csakis a fegyveres ellenállás beindulása vagy SOE-tevékenység esetén: mindkettő megtorlást vont maga után. Attól kezdve, alapvetően 1941 nyarától, mindkét oldal csak halmozta a törvénytelen cselekedeteket. A németeknek természetesen több eszközük volt a kegyetlenkedésekhez, mint az ellenállóknak. Minden valamennyire is intelligens nyugat-európai tudta, érezte, hogy a német megszálló hatóságok mérséklete csak ideiglenes, hiszen nem lehetett kétség afelől, hogy a németek terve az Európa feletti hegemónia megvalósítása.

A zsidók mentése, támogatása

Európa-szerte volt még egy ellenállási forma, melyet azonban csak aránylag kevesen gyakoroltak: megpróbálni a zsidók életének és javainak megmentését. Ma már köztudott, hogy Hitler és társai valamikor 1941-ben halálra ítélték az európai zsidókat. A terv megvalósítását a Berlin környéki Wannsee-ben 1942 januárjában rendezett konferencián tárgyalták meg. Részben már érintettük a náci Németországgal szövetséges kormányok részvételét vagy részleges részvételét a „zsidókérdés végső megoldásában". A zsidók életben maradása jórészt e kormányoktól függött: egyetlen Németországgal szövetséges kormányt sem kényszerítettek arra, hogy megölje vagy átadja a németeknek zsidó polgárait. A megszállt országok kormányai – már ahol volt kormány – nehezebb helyzetben voltak, de még ott is jórészt a nemzeti hatóságokon múlt a német parancsok kivitelezése. Erre példa Dánia esete. Ahol nem volt kormány, mint Hollandiában és Norvégiában, a helyi hatóságok, ha vál-

lalták volna a kockázatot, sok zsidónak, vagy akár mindnek segítséget nyújthattak volna.

Végül pedig mindegyik országban, beleértve Németországot is, sok függött az egyes csoportoktól és egyénektől. Azok, akik segítettek a zsidóknak, a gyakorlatban az ellenállás csendes, nem látványos, de igencsak hatékony formáját választották. Foglalkozásukat, társadalmi helyzetüket tekintve voltak köztük német papok, olasz diplomaták, francia püspökök, bolgár metropoliták, magyar rendőrtisztek, le egészen a postai alkalmazottakig, a hotelportásokig, a taxisofőrökig, és a legszegényebb parasztokig. A társadalom legmagasabb köreiből származók, valamint a Nyugat-, Észak- és Dél-Európában élők nem sokat kockáztattak, ha zsidókon segítettek, de Keleten a szegény emberek a legnagyobb kockázatot vállalták magukra és a családjukra. Marie-Benoît atya, francia kapucinus barát sok ezer hamisított igazolványt készített, és rengeteg egyebet cselekedett a zsidók javára, először Franciaországban, majd Olaszországban, és sohasem tartóztatták le sem a német, sem a francia, sem az olasz rendőrök.[42] Az olasz hatóságok biztos menedéket nyújtottak a védenceinek. Ugyanakkor rengeteg lengyel parasztot kivégeztek a németek, családtagjaikkal együtt, mert zsidókat bújtattak.[43]

Úgy számították, hogy a német uralom alatt legalább huszonöt személyre volt szükség egyetlen zsidó megvédéséhez, és ez a szám nem túlzott. Európában milliók mentettek időről időre zsidókat, vagy legalábbis nem jelentették fel őket a hatóságoknak. Ennek ellenére más milliók is ugyanígy cselekedhettek volna, különösen olyanok, akik nem a legbrutálisabb német megszállási övezetekben éltek.

[42] Benoît atya életéről ld. Susan Zuccotti: *Père Marie-Benoît and Jewish Rescue: How a French Priest Together with Jewish Friends Saved Thousands During the Holocaust.* Bloomington: Indiana University Press, 2013.

[43] A varsói Nemzeti Emlékezet Intézete csaknem hétszáz olyan kivégzett lengyel esetét derítette fel, akiket zsidók bújtatása miatt végeztek ki. A valóságban ennél sokkal több ilyen lengyel mártír lehetett. Ld. Jan Grabowski: *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland.* Bloomington: Indiana Universíty Press, 2013.

7. FEJEZET

Ellenállás és polgárháború Kelet-, Dél- és Délkelet-Európában

Csak egyetlen nem nyugat-európai országban hasonlított a megszállók és a megszálltak közötti különleges viszony ahhoz, ami Észak- és Nyugat-Európát jellemezte, és ez a Cseh–Morva Protektorátus volt, amelynek a fővárosa, Prága amúgy is nyugatabbra fekszik Bécsnél és Stockholmnál. Ahogyan Nyugaton, úgy a Protektorátusban is csak a lakosság kis része vett részt az ellenállásban, kevés volt a fegyveres összecsapás, és a lakosság általában engedelmeskedett az ország németek által ellenőrzött nemzeti kormányának. Még Lidice falvának 1942 júniusában történt önkényes elpusztítása is – amelynek több száz ártatlan lakos esett áldozatul, vagy azonnal a helyszínen, vagy később, a koncentrációs táborokban – egy nagy adag jóindulattal a nemzetközi egyezmények keretein belüli cselekménynek tekinthető. A hágai és a genfi egyezmények célja a békés lakosság védelme volt, de egy olyan esetben, amikor meggyilkolták a Protektorátus német alkirályát, Reinhard Heydrichet, és cseh családok és csoportok bújtatták a gyilkosokat, a nemzetközi egyezmények nem szabtak határt a megtorlásnak. Más szavakkal: lázadás esetén a megszálló szabad kezet kapott. Ha ennek ellenére a háború után több elkövető is büntetésben részesült, arra azért került sor, mert ha a németekben meglett volna a tisztesség és együttérzés minimuma, nem mészároltak volna le ártatlan falusiakat azért, amit néhány Nagy-Britanniából ejtőernyővel átdobott csehszlovák katona tett.

A Cseh–Morva Protektorátusban a németek nem öltek, hacsak nem provokálták őket, és abból a célból sem öltek, hogy csökkentsék a lakosság létszámát, vagyis népirtást valósítsanak meg. E politika alól csak a zsidók képeztek kivételt, különösen 1942-től kezdődően. A zsidók meggyilkolása, amint már tudjuk, mindennél fontosabb német háborús cél volt.

Észak- és Nyugat-Európában és a Cseh–Morva Protektorátusban a nyomdai termékekkel, politikai szervezetekkel, sztrájkokkal, sőt még a szabotázsokkal megvalósított ellenállás sem tudta jelentősen befolyásolni a német hadviselést, de az ellenállás erősítette a nemzeti öntudatot, és, amint később látni fogjuk, komoly hatást gyakorolt a hábo-

rú utáni politikára. A fegyveres ellenállás, bár jóval kisebb volt például a lengyelországihoz képest, határozottan a szövetségesek ügyét szolgálta. Ugyanakkor felkeltette a megszállók haragját, és sok szenvedést okozott az ellenállásban részt nem vevő civileknek és az ellenállóknak egyaránt. Az ellenállást eleinte nem is indokolta a németek viselkedése. Ezen a ponton újra csak ismételni tudjuk, hogy a nácizmus olyan káros, bomlasztó ideológia volt, és a német megszállók Európa egyes részeiben olyan borzalmasan viselkedtek, hogy ez igazolta, illetve igazolhatta a heves ellenállást még azokban az országokban is, ahol a németeknek nem is állt szándékában a kíméletlen viselkedés.

Az összes többi esettől eltért az olaszoké, akik kettős szerepet játszottak a második világháborúban. Először a nácik szövetségesei voltak és kíméletlen agresszorok, később pedig üldözött áldozatok, sőt az ellenállás hősei lettek. Emlékezzünk csak arra, hogy Olaszország eleinte Németország legfontosabb politikai szövetségese volt Európában; Mussolini éveken át nem annyira Hitler kisebb partnerének számított, mint inkább a Führer mentora és védnöke volt. Olaszországban 1922-ben került hatalomra a fasiszta párt, tizenegy évvel azelőtt, hogy Hitlert kinevezték Németország kancellárjává. Az 1920-as évek elején az olasz fasiszták taktikája és módszerei nem voltak kevésbé brutálisak, mint később a német SA és az SS módszerei.[44] Ezek között ott szerepelt a politikai gyilkosság is. Más szavakkal, az 1943-as olasz fordulat előtt nem arról volt szó, hogyan álltak ellen az olaszok a német megszállóknak, hanem arról, hogy milyen mértékű volt az otthoni földalatti ellenállás az olasz fasiszta rendszerrel szemben.

1943 előtt a fasiszta Olaszország egy sor olyan hadjáratot indított, amelyekre nem volt semmi oka. 1935-ben a Duce hadserege minden magyarázat nélkül megszállta Abesszíniát (a mai Etiópiát), és egy borzalmas háború után, amelynek során a légierő lebombázott és elgázosított sok falvat, Olaszország meghódította ezt a szegénység sújtotta országot. III. Viktor Emánuel királyt császárrá kiáltották ki. A következő évben hatvanezer olasz „önkéntes" – a valóságban főként a reguláris hadsereg, a haditengerészet és a légierő tagjai – a Francisco Franco tábornok nacionalistái oldalán csatlakozott a spanyol polgárháborúhoz. 1939 márciusában az olaszok megszállták Albániát, amelyet olasz protektorátusnak nyilvánítottak, Zogu királyt száműzetésbe kényszerítették. 1940 júniusában Olaszország megtámadta Franciaországot, amely már összeomló-

[44] Az egyik korai olasz fasiszta politikai módszer az volt, hogy nagy mennyiségű ricinusolajat erőltettek az antifasiszta politikusokba a választások előtt. Ezt megtoldották egy alapos veréssel, és így, ha nem ölték is meg, de cselekvőképtelenné tették az áldozataikat.

ban volt a német támadás súlya alatt, s bár a francia alpesi egységek sikeresen visszaverték a támadást, az olaszok Hitler jóvoltából megszereztek néhány határ menti francia megyét *(département-t)*. Nem sokkal ezután nagyszámú olasz haderő Líbiából kiindulva benyomult Egyiptomba, de a nálánál jóval kisebb brit sereg megfutamította az olaszokat. Az olasz vereség miatt német katonai beavatkozás vált szükségessé. Ugyanannak az évnek a novemberében az olasz hadsereg megtámadta Görögországot, bár a legkisebb oka sem volt rá. Az olasz támadást visszaverték, és az olaszok itt ismét a németek segítségére szorultak. 1941 áprilisában Németország, Olaszország, Magyarország és Bulgária együtt meghódította és elfoglalta Jugoszláviát és Görögországot. Két hónappal később, ismét minden igazolható indok nélkül, Olaszország csatlakozott a Szovjetunió elleni gigantikus német támadáshoz. Másfél évvel később a szovjet ellentámadás a Don folyónál megsemmisítette az olasz expedíciós hadsereget. 1943 nyarán a nyugati szövetségesek megszállták és elfoglalták Szicíliát. Ekkor végre a fasiszta Nagytanács lemondásra kényszerítette Mussolinit, és elrendelte a letartóztatását. 1943 szeptemberében a király megkísérelte a megadást a szövetségesek javára, de a németek gyorsan megszállták az országot, mire a király és kormánya délre menekült. Ettől kezdve Olaszország kettészakadt, az egyik felén

Német szövetségesből partizánná átváltozott s a Garibaldi partizán zászlóaljhoz tartozó olasz katonák nyomulnak előre Belgrád felé 1944 októberében

a szövetségesek uralkodtak, a másik felén a németek. Az utóbbiak által ellenőrzött területen Mussolini, akit előbb egy német ejtőernyős kommandó kiszabadított fogságából, életre hívott egy fasiszta köztársaságot.

1943 júliusában kezdődött el Olaszország tragédiája, amelyet az ország részben ki is érdemelt. Ez volt az az időszak, amelyben kialakultak az antifasiszta pártok és a náciellenes ellenállás, amelyről a következő fejezetben lesz szó. Itt most annyit érdemes megjegyezni, hogy az olasz hadseregek háború alatti csődje közvetetten áldás volt a szövetségesek számára, amelyek még a legrosszabb időszakokban is hivatkozhattak az olasz csapatok feletti győzelmeikre, és arra, hogy milyen sok tengelyhatalmi – olasz – katonát ejtettek foglyul. Meg kell azonban mondani, hogy azok, akik szeretnek az „olaszok gyávaságáról" beszélni, elfeledkeznek arról, hogy amikor az olaszok végre rátaláltak egy célra, amelyért érdemes volt harcolni, pontosabban amikor fel kellett szabadítani Olaszországot a német iga alól, az olasz ellenállók éppen olyan bátrak és hatékonyak voltak, mint bárki más ellenálló a világban. Az olasz statisztikák szerint csaknem ötvenezer partizán halt meg az olasz fasiszták és a német megszállók elleni küzdelemben.

A kelet-európai tragédia

A második világháború alatt Kelet- és Délkelet-Európa mészárszékhez hasonlított, amelyben millió és millió reguláris katona, partizán és partizánokra vadászó milicista és rendőr veszett oda. Magas volt a civil áldozatok száma is, voltak, akik azért haltak meg, mert rokonszenveztek a német nácikkal, mások azért, mert ellenük voltak, megint mások azért, mert kommunisták voltak, vagy mert kedveztek a kommunistáknak, vagy mert utálták a kommunistákat. Ehhez még hozzá kell számítani azt a sok millió átlagembert, békés civilt, akiket feltételezett faji hovatartozásuk, vallási kötődésük, lakóhelyük, valódi vagy vélt nemzetiségük, politikai meggyőződésük, gazdagságuk miatt öltek meg, vagy akik véletlenül rossz helyen találták magukat.

Ebben a lidércnyomásos világban nagy létszámú, fegyelmezett és elszánt partizánhadosztályok bocsátkoztak szabályos ütközetbe reguláris hadosztályokkal vagy vetélytárs partizánegységekkel, de egyének és kis csoportok is véres bosszút állhattak a szomszédjaikon. Az általános harcnak és zűrzavarnak csak egy része volt a nácik és szövetségeseik elleni ellenállás, de a náciellenes ellenállók történelmi fontossága mégis tagadhatatlan: a háború után ők kerültek hatalomra Kelet- és Délkelet Európa nagy részében. Minderről majd abban a fejezetben lesz szó, amely a győzelemmel és az ellenállást követő morális és politikai válsággal foglalko-

zik. Most megpróbáljuk kibogozni az ellenállás történetét a Balti-tengertől a Földközi-tenger keleti medencéjéig terjedő hatalmas területen.

Az amerikai történész, Timothy Snyder nagyon jól jellemzi a háborús Kelet-Európát, amikor „véres övezetnek" nevezi,[45] bár ő eredetileg „csak" Lengyelországra, a három balti államra, Fehéroroszországra, Ukrajnára és Oroszországra gondolt, de a kifejezést kiterjeszthetjük Kelet-, Közép- és Délkelet-Európára is. Jugoszláviában, Szarajevóban például 1941 és 1945 között ezreket öltek meg, mert az alant felsoroltak közül valamelyik csoporthoz tartoztak: muszlimok, római katolikusok, ortodox keresztények, zsidók, szerbek, horvátok, a zsidó fajhoz tartozó, de nem zsidó vallásúak, bosnyákok, cigányok, kommunisták, demokraták, az usztasa milícia tagjai, német katonák, olasz katonák, partizánok, csetnik harcosok, horvát katonák, ellenállók, kollaboránsok vagy katonaiszolgálat-megtagadók voltak.

A régió összes országa, Észtország, Lettország, Litvánia, Szlovákia, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Albánia és Görögország – Lengyelország kivételével – békében élt a háború első másfél évében, bár ez veszedelmes és gondterhelt béke volt. Az 1939. augusztusi német–szovjet egyezmény nemcsak a Lengyelország keleti fele feletti ellenőrzést biztosította a Szovjetuniónak, hanem a balti államok és Románia egyes részei felettit is. A szovjetek katonai és tengerészeti támaszpontokat létesítettek Észtországban, Lettországban és Litvániában, majd 1940-ben a szovjet ellenőrzés alatt álló helyi kommunisták meghamisított parlamenti választásokat rendeztek, majd a megválasztott parlamentek kérték országuk felvételét a Szovjetunióba. A hatalmat átvevő szovjetek hozzáfogtak a balti államok társadalmi, kulturális és gazdasági elitje módszeres megsemmisítéséhez. A fő eszköz a Szovjetunió távoli területeire való deportálás volt, ahol a deportáltak többsége meghalt. Ez váltotta ki a második világháború történetének első gerillaháborúit, amelyeket ironikus módon nem a németek, hanem a szovjet megszállók ellen vívtak. A litván partizánok (ekkor használták először ezt a kifejezést a második világháborúban), vagy más néven „erdei testvérek" a vörös uralom ellen harcoltak, és Hitler katonáitól remélték a megváltást.

1941 júniusa meghozta a Barbarossa-hadműveletet, de a balti partizánok és a városi csőcselék még a német tankok megérkezése előtt véres bosszút álltak az elfogott szovjet katonákon, a kommunistagyanús személyeken és mindenekfelett a zsidókon, akiket kollektíven bűnösnek tartottak a szovjet megszállás kegyetlenségeiért. Ma már tudjuk, hogy a balti országokban a szovjetek szolgálatában több nem zsidó állt, mint

[45] Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin.* New York: Basic Books, 2010.

zsidó. Az 1941 őszén Lettországban és Litvániában megvalósított zsidóellenes pogromok talán a legvéresebbek voltak a történelemben.

Már láthattuk, hogy a balti államok állították ki a Waffen-SS legderekabb egységeit. Ezekben az országokban mindmáig sokan azt állítják, hogy honfitársaik a Waffen-SS-ben csak a hazájukat védték a „bolsevik hordák" ellen. Természetesen 1942-ben, amikor a hadi szerencse kezdett Hitler ellen fordulni, megjelent a németellenes ellenállás is, de annak a tevékenységét hasonlítani sem lehet a szovjetellenes partizánokéhoz. Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államok sohasem ismerte el a három balti államnak a Szovjetunióhoz csatolását, ami a törvényesség látszatát biztosította a baltiak szovjetellenes harcának, és elősegítette a balti országoknak a háború alatti történetükről ma is vallott nézeteik kialakulását. A balti államokban a szovjet megszállók elleni harc a háború után még sokáig folytatódott. Az ötvenezer „erdei testvér" közül az utolsók 1956-ban adták meg magukat a szovjet belügyi egységeknek. A balti államokban a szovjetek elleni elhúzódó harcok elmondhatatlan nyomorúságot hoztak a civil lakosságra, amelynek legalább a tíz százalékát, különösen a három ország tanult elitjét deportálták a Szovjetunió távoli területeire, ahol sokan elpusztultak. A balti népek ellenállása kétségtelenül elősegítette a függetlenség elnyerését az 1980-as évek végén, de megemlíteném, hogy a szovjet rendszer láncreakció-szerű összeomlása úgyis megadta volna a függetlenséget ezeknek az országoknak.

Lengyelország: egy különleges eset

A lengyel ellenállás, amely először a német megszállókkal szemben bontakozott ki, majd kiterjedt a szovjetek elleni harcra is, olyan összetett és széles körű volt, hogy egy ilyen rövid könyvben, mint a miénk, nem lehet kielégítően beszámolni róla. Szerencsére a témának kiterjedt irodalma van, legalábbis angolul, bár ez az irodalom gyakran egyoldalú és egyöntetűen hazafias. A lengyelek, ha egy ilyen nagy nemzettel kapcsolatban megengedhető az általánosítás, szívesen elmerülnek országuk hősi harcai történetében, amelyeket idegen megszállók ellen folytattak. Gyakran hajlanak arra, hogy önmagukról romantikus, sőt egyenesen messianisztikus képet fessenek, ezért igen nehéz kideríteni, mi is történt ott a valóságban. Ha hihetünk az egykori ellenállóknak és a lengyel történészek többségének, a nemzet nagy része ellenállt a németeknek a háború első napjától kezdve, míg csak 1945 tavaszán az utolsó német katona is el nem hagyta az országot. Ezek a történészek rámutatnak arra, hogy a lengyelek azért, hogy kimutassák a szabadság és a nyugati szövetségesek iránti ragaszkodásukat – amelyek 1939-ben nem nyújtottak

nekik segítséget –, a német megszállók elleni harcra összpontosítottak, és elhanyagolták a szovjet betolakodók elleni küzdelmet. Csak a háború vége felé ragadott néhány lengyel fegyvert a szovjet megszállók és lengyel kommunista bábjaik ellen, és ehhez sem kaptak nyugati segítséget.

Ebben a történelmi értékelésben sok az igazság, de hajlamos figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy Lengyelország lakosságának a zöme, ahogy ez máshol is megtörtént Európában, semleges volt, vagy legalábbis megpróbált az lenni. A lengyelek rendkívül sokat szenvedtek attól, hogy rabszolgaként, alsóbbrendű emberként bántak velük, de sok egyén és csoport mégis hasznot húzott a német hadiipar szükségleteiből. Ott voltak azután azok, akik az elkobzott zsidó vagyonból és a zsidó üzletemberek és szellemi foglalkozásúak távollétéből tettek szert haszonra. A lengyelek maguk vitatkoznak egymás között a német megszállás pontos természetéről és arról, hogy milyen mértékig volt hasznos az ellenállási mozgalom.

Nyitott kérdés az is, hogy kik voltak az ellenállás valódi motorjai: a hagyományos lengyel társadalmi elit – a nagybirtokos arisztokraták és a kisnemesség, a *szlachta* tagjai –, vagy általában a tanult emberek és a városi munkásság. Nincs egyetértés a főbb ellenálló csoportok elszántságát, népszerűségét és valódi szerepét illetően sem. Az egyik ilyen csoport volt a nacionalista, antiszemita és idegengyűlölő, de náciellenes NSZ, a Nemzeti Hadsereg; a másik a nagy konzervatív-liberális, nyugati orientációjú hazafias ellenállási szervezet, amelynek a politikai vezetése Londonban székelt, magát az emigráns lengyel kormánynak tartotta, és amelynek a katonai szervezete a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) volt; a harmadik csoportot a paraszti-szocialista baloldali ellenállási mozgalmak alkották; és végül ott volt a kommunista ellenállás is, amelynek a fegyveres testülete a Néphadsereg volt (Armia Ludowa). Ez utóbbi vezetősége Moszkvában székelt, és puszta játékszer volt Sztálin kezében. A lengyel történetírók a közelmúltig csak nagyon keveset foglalkoztak azzal, hogy milyen feszült volt a viszony az ellenállási mozgalmak és az etnikai kisebbségek, valamint az utóbbiak földalatti mozgalmai között. Arról sem írtak sokat, hogyan viszonyultak általánosságban a lengyelek a holokauszthoz, és milyen volt a valódi viszony a lengyel és a zsidó ellenállás között.

A lengyelek, legalábbis a közelmúltig, szívesen ápolták az ártatlan és elszántan független nemzet képét, amelyet két totalitárius szörnyeteg bűnös szándékkal megtámadott, először a náci Németország, amely 1939. szeptember elsején szállta meg az országot, majd a Szovjetunió, amelynek a katonái szeptember 17-én léptek lengyel földre. Azt a határtalan szenvedést, amelyet a német megszállók mértek a lengyel népre, Varsó németek által történt elpusztítása jelképezte, először 1939 szep-

temberében, majd 1944 augusztusa és októbere között, a nagy varsói felkelés alatt és után. Sok-sok ezer lengyelt kínoztak és öltek meg olyan helyeken, mint a Pawiak börtön, vagy az Auschwitz I. koncentrációs tábor.[46] A szovjet uralom alatti lengyel szenvedés legborzalmasabb jelképe az a mészárlás, amelyet az NKVD, a szovjet politikai rendőrség valósított meg 1940-ben Katyńban és a Szovjetunió más helyszínein, amikor vagy huszonkétezer lengyel hivatásos és tartalékos tisztet, valamint köztisztviselőt öltek meg. Ezt mutatták azok a perek is, amelyek során nem kommunista, náciellenes lengyel ellenállókat fogtak perbe és végeztek ki a háború vége felé és közvetlenül a háború után.

A lengyelek joggal állítják, hogy hazájukban nem voltak jelentős quislingek, de csak ritkán teszik hozzá, hogy Lengyelország volt Európában az egyetlen ország, ahol a német megszállók nem is kívánták a kollaborációt. És bár teljes mértékben igaz, hogy Lengyelországot bűnös módon megtámadta két szuperhatalom, és hogy a lengyelek a megadás helyett makacsul ellenálltak az agresszoroknak, a lengyel politikusok és történészek csak a közelmúltban próbáltak kiegyensúlyozottabb képet kialakítani ezekről az eseményekről. Ott van például az a nem túl tisztességes bánásmód, amelyben Lengyelország részesítette a két háború között etnikai kisebbségeit, ami legalábbis részben megmagyarázhatja sok litván, ukrán, fehérorosz, Volksdeutsche (a német kisebbséghez tartozó) és lengyelországi zsidó hevesen ellenséges magatartását a lengyel állammal és a néppel szemben. Csak nemrégen kezdtek foglalkozni a vezető lengyel írók azzal a témával is, hogy milyen volt a nép körében elterjedt antiszemitizmus Lengyelországban a holokauszt évei alatt. Köztudott, hogy gyakran megtörtént: lengyel parasztok vagy városlakók elfogtak menekülő zsidókat, és átadták őket a lengyel vagy a német rendőrségnek. Egy lengyel történész nemrég bemutatta egy délkelet-lengyelországi megye mikrotörténetében, hogy a bujkáló zsidók többsége azért pusztult el, mert elárulták lengyel szomszédjai.[47] A lengyel nacionalisták ezt azzal magyarázzák, hogy legalábbis Kelet-Lengyelországban a kizsákmányolt parasztok a szovjet kommunista elnyomást a zsidóknak tulajdonították, mert sok zsidó csatlakozott a szovjet megszállókhoz. Ezt a kifogást azonban nem lehet alkalmazni Lengyelország középső terü-

[46] Auschwitzban három koncentrációs tábor volt. A legrégebbit, az Auschwitz I.-et, régi, Habsburg-monarchia korabeli tüzérségi kaszárnyából alakították ki, ahol aztán sok ezer lengyel politikai fogoly szenvedett. Auschwitz II. Birkenauban körülbelül egymillió zsidót gázosítottak el, és Auschwitz III. Monowitz-Bunában mindenféle nemzetiségű foglyok, még brit hadifoglyok is dolgoztak a német gyárosok számára.

[47] Ld. Jan Grabowski, *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2013).

leteire, ahol 1944-ig nem is jelent meg a Vörös Hadsereg.[48] Ott sem volt ritkaság, hogy a helybeliek megvertek, megkínoztak és meglincseltek zsidókat. Nem volt egyedülálló eset az a hírhedt mészárlás sem, amelyre Jedwabnéban került sor.[49] Ezenkívül a lengyel történelmi emlékezet éppen csak elkezdte feldolgozni a szmalcownikok (zsidókat zsaroló személyek) gyalázatos tevékenységét. Varsóban és máshol élő suhancokról volt szó, akik azzal foglalkoztak, hogy terrorizálták és zsarolták a bujkáló zsidókat. Amikor a zsidóknak már nem maradt semmijük, újabb jutalom reményében feljelentették őket a német hatóságoknál. Az is igaz azonban, hogy a lengyel földalatti bíróságok néha perbe fogtak és kivégeztek szmalcownikokat (zsidókat zsaroló személyeket). Az emigrációban működő lengyel kormány hivatalos politikája a német megszállókkal szembeni rendületlen ellenállás volt. Azok a lengyel politikai és katonai vezetők, akiket 1939 szeptemberében nem ejtettek fogságba a németek vagy a szovjetek, Romániába menekültek a lengyel hadsereg jelentős részével. Mások Magyarországon találtak meleg fogadtatásra, megbecsült vendégként bántak velük. Ezrével indultak ennél is tovább, a Balkánon keresztül, nyugat felé. Egyre több hadra fogható lengyel fiatal követte az emigráns kormányt Párizsba, majd Londonba. Belőlük a britek egész gyalogos és páncélos dandárokat hoztak létre. Lengyel menekültek adták a Royal Air Force néhány legjobb repülőszázadát, és a brit tengerészet is hasznot húzott a teljes személyzettel ellátott lengyel cirkálókból, rombolókból, tengeralattjárókból és szállítóhajókból.

Az emigráns kormány *Delegaturát* hozott létre Varsóban, katonai, politikai, oktatásügyi, kulturális, igazságügyi és hírszerzési osztállyal. Az ellenállás egyik fő dilemmája az volt, hogy mikor és milyen elszántsággal kell támadniuk a német megszállókat. A nehézségek forrása a szokásos nézeteltérés volt az óvatos parancsnokok és a gyakran nyughatatlan helyi vezetők között. Szerencséjükre a lengyel ellenállók viszonylag könnyen mozoghattak az országban, mert a lengyel szabadságharcosok hagyományos tekintélye övezte őket. Szintén segített sok ellenálló esetleges úri, nemesi származása, a német – és a szovjet – megszállás népszerűtlensége, és a földalatti bíróságok hatékony működése, amelyek üldözték az árulókat. Lengyelország egyike volt Hitler Európájában

[48] Andrew Kornbluthnak, a Berkeley történészének a közelmúltban végzett irattári kutatásai kimutatták, hogy a Lengyel Generalgouvernement területén sok faluban és városban mindennapos volt a zsidókkal szembeni gonosz viselkedés. A legtöbb esetben a németek nem is játszottak szerepet a helyi zsidóellenes túlkapásokban.

[49] Jan T. Gross *Neighbours: The Destruction of the Jewish Community in Jed wabne, Poland* (Princeton. NJ; Princeton University Press, 2001) c. műve nagy politikai vihart kavart Lengyelországban, amelynek a következményei és az abból eredő viták gazdag irodalmat hoztak létre.

annak a kevés országnak, ahol majdnem olyan veszélyes volt a németeket szolgálni, mint csatlakozni az ellenálláshoz. A lengyel ellenálló volt a legendás „hal a vízben", hogy Mao Ce-tung szavait idézzük, aki szerint a népszerűség volt minden sikeres ellenállás alapvető feltétele. A lengyel ellenálló példakép volt a diákok, a fiú és a leány cserkészek számára, akik maguk is szolgáltak és meghaltak mint futárok, megfigyelők, ápolók az 1944-es varsói felkelésben. Lengyelország talán minden más országnál több legendás ellenállót termett. Itt csak hármat mutatunk be közülük, hogy illusztráljuk az európai ellenállás bátorságát, dilemmáit, és tragédiáit, ebben az esetben a lengyel nemzeti ellenálláséit.

Władysław Bartoszewski, katolikus újságíró és író az első auschwitzi foglyok közé tartozott, ahonnan 1941-ben szabadon bocsátották. Ő lett a Zsidókat Segítő Tanács (Żegota) leghíresebb tagja. A szervezetet Zofia Kossak-Szczucka alapította a varsói *Delegaturá*n belül. Ez volt Európa egyetlen titkos földalatti szervezete, amely kizárólag a zsidók megsegítésével foglalkozott. Bartoszewski részt vett 1944-ben a varsói felkelésben, majd – számos ellenálló társához hasonlóan – csaknem automatikusan folytatta ellenálló tevékenységét a szovjet uralom alatt is. Kémkedéssel vádolták, több hónapot töltött börtönben, de ejtették az ellene emelt vádakat. Utána folytatta lázas politikai, újságírói és kulturális tevékenyégét, körbeutazta a világot, számolatlanul kapta a kitüntetéseket, köztük a jeruzsálemi Jad Vasem „Világ Igaza" kitüntetését. Az izraeli kormánytól tiszteletbeli állampolgárságot kapott. 1981 elején ismét letartóztatta a lengyel kormány, majd a kommunizmus bukása után rehabilitálták, és az úgynevezett Szolidaritás-kormány külügyminisztere lett. Bartoszewski, aki a lengyel ellenállási mozgalomról szóló legfontosabb könyvek szerzője, 2015-ben, kilencvenegy éves korában halt meg Lengyelországban. Sok fontos történelmi mű maradt utána.

Jan Karski a háború alatt a Honi Hadsereg (Armia Krajowa), a legjelentősebb ellenállási csoport futáraként dolgozott. Nyugaton jól ismert figura, többek között azért, mert nagyon fontos interjúkat adott a holokausztról az 1985-ben Claude Lanzmann által készített francia dokumentumfilmhez. A háború alatt többször utazott titokban Franciaországba, Nagy-Britanniába és onnan az Egyesült Államokba. Dokumentumokat vitt magával a németek kegyetlenkedéseiről és a zsidó haláltáborokról, amelyek egyikét álcázottan meg is látogatta. Eljutott az amerikai elnök Ovális Irodájáig, de sem Roosevelt elnök, sem tanácsadói nem akartak hinni neki, vagy, ha el is hitték, amit mondott, még nem tudtak vagy nem akartak semmiben sem segíteni. Karski a politikatudományok professzora lett a Georgetown Universityn és több könyvet is írt, például az *Egy titkos állam történetét*, ami háborús időkben

készült riport a lengyel földalatti mozgalomról, és nagy könyvsiker lett nyugaton.[50]

Witold Pilecki tragikus alakja egyesítette magában a „tipikus" lengyel szabadságharcos főbb tulajdonságait. Hasonlóan oly sok lengyel ellenállóhoz, ő is nemesi származású volt. A lengyel társadalom hagyományosan csaknem kizárólag nemes földbirtokosokból és jobbágyokból állt – a városlakóknak általában nem lengyel volt az anyanyelvük –, és a magas számarányú köznemesség önmagát tekintette a lengyel nemzet kizárólagos, igazi zászlóvivőjének. A földbirtokos Pilecki szolgált az 1919–1920-as lengyel–szovjet háborúban, majd tartalékos tiszt lett. Az 1939. szeptemberi német támadás után egysége élén a teljes vereségig harcolt, majd csatlakozott az első földalatti fegyveres szervezethez. 1940-ben meggyőzte a feletteseit, engedjék meg, hogy letartóztassák, és bekerüljön az auschwitzi koncentrációs táborba, amelyben akkoriban főként lengyel politikai foglyokat őriztek. Ottani tartózkodása alatt felállított egy földalatti ellenállási szervezetet, majd 1943 áprilisában megszökött, és a németektől ellopott iratokat vitt magával. Utána a Honi Hadseregben szolgált, és különösen az 1944-es varsói felkelés alatt tüntette ki magát. Akkorra már azonban felkészült a szovjet megszállással szembeni ellenállásra. 1947-ben letartóztatták, mert jelentéseket küldött nyugatra a szovjetek kegyetlenkedéseiről. Perbe fogták, elítélték, és negyvenhét éves korában, 1948 májusában kivégezték. A kommunista időkben nevét hallgatás övezte, majd a posztkommunista kormány rehabilitálta, és Lengyelország legendás hőse lett.

Csaknem lehetetlen felmérni, milyen károkat okoztak az európai ellenállási mozgalmak az ellenségnek. A nyugati történészek, különösen a hivatásos katona típusok szívesen hiszik, hogy az ellenállás nem gyengítette meg komolyan a német hadigépezetet. Ha megvizsgáljuk a második világháború alatt összegyűlt lengyel, szovjet és jugoszláv tapasztalatokat, majd később a Vietkong harcát az amerikaiak ellen Vietnamban, és a halálosan hatékony szovjetellenes gerillatevékenységet Afganisztánban, az ilyen érvelés többé nem teljesen kielégítő. A hivatalos lengyel statisztikák szerint 1941 januárja és 1944 júniusa között a nemkommunista, nemjobboldali lengyel ellenállás megrongált 6930 mozdonyt, kisiklatott 732 német szállítmányt, megrongált 19 058 vasúti kocsit, hibákat épített be 92 000 tüzérségi lövedékbe stb.[51] Még ha vitathatók is az ilyen nagyon pontos adatok, nem kétséges, hogy a német hadiiparnak sok mil-

[50] Jan Karski: *Story of a Secret State.* Boston: Houghton Mifflin, 1944.

[51] Bohdan Kwiatowski: *Sabotaž y Dywersja.* London: Bellona, 1949, 1:21, idézi Marek Ney-Krwawicz: *The Polish Underground State and the Home Army (1939–45).* Ford. Antoni Bohdanowicz. London: PUMST, 2001.; http://www.polishresistance-ak.

Varsói felkelők 1944 őszén ejtőernyővel ledobott brit tankelhárító fegyverekkel

lió munkaórával kellett helyrehozni a lengyel gerillák okozta károkat. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Lengyelország és a Szovjetunió partizánokkal teli vidékein sok ezer német katonának a szállítmányokra kellett vigyáznia, és nem harcolhattak a fronton.

A lengyel ellenállás sorsát és emlékét az alábbi események határozták meg: 1943. április–májusban a varsói gettó felkelése és a lengyel ellenállás bizonyítható csődje, amely nem tudta megsegíteni a vesztésre ítélt zsidó harcosokat; a nagy varsói felkelés 1944 augusztusa és októbere között, és a kapcsolódó kérdések: túl korai volt-e a felkelés, és a Vörös Hadsereg szándékosan nem segített a lengyel felkelőknek?; végül az a tény, hogy a szovjetek milyen kegyetlenül bántak a háború végén a Honi Hadsereg katonáival, valamint a „testvérek", más néven az „átkozott katonák" esete, akik tovább harcoltak a szovjetek és a lengyel kommunista rezsim ellen. A csoportot csak 1952-ben számolták fel, akkor szűntek meg a harcok.

---

org/2%20Article.htm, egy cikk a London Branch of the Polish Home Army Ex-Servicemen Association lapjain.

A lengyel és a zsidó ellenállás: egy szerencsétlen viszony

A lengyel ellenállás mellett, amelyben csak kevés zsidó vett részt, kialakult a zsidó ellenállás is. A varsói gettólázadást és más zsidó gettókban és koncentrációs táborokban megvalósult felkeléseket maroknyi fiatal férfi és nő valósította meg, akik tisztában voltak azzal, hogy a sorsuk meg van pecsételve. Harcuk a kollektíven halálra ítélt 3 300 000 lengyel zsidó legbátrabbjainak a kiállása volt. A zsidó harcosok a halál méltóságteljes formáját választották, és egyben meg akarták mutatni, hogy az antiszemita gyalázkodások ellenére sem gyávák. Nem meglepő, hogy sem a gettó vezetői, sem a gettó lakói (a többségüket már elvitték Treblinkába, ahol el is gázosították őket) nem helyeselték a kalandot. Akik a gettóban maradtak, minden reményüket a személyi igazolványukba vetették, amely szerint ők a hadiiparban dolgozó szakmunkások voltak. Magukat a harcosokat csak az kötötte össze, hogy készen álltak meghalni, mert egyébként még a gettón belül is két táborra, cionistákra és szocialistákra-kommunistákra oszlottak. Az ellenálló csoportok külön-külön is haltak meg a jól felszerelt, kíméletlen német Waffen-SS támadásai következtében. A harcnak pusztán jelképes jelentősége lehetett, és valóban, később a varsói felkelés Izrael államnak és különösen véderejének az egyik alapköve lett. Milyen szerepet játszott – ha játszott egyáltalán – a nem zsidó lengyel ellenállás a hősi zsidó történetben? A Honi Hadsereg becsempészett néhány puskát és többnyire régi pisztolyokat a varsói gettóba, és a kommunisták vezette Néphadsereg (Armia Ludowa) néhány egysége megpróbálta megrohamozni a gettót. A nyújtott segítség együttesen is nagyon csekély volt. A Honi Hadsereg később azzal védekezett, hogy nekik sem volt elegendő fegyverük, bár bizonyára nélkülözni tudtak volna néhány puskát, hiszen a lengyel ellenállás akkor nem állt nyílt harcban a megszálló erőkkel. Tény, hogy a Honi Hadsereg parancsnoksága a zsidó ellenállókat amatőröknek és a Honi Hadsereggel szemben politikailag idegeneknek, sőt ellenségeseknek tartotta. Sok lengyel a zsidók szemére vetette, hogy nem csatlakoztak harcukhoz a megszállás első egy-két évében, amikor Auschwitz és a többi tábor főként lengyel politikai foglyokat fogadott, és amikor még nem gyilkolták módszeresen a zsidókat.

A lengyelek hajlottak azt hinni, hogy a zsidók buzgó kollaboránsok, de a zsidók viselkedésének lengyel bírálói nem vették figyelembe a tényt, hogy egy halálra ítélt ember nem tarthatja magát olyan magas erkölcsi mércéhez, mint az, aki szabadon választhat élet és halál között. A Zsidó Tanácsok tagjainak, a zsidó gettórendőrségnek és a közönséges zsidó

munkásnak az egyetlen – téves – reménysége volt, hogy esetleg túlélheti a háborút, ha a németek számára dolgozik, és jól dolgozik.

Nem kétséges: a lengyel ellenállási mozgalmak sok tagja és általában a lakosság nem kedvelte, sőt egyenesen gyűlölte a zsidókat. Már 1940 februárjában Jan Karski, a fiatal ellenálló futár azt jelentette az emigráns lengyel kormánynak, hogy „a zsidók iránti utálat alkotja azt a keskeny hidat, amelyen a [német] megszálló és a lengyel társadalom jelentős része találkozhat".[52] Még maga Zofia Kossak-Szczucka is, aki a háború alatt teljes mértékben a zsidók megsegítésének szentelte magát, nyíltan megvallotta zsidóellenes érzelmeit. Humanitáriusként naponta kockáztatta az életét a zsidókért, ezért bebörtönözték, koncentrációs táborba zárták, de ugyanakkor javasolta, hogy a háború után űzzék ki a zsidó túlélőket. A benne élő katolikus, zsidóellenes előítélet „Krisztus gyilkosaival" szemben összekapcsolódott azzal a meggyőződéssel, hogy Lengyelországnak kizárólag a lengyelül beszélőkhöz, a lengyel néphez kell tartoznia. A lengyel ellenállásban sokan éreztek hasonló módon a zsidó, a német, az ukrán, a fehérorosz és a litván kisebbségek tagjai iránt.

Jó lenne, ha beszámolhatnánk arról, hogy a német megszállás alatt nagyon is szolidárisak voltak egymással az ellenállási mozgalmak, de erre vonatkozóan csak nagyon kevés bizonyíték áll rendelkezésre. Az etnikai, politikai, regionális és hivatásbeli csoportok gondosan védelmezték tagjaikat, és a kommunistákon kívül – akik nem a saját lelkiismeretüknek engedelmeskedtek, hanem Sztálin parancsainak – csak az olyan valóban internacionalista csoportok, mint a trockisták és más disszidens kommunisták, a felső arisztokrácia és néhány vallási közösség, mint pl. a Jehova tanúi voltak képesek áthágni az etnikai határokat. Czesław Miłosz, aki 1980-ban elnyerte az irodalmi Nobel-díjat, és más lengyel írók is megírták, hogy a varsói gettólázadás idején a gettó fala közelében zene szólt, és gyermekek körhintán mulattak az egyik játszótéren. A fal másik oldaláról lehetett hallani, amint az emberek sikoltozva ugrottak ki az utcára az égő épületekből. Úgy tűnik, senki sem látta, vagy nem akarta látni a gettó túlélő lakóit, főként nőket és gyerekeket, amint rémülten, feltartott kézzel kivezették őket a gettóból. A történet a különféle etnikai csoportok közötti mély szakadékot jelképezi, amely Hitler Európájában létezett, különösen a zsidók és a nem zsidók között. Azt is megmutatja egyben, hogy milyen sikeresen alakítottak ki a nácik Lengyelországban egy új hierarchikus társadalmat, amelyben a csúcson a birodalmi németek álltak, őket követték a helybeli németek (a Volksdeutsche), majd a keményen elnyomott lengyelek, akik még mindig kiváltságosnak minősültek a zsidó páriákhoz képest.

[52] Idézi Grabowksi: *Hunt for the Jews*, 56.

Az 1944 késő nyarán, kora őszén lezajlott nagy varsói felkelésben sok tízezer harcos vett részt, és sok százezer ember pusztult el: a következmények kihatottak és máig is kihatnak az egész világra. Sok európai ellenálló álma volt, hogy felszabadítsa a német megszállástól a hazáját, még a szövetséges vagy a szovjet felszabadítók megérkezése előtt. Mi már tudjuk, hogy ezt csak néhány balkáni ország tudta megvalósítani. Velük kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy 1944 végén, amikor Görögország, Jugoszlávia és Albánia felszabadította önmagát, a német hadsereg már menekült a Balkánról. A balkáni ellenállás fő kérdése az maradt: ki fogja elfoglalni a németek helyét. Kelet-Európa más vidékein a németek kemény elszántsággal harcoltak tovább.

Lengyelország sikeres önfelszabadítása más országokat is hozzásegített volna ahhoz, hogy a háború után igazi függetlenséghez jussanak. A lengyelek számára a kérdés még sürgetőbb volt, miután 1943-ban a németek felfedezték a Szmolenszk környéki tömegsírokat, amely miatt az emigráns kormány nyilvánosan panaszt mert tenni. Ez a később katyńi tömeggyilkosság néven világhírűvé vált eset ürügyet szolgáltatott a szovjeteknek, hogy megszakítsák a diplomáciai kapcsolatot a londoni emigráns lengyel kormánnyal, és ellenségnek tekintsék helyi képviselőit.[53]

Még 1941-ben, a Barbarossa-hadművelet beindulása után a Szovjetunió törvényesnek ismerte el a londoni emigráns lengyel kormányt. Lengyelország nagykövetet küldött Moszkvába, és egy független lengyel hadsereg, amelyet később a parancsnokáról Anders-hadseregnek neveztek, felállhatott a Szovjetunióban. A hadsereget főként a szovjet hadifogolytáborokból és koncentrációs táborokból kiengedett lengyelek alkották. Elhagyhatták a Szovjetuniót, és harcolhattak a szövetségesek oldalán, különösen Olaszországban. Ezután a lengyel–szovjet kapcsolatokban fennállt rövid és nem könnyű mézeshetek után a dolgok még az eddiginél rosszabbra fordultak. A Szmolenszk környéki, Katyń néven ismert tömegsírok okozta botrány után a szovjetek felállítottak egy lengyel antifasiszta bizottságot, amelyet később lublini bizottságnak neveztek. Ezt szorosan ellenőrizték, és ehhez csatoltak egy hadifoglyokból felállított lengyel hadsereget, amelyet a Vörös Hadsereg parancsnoksága szerelt fel és felügyelt. Így 1944-re a nem kommunista lengyeleknek két nagy hivatalos ellenségük volt, a náci Németország és a Szovjetunió.

[53] A lengyelek és szovjetek közötti első problémák egyike az volt, hogy amikor az Anders-hadsereg felállt a Szovjetunióban, sok ezer olyan lengyel katonatisztnek nyoma veszett, akikről úgy tudták, hogy hadifoglyok voltak a Szovjetunióban. A szovjet fél a tudakozódásra nem túl meggyőzően azt válaszolta, hogy a tisztek bizonyára Mandzsúriába szöktek. A valóságban már halottak voltak, mert a szovjetek megölték őket Katyńnál és másutt Szmolenszk környékén.

A lengyelek abban reménykedtek, hogy ha egy újjáalakult nemzeti közigazgatás és egy jelentős fegyveres erő fogadja Varsóban az odaérkező Vörös Hadsereget, az nagyban elősegíti majd egy szabad Lengyelország megteremtését. Az önfelszabadítás lehetősége 1944 nyarán merült fel, a Vörös Hadsereg gigantikus hadjárata, a Bagration-hadművelet után, amely gyakorlatilag megsemmisítette a németek középső frontját, az Armeegruppe Mittét. A Vörös Hadsereg központi frontja, amely sok millió katonából és sok tízezer páncélosból és repülőgépből állt, sok százezernyi németet ejtett fogságba, és kitartóan közeledett Varsó felé. A szovjet rádióadások ismételten arra buzdították a lengyel népet, hogy keljen fel „a hitlerista fasiszta banditák" ellen.

Bár Bór-Komorowski tábornok, a varsói Honi Hadsereg parancsnoka, aki különben valaha hivatásos tiszt volt az osztrák-magyar hadseregben, még nem állt teljesen készen a cselekvésre, mégis kiadta 1944. augusztus elsején a parancsot a felkelésre. A Vörös Hadsereg első katonái ekkor érkeztek a Visztula túlpartjára, alig másfél kilométerre Varsó központjától. A felkelés első napjai sikereket hoztak a lengyel harcosoknak. Fegyvereiket részben a foglyul ejtett német katonáktól vették el, részben még 1939-ben rejtették el. Félig-meddig német egyenruhában, de a lengyel nemzetiszínű karszalaggal a felkelők elfoglalták a város nagy területeit. Ugyanakkor sohasem alakult ki egy szilárd, összefüggő frontvonal, és hatalmasak voltak a veszteségek. A németek szüntelenül lőtték és a levegőből is bombázták a várost. A német parancsnokság a legkegyetlenebb katonáit küldte oda, például a Dirlewanger-ezredet, amelyet köztörvényes bűnözők alkottak (dr. Oskar Dirlewanger, a parancsnok nemi erőszak miatt volt elítélve). Megjelentek az SS Kaminski-dandárjának orosz katonái is, valamint sok ukrán milicista. Közben pedig nem érkezett szovjet segítség. Moszkva nyilvánosan őrült kalandnak bélyegezte a felkelést, és fasisztának nevezte a Honi Hadsereg harcosait. Az bizonyos, hogy a szovjet katonáknak oly sokheti harc után pihenésre volt szükségük, de azt semmivel sem lehet megmagyarázni, hogy a Szovjetunió nem engedte meg a szövetséges repülőgépeknek, hogy üzemanyagért leszálljanak szovjet repülőtereken. Így a délolasz repülőterekről indult brit és amerikai gépek csak minimális utánpótlást tudtak ledobni a varsói harcosoknak.[54] Október elején a varsói felkelők megadták magukat. Meglepő módon a harmincezer harcost hadifogolyként

[54] A későbbi hidegháború egyik legfontosabb pszichológiai oka lett az a tény, hogy a szovjetek nem engedték meg a szövetségeseknek, hogy ellássák Varsót. A másik nagy szövetséges sérelem – amelyről az 1945-ös jaltai konferencián is vitatkoztak – az volt, hogy a brit és US pilótákkal, akik szovjet területen kényszerleszállást hajtottak végre, gyakran úgy bántak, mint kémekkel, és bebörtönözték őket.

kezelték, aminek következtében többségük túlélte a háborút. Nem ilyen helyzetben volt a civil lakosság: a német hadsereg banditái tízezrével ölték a civileket, főként a nőket és a gyermekeket. A lengyel fővárost a földel tették egyenlővé.

Használt-e valamit a varsói felkelés Lengyelországnak és a lengyel népnek? Egyes politikusok és történészek megkérdőjelezték egy ilyen „öngyilkos vállalkozás" értékét, amely csaknem negyedmillió emberéletet követelt, és megsemmisítette a fővárost. Mások azzal érvelnek, hogy az áldozat nem volt hiábavaló. A kommunisták irányította Lengyelország és a lengyel nép nem tudott volna már olyan korán sikeresen fellépni a Szovjetunió ellen (1956-ban, majd az 1970-es és az 1980-as években) a nélkül az önbecsülés nélkül, amelyre a felkeléskor tett szert, és a nélkül a világszerte létező csodálat nélkül, amit a felkelés és a lengyel ellenállás vívott ki. El kell ismerni ugyanakkor, hogy Varsóban sok ezer embert nem öltek volna meg, ha a város nem játszotta volna a hős szerepét.

Az ellenállás a Szovjetunió németek által elfoglalt területein

A Barbarossa-hadművelet, a Szovjetunió elleni német támadás méreteiben és brutalitásával felülmúlta a többi tragikus európai eseményt. Talán csak a holokauszt volt kivétel, amely természetesen szorosan kapcsolódott a Szovjetunió német megszállásához. Állíthatjuk, hogy ha a német hadsereg nem lép szovjet földre, nem került volna sor az összes európai zsidó kiirtását célzó módszeres kísérletre. Annak ugyanis, hogy a nácik a „zsidókérdés végső megoldása" mellett döntöttek, az volt a fő oka, hogy rövid idő alatt sok millió kelet-európai zsidó jutott a kezükre, s hogy képtelenek voltak gyorsan leszámolni a szovjet ellenséggel.

A Szovjetunió megszállt területein a náciellenes ellenállás és a megszállóknak az ellenállók megsemmisítését célzó hadjáratai óriási méreteket öltöttek, és minden részről a legnagyobb kíméletlenséggel jártak. A „minden részről" a megfelelő kifejezés, mert a német és szovjet állampolgárokon túl (a „szovjet" kifejezés maga több tucat különféle etnikai csoportra vonatkozott) Európa csaknem minden nemzete részt vett a harcban. Emlékezzünk rá, hogy nemcsak Olaszország, Magyarország, Románia, Finnország, Horvátország és Szlovákia küldött katonákat a „bolsevikellenes" frontra, de a semleges Spanyolországból is érkezett egy negyvenezer főből álló hadtest, és sok ezer önkéntes jött Norvégiából, Dániából, Hollandiából, Belgiumból, Franciaországból és még Svájcból és Svédországból is. A nem németek vagy a fronton szolgál-

Németekkel szövetséges orosz ellenpartizánok Demjanszk/Kholm környékén

tak, vagy – önként vagy nem önként – a szovjet partizánok elleni hadjáratokban vettek részt. Az összecsapásokban mind a partizánok, mind a rájuk vadászók a legsúlyosabb atrocitásokat követték el.

Talán nem az „ellenállás" szó a megfelelő kifejezés arra, ami a Szovjetunióban zajlott, mert a nyugati ellenállás főbb jellemzői – az illegális sajtó, a földalatti politikai pártok, az egyéni támadások ellenséges célpontok ellen – nem a legfontosabb feladatok voltak a Szovjetunió németek által megszállt területein. Ott az ellenállók fegyveres egységeket alkottak, a nagyobbakat olyan szovjet tisztek irányították, akik a frontvonalon keresztül lopakodtak át, ejtőernyővel ugrottak le, vagy a gépeik leszálltak a partizánok által kialakított repülőtereken. A szovjet partizánok első csoportjai azokból a katonákból kerültek ki, akik a front mögött maradtak az 1941-es viharos szovjet visszavonuláskor, és inkább választották az erdei életet, mint a német hadifogolytáborokat. Mások bosszút akartak állni legyilkolt családjukért vagy felperzselt falvaikért. Ezenkívül Sztálin elrendelte, hogy mindenki teljes elszántsággal álljon ellen a megszállóknak: aki nem tartotta magát ehhez a parancshoz, a háború után büntetésre számíthatott. Végül pedig sokan azért lettek partizánok, mert jobb volt fegyveresnek lenni, mint megpróbálni boldogulni egy olyan világban, amelyben a fegyvertelen civilek bárki célpontjaivá válhattak.

Természetesen az idő legnagyobb részében a partizánok nem harcoltak. Éppen elég megpróbáltatás volt életben maradni a téli erdőkben, a szúnyogokkal teli Pripjaty-mocsarakban vagy a városok romjai között. A partizánok élelmet zsaroltak ki a parasztoktól, és a parasztok megölték a partizánokat, úgy, ahogyan hajdan a harmincéves háborúban. A különböző partizáncsoportok gyakran súlyos fenyegetést jelentettek egymásnak. Az ukrán partizánok megölték a zsidó és a lengyel partizánokat, a lengyel partizánok megölték az ukrán partizánokat, a kommunisták lelőtték a „reakciósokat" és a trockistákat, az anarchisták leszámoltak a „nacionalistákkal", a nacionalisták pedig úgy érezték, hogy szabad bárkit megölni, aki nem az ő nemzetiségükhöz tartozik. Ugyanakkor sok egység erősen fegyelmezett volt, saját közigazgatással, rádióállomással, óvodával és iskolával, kórházzal, biztonsági szolgálattal és kémelhárítással rendelkezett. Moszkva a Vörös Hadsereg tagjaként ke-

zelte a saját partizánjait, akiknek a központból kapott utasításoknak kellett engedelmeskedniük, és parancsnokaik időről időre jelentést tettek a helyzetükről.

Német ejtőernyősök kihallgatnak egy partizángyanús orosz parasztot Demjanszk környékén

Keleten széles körben dúlt a gerillaháború. Franciaországban a háború alatt az ellenállók sok ezer bajtársukat veszítették el harcban, börtönben vagy koncentrációs táborban. Cserében a francia ellenállók sok száz német katonát öltek meg, és jelentős számú valódi vagy feltételezett kollaboránst és árulót végeztek ki. A Szovjetunióban a partizánok veszteségei százezrekre rúgtak, ugyanúgy, mint a partizántevékenység áldozataié.

A partizánháború egyik legsötétebb oldala az volt, hogy kiváltotta a német, magyar, román, finn és más megszállók brutalitását. A megszálló katonák, a hadseregparancsnoktól a közlegényig, azt az utasítást kapták, hogy legyenek könyörtelenek, és biztosították őket arról, hogy nem lesznek törvényes következményei, ha kivégzik a gyanús alakokat. Végül is a zsidók, a cigányok és az oroszok alsóbbrendű ellenségei voltak az árja fajnak.

A németek a maguk katonáival szemben is könyörtelenek tudtak lenni. Omer Bartov kiváló tanulmányából tudjuk, hogy a német hadsereg tizenötezer főt végzett ki dezertálás miatt a saját katonái közül, különösen az orosz fronton. A háború alatt az Egyesült Államok csak egyetlen dezertált közkatonát, Edward „Eddie" Slovikot végeztette ki, pedig a 1944–45-ös európai hadjáratban amerikai katonák tízezrei dezertáltak.[55] Ugyanakkor a német hadsereg egyetlenegy katonát sem végeztetett ki azért, mert lelőtt zsidókat, cigányokat, kommunista komiszszárokat és partizángyanús személyeket, pedig, amint már említettük, a német katonai szabályzat még a nácik idejében is szigorúan tiltotta az ártatlanok legyilkolását. A német tiszteknek és altiszteknek csak egy igen kis része próbálkozott azzal, hogy némi türelemmel és könyörülettel megnyerje a helyi lakosságot. Ha az egész hadsereg így viselkedett volna, a németek meg is nyerhették volna a keleti háborút. Ehelyett az oroszországi hadjáratot a fákról, erkélyekről lógó holttestek, felégetett

[55] Omer Bartow: *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich.* Oxford–New York: Oxford University Press, 1991. 6.

falvak, dinamittal felrobbantott városok, deportálások és kínzások jellemezték. Egyedül a nemi erőszak nem jellemezte a németek viselkedését, ami teljesen eltért a Vörös Hadsereg gyakorlatától.

Tragikus módon még azok a német tisztek sem haboztak kegyetlenkedni a helyi lakossággal, és nem próbálták megmenteni a zsidókat, akik az 1944-es összeesküvésben készen álltak életüket is feláldozni, hogy megszabaduljanak a hitleri rezsimtől. Ezen a ponton ismét hangsúlyozni kell, hogy a háború alatt a kelet-európai, körülbelül ötmilliónyi zsidót nem mind a gázkamrákban ölték meg. A Barbarossa-hadművelet első másfél évében legalább egymillió kelet-európai zsidót lelőttek, főként a középkorú tartalékosokból álló rendőrségi zászlóaljak. A német fegyveres erők más tagjai – gyalogosok, tüzérek, légi személyzet, tengerészek – is besegítettek ebbe a munkába, vagy legalábbis részt vettek a „holokauszt-turizmusnak" nevezett eseményben. Sokan látható élvezettel figyelték ezeket a történéseket. Volt, aki megbotránkozott, de nincs bizonyíték arra, hogy a sok millió német katona és tiszt közül akár egyetlenegy is fellépett volna a módszeres mészárlások ellen.

A szovjet partizánok nem tartották nagyra a nyugati típusú, értelmiségi, „burzsoá" ellenállást, és a háború után fennen hirdették, hogy csakis ők, a kommunisták voltak az igazi, megalkuvást nem ismerő ellenállók. Ez erős túlzás, de kétségtelen, hogy Kelet- és Délkelet-Európában a kommunisták számszerűen felülmúlták a többieket, mind a kis ellenállási mozgalmakban, amilyenek Magyarországon és Romániában működtek, mind az igen nagy gerillaháborúkban Jugoszláviában, Bulgáriában, Albániában és Görögországban. Ennek ellenére a politikai végeredmény, amint látni fogjuk, nem annyira az ellenállásban meglevő kommunista jelenlét mértékétől függött, mint inkább a nagyhatalmak politikájától.

Ellenállás és káosz a Balkánon

A háború alatt Németország és szövetségesei, Olaszország, Magyarország, Bulgária, Horvátország és a félig autonóm albán állam, elfoglalták az egész Balkán-félszigetet.[56]

Még Görögország és Szerbia is (ez utóbbi Jugoszlávia hivatalos utódja volt) engedélyt kapott saját kollaboráns kormány és nemzeti rendőrség felállítására, és így sok szempontból Németország szövetségesének

[56] Tartozunk az igazságnak azzal, hogy a magyar honvédség csak azt a területet, illetve annak is csak a felét foglalta el, amit a délszláv állam, a későbbi Jugoszlávia elragadott Magyarországtól az első világháború után. Viszont, amint már említettük, Magyarország ezt néhány héttel azután cselekedte, hogy „örök barátsági szerződést" kötött Jugoszláviával.

számított. A valóságban azonban az 1941-es diadalok után a megszállók egyre kevesebb és kevesebb területet ellenőriztek. A Balkánon a különféle gerillaegységek fokozatosan vették át az uralmat: kommunisták, köztársaságiak, monarchisták és az etnikai kisebbségek Görögországban; nacionalista csetnikek és Josip Broz Tito kommunistái Horvátországban, Szerbiában és a volt Jugoszlávia más területein.

A gerillák nemcsak a megszálló hatalmak ellen harcoltak, de talán még gyakrabban egymás ellen is. A németek és az olaszok sem értettek távolról sem egyet minden kérdésben. 1943 szeptembere után, amikor Olaszország sikertelenül megpróbálta letenni a fegyvert a szövetségesek előtt, a Balkánon a németek az olasz megszálló erőket nem tekintették többé barátnak, hanem gyűlölt és megvetett ellenségnek. Lefegyverezték az olasz katonákat, és a nem engedelmeskedőket vagy ellenállókat megölték. Az elfogott olasz katonákat koncentrációs táborokba küldték. 1944 elejére már csak a német hadsereg felelt az egész Balkánért. Ez a helyzet nem tartott sokáig, mert az 1944. augusztus 23-i román átállást követően a németek viharos visszavonulásba kezdtek. Időközben polgárháborúk törtek ki vagy folytatódtak. Végül Tito kommunistái, a szovjetek és a britek állították helyre a rendet, átvették az uralmat a Balkán felett, és felosztották a területet a győztesek között.

Sok könyv és film foglalkozott a balkáni gerillaháborúkkal. A német hegyivadászok, akik főként az osztrák tartományokból származtak, sorra megrohamozták a hegycsúcsokat, de mire eljutottak a fennsíkokra, a gerillák már elpárologtak. Ezért a németek falvakat gyújtottak fel, és megölték a lakosokat.

A partizánok sorsa sem volt könnyű, magukkal kellett vinniük a betegeiket és a sebesültjeiket, és gyakran éheztek. Fennmaradtak nevezetes híradófelvételek fiatal jugoszláv kommunista partizánokról, amint rongyos egyenruhában menetelnek a hóban, rongyokba bugyolált lábbal. Eleinte a partizánok nem kaptak segítséget, a szovjetek nem nyújtottak vagy nem nyújthattak sok támogatást, de aztán megjelentek a nyugati hírszerző szervek és Churchill SOE-ja is. Szerbiában a britek, majd később az amerikaiak először fegyvereket és tanácsadókat juttattak el Draža Mihalovićhoz, egy fiatal jugoszláv katonatiszthez, akit a londoni emigráns jugoszláv kormány hadügyminiszternek nevezett ki. Mihalović csetnikjei azonban individualista, szervezetlen és alkalmanként rendkívül brutális bandákat alkottak, az ő álmuk Nagy-Szerbia volt, és nem egy helyreállított Jugoszlávia. Összevetve a fegyelmezettebb, „internacionalistább" (azaz minden délszlávban gondolkodó) kommunistákkal, akiket gyűlöltek, egyes csetnik vezetők alkalmanként a németekkel és az olaszokkal egyesítették erőiket. Ennek megfelelően Churchill és ejtőernyővel ledobott tanácsadói, William Deakin és Fitzroy Maclean, valamint

Partizán gyerek a szlovén Ljubljanska brigádban

Churchill fia, Randolph elhatározták, hogy Titót és a kommunistáit támogatják. Hasonlóak voltak a fejlemények Macedóniában és Görögországban is, és így állt elő az a furcsa helyzet, hogy britek és amerikaiak adtak fegyvereket és gyógyszereket a kommunistáknak, akik ezért később egyáltalán nem voltak hálásak. Végül azonban Churchill számítása bevált, mert sem Görögország, sem a visszaállított Jugoszlávia – immár Tito vezetése alatt – nem lépett be soha a szovjet blokkba.

A Gorgopotamos saga

A SOE alapelve az volt, hogy segíteni kell a németek legelszántabb ellenségeit, tekintet nélkül a gerillacsoportok politikai ideológiájára. Ez vezetett el a szervezet egyik valóban nagyszerű sikeréhez, a Gorgopotamos folyó völgyén átívelő viadukt felrobbantásához, amely Közép-Görögországban, a létfontosságú Szaloniki–Athén vasútvonalon helyezkedett el. 1942 novemberében került sor az eseményre, tehát a SOE ottani tevékenységének viszonylag korai szakaszában. Ma erről olvasva úgy érzi az ember, hogy az az időszak egyfajta mézesheteket jelentett a brit

Partizánok a macedóniai Kičevóban (1943)

ügynökök és a különféle görög gerillacsoportok számára. Bár sokféle volt az ideológiai meggyőződésük, de ez alkalommal a közös szövetséges ügyért együtt dolgoztak. A Napoleon Zervas ezredes által vezetett köztársasági és antikommunista gerillacsoport, a Nemzeti Köztársasági Görög Liga, az EDES szívesen osztozott a feladatban a Görög Népi Felszabadító Hadsereggel, az ELAS-szal, amely az Aris Velouchiotis vezette kommunista ellenállási szervezet, az EAM, a Nemzeti Felszabadítási Front harcoló ága volt. Mindkét csoport elfogadta annak a tizenkét brit katonának a vezetését, akiket a SOE juttatott el ejtőernyővel Görögországba. A brit csoportban volt hadmérnök, rádiós, tolmács. Parancsnokaik neveik alapján – Edmund „Eddie" Myers alezredes és Chris „Monty" Woodhouse DSO őrnagy, Terrington ötödik bárója – mintha a London Times társasági rovatából léptek volna ki. A három csapat összesen százötven embert számlált, nyolcvan olasz és négy német őrrel szemben. Mialatt a görögök két oldalról támadták a helyőrséget, a britek elhelyezték a robbanóanyagot, és megsemmisítették a híd nagy részét. Csak négy gerilla sebesült meg, nincs feljegyzés arról, hogy milyen veszteségei voltak az olaszoknak és a németeknek. Később azonban a németek bosszúból kivégeztek tizenhat helybeli görögöt.

Partizánkórház Görögországban

Myers alezredes és Woodhouse őrnagy Görögországban maradt, és még több jeles tettet hajtott végre. Myerst végül visszahívták Angliába, mert túlságosan kedvezett a kommunista gerilláknak, Woodhouse őrnagy lépett a helyébe. Ő később konzervatív kormánytag lett és sok kiváló könyvet írt Görögországról. Ami az ELAS-t és az EDES-t illeti, a két szervezet hamarosan harcban állt egymással.

Ennek az úgynevezett Harling-műveletnek az volt a célja, hogy megakadályozza a német utánpótlás eljutását a görög kikötőkbe, ahonnan rendszeresen továbbították a szállítmányokat Líbiába, Rommel tábornok katonáihoz. A SOE elérte a célját, bár időközben Montgomery tábornok nyolcadik brit hadserege megsemmisítette el-Alameinnél az olasz–német frontot, tehát a szállítmányok úgysem érték volna el Rommelt. Nem kétséges, hogy ez a gerillaakció logikus és erkölcsileg igazolható volt, hiszen csak kevés civil esett áldozatul, és nagy kárt okozott az ellenségnek.

Említsük meg végül az ellenállást a Németországgal szövetséges országokban, és vizsgáljunk meg két tipikusan nem tipikus példát, Szlovákiáét és Erdélyét.

Szlovákia és Erdély

Először vizsgáljuk meg a szlovák ellenállók szerepét, akik 1944. augusztus végén Szlovákiában nemzeti felkelésbe kezdtek a német katonák és Monsignore Jozef Tiso kollaboráns kormánya ellen. A kommunista ellenállók, akik a felkelésben rendkívül aktív csoportot alkottak, így szerették volna megsegíteni a Szovjetuniót Hitler elleni harcában, és azt is remélték, hogy megszerzik a hatalmat Szlovákiában. De azok a szlovák katonatisztek, akik a kommunistákkal együtt lázadtak fel Tiso ellen, nemcsak a nácikat gyűlölték, hanem a kommunistákat és a Szovjetuniót is, és közülük sokan utálták a kapitalizmust és a zsidókat is. A tiszti felkelésnek az volt a célja, hogy a szovjet Vörös Hadsereg megérkezése előtt kiszabadítsák országukat a halálos német ölelésből. A köztük fennálló jelentős nézetkülönbségek ellenére a kommunisták és a katonatisztek együtt kétségbeesett harcokat folytattak a német SS és a Tiso-kormányhoz hű szlovák katonák ellen. Természetesen hosszú távon lehetetlen lett volna kibékíteni az ellenségeket egymással.

Más problémák is felmerültek a szlovák ellenállók között: a szlovák protestánsok általában nem értettek egyet a szlovák katolikusokkal Csehszlovákia jövőjét illetően, és a csehek pártján levő ellenállók szemben álltak azokkal a náciellenes ellenállókkal, akik a független Szlovákia pártján voltak. Ennek következében az utóbbiak gyakran találták magukat Tiso oldalán, aki az ellenállási mozgalom legnagyobb ellensége, de az abszolút szlovák függetlenség szószólója volt.

Azok, akik szemben álltak a németekkel és szövetségeseikkel, szinte sohasem voltak vetélytársak és versenytársak nélkül. Az ellenállási mozgalom céljai, módszerei, és személyzete fedték egymást, összekeveredtek, és gyakran háborúhoz vezettek a német, olasz, magyar, román és bolgár megszállók elleni háborúban. Vég nélkül sorolhatnánk a különbségeket a hihetetlenül bonyolult kelet-európai és a viszonylag egyszerű nyugat- és észak-európai helyzet között.

Észak- és Nyugat-Európában az ellenállók a németek és a helyi árulók ellen harcoltak, miközben a felszabadító szövetségesekre vártak. A helyzet sokkal bonyolultabb és összetettebb volt a Baltikumban és a Balkán országaiban, valamint a Csehországtól Oroszország belső vidékeiig húzódó területen. Képzeljük el például az ősi festői erdélyi várost, amelyet középkori német lakosai Klausenburgnak neveztek, amelyet magyarul Kolozsvárnak hívnak, de 1918 után a hivatalos román neve Cluj lett, a mai neve pedig Cluj-Napoca. A középkorban ez volt az erdélyi vajdaság legfontosabb városa a magyar királyságon belül. Erdély a tizenhatodik században lett autonóm fejedelemséggé, oszmán-török fennhatóság alatt. Később a Habsburg uralkodók közvetlen fennhatósága alatt állt,

és csak 1867-ben egyesült ismét Magyarországgal. Az első világháború után Kolozsvár, Magyarország keleti felének nagy részével együtt, román fennhatóság alá került, de, amint láttuk, 1940-ben Németország és Olaszország parancsára Erdélyt felosztották Románia és Magyarország között. Öt évvel később, a második világháború után a győztes szovjetek ismét román uralom alá helyezték.

Az 1940-es esztendő Cluj/Kolozsvár számára azt jelentette, hogy a román kisebbség idegen megszállás alá került, és felszabadult a város magyar többsége. A felszabadulás ugyanakkor tragikusan ironikus volt a legtöbb magyarul beszélő zsidó számára, amennyiben a magyar kormány azonnal kiterjesztette rájuk a magyar zsidóellenes törvényeket. Mivel a zsidók kezdetben ünnepelték a magyar katonaság megérkezését, a románok zöme árulóknak tekintette őket. Ettől azonban nem lettek kedvesebbek a magyarok szemében, akik azzal gyanúsították a zsidókat, hogy előzőleg túlságosan is jó viszonyban voltak a románokkal. Egyidejűleg mind a románok, mind a magyarok irtóztak a „Krisztusgyilkos" zsidóktól. 1944-ben a magyar hatóságok Auschwitzba deportálták a város – és Észak-Erdély – egész zsidóságát, ahol többségüket elgázosították. Dél-Erdély zsidóságát a románok nem adták ki a németeknek. Néhány hónappal később a szovjet hadsereg elfoglalta Kolozsvárt, és visszaadta Romániának. Mivel a bevonuló románok kegyetlenül bántak a magyar lakossággal, a szovjet katonaság újra magához ragadta a város feletti ellenőrzést. Minthogy azonban a szovjetek 1945-ben a várost visszaadták a románoknak, Kolozsvár népének az elkövetkező évtizedekben el kellett viselnie a különlegesen brutális román sztálinista és nemzeti kommunista közigazgatás szélsőséges és gyakorta erőszakos magatartását.

Érdemes itt megjegyeznünk, hogy a háború egész időtartama alatt az egyetlen náciellenes ellenállási mozgalom Erdélyben, amely érdemes volt erre a névre, nem köthető sem az etnikai magyarokhoz, sem az etnikai románokhoz, hanem főként a földalatti kommunista párthoz tartozó zsidókhoz. Ha elfogták a kommunista ellenállókat, mind a magyar, mind a román hatóságok megkínozták és kivégezték őket. Közben románok és magyarok kölcsönösen a „kommunizmus iránti gyengekezűséggel" vádolták egymást.

Hogy egy lépéssel tovább lépjünk, és bemutassuk az európai ellenállási mozgalmak dilemmáit, vizsgáljunk meg három különleges partizántámadást, a megszállók arra adott válaszát, és azoknak a civileknek a tragédiáját, akik belekeveredtek az összecsapásokba.

8. FEJEZET

Szabadságharcosok vagy terroristák?

Esettanulmányok az ellenállásról és a megtorlásról

Három különálló fegyveres ellenállási cselekményről lesz szó, az elsőre Olaszországban, a másodikra Franciaországban került sor, a harmadikra pedig egy olyan helyen amely akkor Magyarországhoz tartozott, ma Szerbiához. Ez a válogatás azon a meggondoláson alapul, hogy az olaszországi és franciaországi igen jól ismert ellenállási cselekmények és az azokat követő megtorlás lehetőséget kínál az érdeklődők számára a további olvasásra, míg a harmadik szörnyű eseményt a nyugat alig ismeri, és ez fényt vethet arra, hogyan fonódott össze az antifasiszta ellenállás az etnikai és a politikai konfliktussal. A három eset a következő: 1944 márciusában kommunista partizánok bombamerényletet hajtottak végre német katonai rendőrök ellen Rómában, a Via Rasellán. A megtorlás során az SS háromszázharmincöt ártatlan olasz állampolgárt végzett ki a Fosse Ardeatine nevű kőbányában. A második esemény kiváltó oka a maquisard-ok összehangolt akciója volt a németek ellen a normandiai partraszállás idején, 1944 júniusában. Ezt megtorlandó az SS Közép-Nyugat-Franciaországban, Oradour-sur-Glane-ban hajtott végre mészárlást. A harmadik esetben, 1941 végén szerbek lövöldöztek magyar katonákra, akik a németek szövetségeseként elfoglalták Jugoszlávia északi részén az 1918 előtt Magyarországhoz tartozó Bácskát. Megtorlásként a magyar honvédség és csendőrség egységei legalább háromezer civilt öltek meg.[57] Természetesen sok ezer hasonló partizánakcióra került sor, és rengeteg hasonló német és nem német megtorlás is volt a második világháború alatt. A két első esetben németekről van szó, de a magyar példa megmutatja, hogy nemcsak a németek, de a németek szövetségesei is elszenvedtek úgynevezett terror-

[57] Az oradouri eseményekkel kapcsolatban ld. többek között: Sarah Farmer: *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane.* Berkeley: University of California Press, 1999. A Via Rasellával kapcsolatban ld. Alessandro Portelli: *The Order Has Been Carried Out: History, Memory and Meaning of Nazi Massacre in Rome.* New York: Macmillan, 2003. Az újvidéki eseményeket leírta és elemezte Enikő A. Sajti: *Hungarians in the Voivodina, 1918–1947.* Ford. Brian McLean. Boulder, CO: terjeszti a Columbia University Press, 2003.

cselekményeket, és cserében ők is terrorista módszereket alkalmaztak. Megjegyzendő, hogy míg viszonylag kevés zsidó vett részt partizánakciókban, a megtorlások keményebben sújtottak le a zsidó közösségekre. Oroszországban az SS Einsatzgruppen 1941-ben körülbelül egymillió zsidót lőtt agyon, akiknek a nagy többsége gyermek, nő és idős volt, és akiket a németek banditizmussal és egyéb „terrorista" cselekményekkel vádoltak. Az általunk említett három esetben is számos zsidót öltek meg, annak ellenére, hogy semmi közük sem volt a partizánok támadásaihoz. Azt is érdemes megjegyezni, hogy abban a két esetben, amelyben a német SS-ről van szó, az SS felettes hatóságai meg sem próbálták megtalálni a bűnösöket, akik lelőttek vagy elevenen elégettek sok száz ártatlant, míg a harmadik esetben, Magyarországon, a második világháborúban szinte páratlan fejleményként a mészárlást irányító magyar katonai parancsnokokat saját hazájuk katonai bírósága fogta perbe és ítélte el, még a háború alatt. Az is igaz azonban, hogy a legfőbb vádlottak meg tudtak szökni – vagy szökni hagyták őket –, és a náci Németországba menekültek. A sors iróniája, hogy azok, akik Oradourban tömeggyilkosságot követtek el, a háború után gyakorlatilag megúszták büntetés nélkül Franciaországban, míg Jugoszlávia északi részében az ártatlan magyar lakosság egy részét lemészárolták, másokat deportáltak.

A Via Rasella és a Fosse Ardeatine

Amint már tudjuk, a szövetségesek 1943. júliusi szicíliai partraszállását követően Mussolinit lemondatták a hívei, majd nem sokkal később le is tartóztatták. Bár a király és Pietro Badoglio marsall, az új miniszterelnök hivatalosan folytatta a háborút, a szövetségesekkel folytatott titkos tárgyalások 1943. szeptember 3-án fegyverszünethez vezettek. A király és a kormány Dél-Olaszországba menekült a szövetségesekhez, és vezetés és útmutatás nélkül hagyta a hadsereget és a közigazgatást. Briliáns válaszként az Olaszországban jelen levő többnyire igen csekély létszámú, de elszánt német katonai erők lefegyverezték a nagy olasz hadsereget az olasz félszigeten, valamint a Balkánon, Görögországban és Franciaországban. Ehhez járult még, hogy német ejtőernyősök kiszabadították fogságából Mussolinit, aki ezután Észak-Olaszországban megalapította az úgynevezett Salò-i Köztársaságot, egy bábrezsimet, amely azonban nem volt teljesen népszerűtlen. Rettenetes polgárháború következett az olasz partizánok – akik között sok volt a kommunista – és Mussolini fasiszta köztársaságának hívei között. Bár az Olasz Királyság hadat üzent Németországnak, csúfos kudarcot vallott az az elképzelés, hogy néhány

egyszerű lépéssel fel lehet szabadítani Olaszországot. Róma csak 1944. június 4-én szabadult fel, Észak-Olaszország pedig csak néhány nappal a németek 1945. májusi kapitulációja előtt. A szövetségesek az egyik nagy lehetőséget hagyták ki a másik után. A legnagyobb az 1944. januári partraszállás volt Anziónál, amikor Anzio és Róma között nem voltak még német katonák, és néhány amerikai tiszt dzsipekkel el is látogatott az Örök Városba. Az amerikai és brit parancsnokság azonban nem is próbálta útnak indítani páncélos egységeit, amelyek talán éppen emiatt vészesen összetorlódtak a tengerparton.

Rómában három ellenálló egység fejtett ki jelentős németellenes tevékenységet: a konzervatív monarchisták (Badoglio), a mérsékeltek (keresztény demokraták, szociáldemokraták), és a szocialistákkal szövetkezett kommunisták. A monarchisták a háború előtti rezsimet szerették volna visszaállítani, természetesen a fasiszták nélkül. A mérsékeltek demokráciát akartak, míg a kommunisták és a baloldali szocialisták társadalmi forradalomban reménykedtek. Mind elfogadtak azonban egy közös célt: bebizonyítani Olaszország ártatlanságát, vagy legalábbis kiengesztelni a világot az Abesszíniában és a Balkánon elkövetett olasz bűnökért. Az ellenállás fő vezető erejét a kommunisták adták. A szövetségesek szították a partizánok kockázatvállalási kedvét, és az anziói problematikus partraszállást követően nyomást gyakoroltak a partizánokra, hogy támadják a német hadsereget.

Az első nagyobb partizántámadást a kommunisták tervelték ki és valósították meg, akik megfigyelték, hogy a német katonai rendőrség egyik százada minden nap ugyanabban az időben a keskeny Via Rasellán át vonul végig Róma központján. Furcsa módon amint elérték a Via Rasellát, az oszlop mindig ugyanazt a dalt énekelte. A katonai rendészet tagjait Dél-Tirolban sorozták be, Olaszország németül beszélő régiójában, ahol a lakosság 1918-ig osztrák állampolgár volt, majd a két világháború között olasz lett, és immár német állampolgárrá változott. (Ma a dél-tiroliak olasz állampolgárok, de jelentős autonómiával rendelkeznek). Meg kell jegyezni, hogy abban az időben csak nagyon kevés német katona állomásozott Rómában: a Gestapo és az SS is csak szimbolikus erőkkel volt jelen. A német katonai rendőrség két századból, összesen négyszáz főből állt.

1944. március 23-án a partizánok utcaseprőknek és szemétszállító munkásoknak álcázták magukat, és egy szemetes hordóban elrejtettek egy bombát, amely felrobbanva harminchárom német katonai rendőrt megölt, és száznál több embert megsebesített. Több katona örökre megvakult. A robbanást követő zűrzavarban a megrettent német katonák belelőttek a környező épületekbe, megöltek és megsebesítettek néhány

civilt.[58] Meg kell jegyezni, hogy a tizenhat partizán sérülés nélkül megmenekült, és egyiküket sem fogták el sohasem. A németek tanácskoztak, hogy mit is tegyenek. Három lehetőséget vizsgáltak meg. Hitler tömeges megtorlást javasolt, és a támadás környékének a lerombolását. Albert Kesselring tábornagy, a déli hadszíntér főparancsnoka azt javasolta, hogy minden egyes meghalt németért tíz olaszt végezzenek ki. A római német diplomaták nem helyeselték a bosszúállást, főként mert nagyon gyenge volt a városban a német helyőrség.

Végül Kesselring tanácsát fogadták el: minden egyes halott németért tíz olaszt szándékoztak kivégezni. Herbert Kappler SS-alezredes, a római SS biztonsági vezetője először arra számított, hogy csak a már bebörtönzött és halálra ítélt embereket kell kivégeztetnie. Azonban csak négy ilyen olasz volt börtönben, a célcsoportot ki kellett bővíteni politikai foglyokkal, közönséges bűnözőkkel, a Via Rasella járókelőivel, olasz hadifoglyokkal (köztük volt egy tábornok is) és hetvennyolc zsidóval. Ez utóbbiak azzal az indoklással kerültek a csoportba, hogy úgyis halálra van ítélve minden zsidó. Róma közvéleménye hajlott arra, hogy elítélje a partizánakciót, XII. Piusz pápa különösen sértőnek találta a merényletet, a Szent Város elleni támadásnak, egy kommunista hatalomátvétel előkészítésének tartotta. A pápa azonban legalább megpróbált segíteni néhány olyan olasznak, akiket az SS a kivégzendők közé jelölt. Sajnálatos módon amint szabadon bocsátottak pápai közbenjárásra valakit, azonnal letartóztattak helyette egy másik ártatlan embert. Végül a Róma külterületén fekvő Fosse Ardeatine kőbányájában háromszázharmincöt olasz végeztek ki borzalmas körülmények között, kiképzetlen, felkészületlen és részeg SS-ek.

A német megtorlás nem volt sikertelen, mert egy időre meggyengült Rómában az ellenállás. Azóta számtalanszor felvetődött a kérdés, hogy jogos volt-e a németek akciója. A hágai konvenció, sőt meglepő módon 1948-ban az egyik nürnbergi, amerikaiak által vezetett bíróság is törvényesnek ismerte el a túszejtést (és így a túszok agyonlövését) mint megoldást. (Ld. Wilhem List hadseregtábornok esetét, aki a délkelet-európai katonai műveletekért volt felelős). Az olasz áldozatok azonban nem voltak igazán túszok, hiszen nem a bombatámadás előtt, hanem utána fogták össze őket.

Kapplert egy olasz bíróság 1948-ban perbe fogta és életfogytiglani börtönre ítélte, de 1977-ben a felesége egy bőröndben kicsempészte a börtönből az akkor már halálos beteg és csontsovány Kapplert. Néhány őr segített az asszonynak a koffert cipelni. Kapplert a felesége

[58] A dráma olasz főszereplői a Gappisti (Gruppi di Azione Patriottica) partizánszervezet tagjai voltak, akik a kommunista Partito d'Azionéhoz tartoztak.

Németországba vitte, ahol hamarosan meg is halt. A helyettese, Erich Priebke SS-százados élete kalandosabb volt. Erre akkor derült fény, amikor 2013-ban Rómában százéves korában meghalt.[59] Minden bizonnyal ő volt a leghosszabb életű német háborús bűnös. Priebke a háború után Argentínába menekült, hentes lett, a saját nevét használta, és egy újra érvényesített német útlevéllel sok helyre elutazott, többek között Olaszországba is. 1995-ben kiadták – Priebke és sokak meglepetésére – Olaszországnak, ahol katonai bíróság elé állították. A bíróság felmentette, azzal a megokolással, hogy parancsra cselekedett. Ezt hatalmas tiltakozás követte, különösen az olasz zsidó szervezetek részéről, ezért ismét letartóztatták. Priebke újra katonai bíróság elé került, és végül életfogytiglanra ítélték, de előrehaladott kora miatt házi őrizetben tartották. Nem lehetett valami nagyon szigorú fogság, Priebke két rendőr felügyelete alatt rendszeresen elhagyhatta az otthonát. Sohasem érezte magát felelősnek semmiféle bűnért, még azért sem, hogy öt extra áldozatot is megölt. A harminchárom német katona haláláért háromszázharminc olaszt kellett volna kivégezni, de valamilyen adminisztratív hiba miatt háromszázharmincöt áldozatot vittek ki a bányához. Priebke attól tartott, hogy ha elengedi ezt az ötöt, azok elmondják, hogy mit láttak, ezért őket is agyonlövette. Ez végül nem volt helytálló magyarázat, mert Priebke – akinek azt parancsolták, hogy csakis olaszokat végeztessen ki – szabadon engedett egyet a letartóztatottak közül, akiről kiderült, hogy dezertált német katona. A Priebke-eset nyugtalanító dilemmákat támaszt a gerillatámadásokkal kapcsolatban. A német katonai rendőrök sorkatonák voltak, nem ők választották meg, hogy milyen egységnél szolgálnak. Arra sem volt bizonyíték, hogy korábban háborús bűnöket követtek volna el. Ezek a katonák nem maguk döntöttek úgy, hogy osztrákokból olaszok lesznek, és végül németek: az állampolgárságukat a hatalmi politika változtatta meg.

A mészárlás áldozatai zömének semmi köze sem volt az olasz ellenálláshoz. A partizánoknak tudniuk kellett, hogy rettenetes bosszúra számíthatnak. Priebke és Kappler a Gestapo főhadiszállásán ártatlanokat kínzott, de ezek a tetteik nem kapcsolódtak a Fosse Ardeatinénál elkövetett mészárláshoz. Priebkét bűnösnek mondták ki, mert elrendelte az öt létszám feletti ember kivégzését, de vajon hány katonai parancsnok cselekedett volna másként az ő helyében?

Akkoriban a túszejtés még nemzetközileg elismert törvényes cselekedet volt (ma már többé nem az), de mégsem világos, miért hívják gyakran túszoknak a Fosse Ardeatine áldozatait. Hagyományosan a túszokat egy elfoglalt város tiszteletreméltó polgárai közül válogatták ki,

[59] Ld. *The New York Times*, 2013. október 12 és 15.

hogy így akadályozzák meg a megszállók elleni orvtámadásokat. Ez a kegyetlen tett azonban bosszúállás volt. Még a háború utáni nürnbergi bíróság sem kísérelte meg szabályozni, hogy „törvényesen" hány túszt szabad agyonlőni: katonánként egyet, vagy tízet, vagy talán százat? Az első világháború alatt általában csak néhány túszt végeztek ki a gerillák által megölt minden egyes német katonáért. A második világháború alatt a németek minimum tíz embert végeztek ki minden egyes megölt németért. Szerbiában minden német katonáért ötven civilt akasztottak fel vagy lőttek agyon, és százat minden egyes német tisztért.

A Fosse Ardeatine kőbányájában elkövetett mészárlás erkölcsileg védhetetlen, de egy megszálló hadsereg dilemmáira valóban nem könnyű megoldást találni. Az tény, hogy a német hadsereg ezreket és ezreket végzett ki megtorlásként, mert német katonákat öltek meg Oroszországban, a balti államokban, Lengyelországban és a Balkánon. Tudjuk, hogy ezzel összehasonlítva a szövetséges hadseregek, sőt még a Vörös Hadsereg gyakorlata is sokkal mértékletesebb volt.

Olasz hazafias szempontból a Via Rasella-i merénylet nem volt hiábavaló gyakorlatozás, mert megerősítette azt az általános benyomást, hogy Olaszország áldozat volt, és nem bűnös. Az olasz diplomácia, irodalom és filmipar következetesen és sikeresen kihasználta ezt a propagandalehetőséget, gondoljunk csak Roberto Rossellini híres 1945-ös filmjére, a *Róma nyílt városzra*, és sok más háborús filmre!

Olaszországban a bal- és a jobboldal még ma is azon vitatkozik, hogy a bombamerényletet elkövető partizánoknak fel kellett volna-e adniuk magukat a német hatóságoknak, még a háromszázharmincöt olasz ember lemészárlása előtt. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy ha kiállnak is a tettükért, a megtorlás akkor is megvalósult volna. Amúgy pedig az elkövetőket senki sem szólította fel a megadásra.

Azt a partizánpárost, Carla Capponit (Elena) és Rosario Bentivegnát (Paolo), akik felrobbantották a német rendőröket, a háború utáni Olaszország hősként ünnepelte, később parlamenti képviselők lettek a kommunista párt színeiben. Amikor bírálták őket a tettükért, általában azt felelték, hogy nem létezik fegyveres ellenállás anélkül, hogy az akciók ne kockáztatnák ártatlanok életét. Ez a radikális elv – hasonló ahhoz az állásponthoz, miszerint „nem lehet rántottát készíteni, ha először nem törjük fel a tojásokat" – volt az az elv, amely általában elválasztotta a kommunista ellenállókat a nem kommunista ellenállóktól. Azokat, akik akkoriban kevésbé halálos megoldásokhoz folyamodtak, a kommunisták és más radikálisok megvádolták, hogy nem eléggé hatékonyak, sőt hogy gyávák.

Az oradouri tragédia

Az Oradour-sur-Glane-beli eset hasonlít is a rettenetes római eseményhez, és különbözik is attól. Például hasonló az etnikai felállás. Rómában a német rendőrök a két háború között olasz állampolgárok voltak, az oradouri német gyilkosok Elzász-Lotaringia 1940-es náci megszállása előtt zömmel francia állampolgárok. Oradour Franciaország középnyugati részén, Limousin történelmi régiójában fekszik. 1940-ben a vichyi Franciaország része lett, ami azt jelenti, hogy 1942 novemberéig – amikor is a németek elfoglalták egész Franciaországot – ott nem tartózkodtak német katonák. Szegény vidék volt, amelyet elhanyagolt a központi kormányzat, talán ezért is sok helybeli tagja volt a francia kommunista pártnak. Ennek később fontos szerepe lett a politikai összecsapásban Elzász – ahonnan az SS-katonák zöme származott – és a Le Limousin között, amelynek sok lakóját ezek a katonák megölték.

1944. június 10-én, négy nappal a normandiai partraszállást követően, a „Das Reich" SS páncéloshadosztály egy százhúsz főből álló százada áthaladt a vidéken a front felé. A hadosztályt már érték gerillatámadások Oradourtól nem messze. Tulle-ben például az ellenállók elfogtak és megkínoztak körülbelül negyven német katonát. A hadosztály ezért bosszút állt, Tulle-ben a németek kilencvenhét franciát megkínoztak és megöltek.

Az SS-században elterjedt a hír, hogy a gerillaharcosok, a maquisardok egy Waffen-SS tisztet tartanak fogva. A németek ezenkívül össze is keverték a francia falvak neveit, ezért az Adolf Diekmann őrnagy vezette katonák bevonultak Oradourba, és néhány óra leforgása alatt megöltek – zömmel elevenen elégettek – minden lakost, összesen hatszáznegyvenkét embert, beleértve a kisgyerekeket is. Egy asszonynak sikerült kimenekülnie az égő templomból, és néhány falusi éppen távol volt otthonától, mások pedig hadifoglyok voltak Németországban.

A század láthatóan egy előzetes terv alapján valósította meg a mészárlást, nem zaklatott katonák dühkitöréséről volt szó, akik arra számíthattak, hogy előbb vagy utóbb megölik őket. (Különben az oradouri gyilkosok zöme, beleértve a parancsnokukat, néhány héttel később harcban esett el). A hivatalos francia történetírás tanúsítja, hogy Oradourban nem érte támadás a megszállókat, tehát az áldozatok mind ártatlanok voltak: a mészárlás téves megtorlás volt a Tulle-ben és máshol elkövetett gerillaakciókért.

Még mindig nem világos, ki adta ki a parancsot a gyilkolásra. 1951-ben egy francia bíróság távollétében halálra ítélte a hadosztály parancsnokát, Heinz Lammerding tábornokot az oradouri, a tulle-i, valamint más helyeken elkövetett gyilkosságokért. A brit hatóságok nem voltak haj-

landók kiadni az ő megszállási zónájukban tartózkodó Lammerdinget, a német igazságszolgáltatás pedig lezárta a Lammerding elleni eljárást azzal, hogy Franciaországban már folyt ellene per. Lammerding igen sikeres mérnök lett Nyugat-Németországban, és jóval később otthon, a saját ágyában halt meg. Más német elkövetők, akik Nyugat-Németországból írtak, ahol biztonságban éltek, azzal érveltek, hogy a tulle-i és az oradouri partizántámadások ellentétben álltak a hágai és a genfi egyezményekkel, valamint az 1940-es fegyverszüneti egyezménnyel. Ezek tiltották civilek támadását katonaság ellen, nem is beszélve az elfogott katonák megkínzásáról és megöléséről. Néhány német azzal érvelt, hogy a század egy SS-tisztet bosszult meg, akit állítólag elevenen elégettek, de hogy ez hol történt, ha valóban megtörtént, nem volt világos. Mások azt állították, hogy a falu temploma nem azért robbant fel a nőkkel és a gyerekekkel, mert a németek felgyújtották, hanem mert a partizánok ott rejtették el a muníciójukat. Röviden, a mentséget keresők szemében igazi bűn csak a csűrbe terelt férfiak kivégzése volt, amiért Diekmann őrnagyot, ha él, elvben perbe foghatták volna a német hatóságok.

Még ha mindez igaz lenne is, akkor is tekintetbe kell venni, hogy a bűnösök német védelmezői nem szenteltek figyelmet a hágai konvenció záradékának, amely kijelenti, hogy ha igazolható is a gerillák kivégzése, háborús bűnnek számít családtagjaik és ártatlan kívülállók meggyilkolása. Ezt megerősítette az a Nemzetközi Katonai Bíróság, amelyet amerikai, brit, francia és szovjet bírák alkottak, s amely 1945–1946-ban ült össze a lerombolt Nürnbergben, hogy perbe fogja a főbb német háborús bűnösöket. Ennek a bíróságnak az egyik legfontosabb határozata szerint az emberiesség ellen elkövetett bűnök nem évülnek el.

Emlékezzünk arra, hogy a szövetségesek normandiai partraszállását a francia ellenállás általában úgy értelmezte, mint felhívást az azonnali gerillaakciókra. Ugyanakkor a szövetségesek csak lassan nyomultak előre, és ez lehetővé tette, hogy a németek elfojtsák a felkeléseket. A németek bosszúja, ahogyan Ascq-ban és Tulle-ben történt, elkerülhetetlenül a civilekre és különösen a zsidókra sújtott le. Az utóbbiakért csak kevesen aggódtak.[60]

Az 1953-as bordeaux-i perben, amelyben az SS-század néhány túlélője állt bíróság elé, a tragédia tragikomédiába fulladt. Kiderült, hogy a huszonegy vádlott közül tizennégyen korábban francia állampolgárok voltak. A bíróságon mind arra hivatkoztak, hogy erővel sorozták be őket

[60] Az ilyen típusú eseményt lenyűgözően elemzi Tzvetan Todorov: *A French Tragedy: Scenes of Civil War, Summer 1944*. Ford. Mary Byrd Kelly. Hanover, NH: Dartmouth College, 1996.

az SS-be. Ők voltak a híres *„malgré-nous"*-k[61], olyan személyek, akik akaratuk ellenére teljesítettek katonai szolgálatot. Elzász népe csaknem egy emberként siratta a szegény fiúk tragikus sorsát, akik azért öltek, hogy ne őket öljék meg a feletteseik. Ilyen magyarázatot Nürnbergben elvetettek volna, ahol kategorikusan visszautasították a felsőbb parancsra cselekvés alibijét. Ezen túl, ahogyan Christopher Browning és mások is bőségesen kimutatták, a német hadseregben és a Waffen-SS-ben sohasem büntettek meg egyetlen rendőrt vagy katonát sem azért, mert megtagadta, hogy fegyvertelen áldozatokra lőjön. Az újvidéki (Novi Sad) esetnél látni fogjuk, hogy a vádlottak ugyanezzel az alibivel álltak elő mind a három esetben, mármint hogy vonakodva öltek, feletteseik parancsának engedelmeskedve. Franciaországban és Olaszországban a kifogást elfogadták, de Magyarországon és Jugoszláviában nem.

Bordeaux-ban gyakorlatilag nemcsak felmentették a *malgré-nous*-kat, de nagyon enyhe büntetést kapott az az egyetlen elzászi is, aki elismerte, hogy önként csatlakozott az SS-hez. Öt éven belül minden gyilkos, akár francia, akár német, már szabadon élt. Elkerülhetetlen arra a következtetésre jutni, hogy Bordeaux-ban a politika kerekedett az erkölcs és a törvényesség fölé. A francia kormány számára fontosabb volt Elzász-Lotaringia hűségének a biztosítása, mint egy délfrancia megye, amelynek nem volt más választása, mint hűnek maradni Franciaországhoz, és amelynek a lakosai a kommunistákra szavaztak. Az igazság feláldozásával megőrizték Franciaország egységét, és megnyugtatták a franciákat, hogy nem cinkosok voltak, hanem a náci elnyomás áldozatai. Egyidejűleg sikerült megőrizni az újonnan kialakított baráti viszonyt Franciaország és Nyugat-Németország között. Mindenki győztes volt, kivéve az oradouri áldozatok családjait. Az bizonyos, hogy ha a perre 1945–1946-ban került volna sor, az SS-katonákat felakasztották volna.

Bosszú és etnikai tisztogatás Újvidéken (Novi Sad)

1942 januárjában az akkori Magyarország déli részében magyar katonák és csendőrök, a szerb gerillák szórványos és nem is nagyon hatékony támadásaira válaszul, csaknem háromezer civilt öltek meg, akiknek az abszolút többsége szerb anyanyelvű volt. Az áldozatok között volt vagy ezer zsidó, néhány cigány és huszonegy nem zsidó magyar is. Ez az esemény a második világháború magyar és jugoszláv történelmének az egyik legnagyobb traumája. A magyarok számára enyhítő tényező lehet, hogy a mészárlásokat elrendelőket kétszer, sőt némelyiküket

[61] Akaratunk ellenére (fr).

háromszor is bíróság elé állították. Először a magyar királyi honvédség bírósága ítélkezett felettük, másodszor a háború utáni antifasiszta magyar köztársaság bírósága, s végül a kommunista Jugoszlávia bírósága. Az ítéletek szigorúak voltak: legalább egy tucat vádlottat kivégeztek Magyarországon, illetve Jugoszláviában.

Újvidéken, még inkább, mint Oradourban és Rómában, az etnikai kérdés döntő szerepet játszott, mert a gyilkosok magyarok voltak, és az áldozatok főként nem-magyarok. Mégsem csak az etnikai hovatartozás számított, mert miközben a szerbeket egyszerűen azért ölték meg, mert szerbek voltak, a magyar áldozatok között voltak olyanok, akiket kommunista szimpátiával gyanúsítottak. Az irónia csúcsa, hogy csaknem mindegyik zsidó áldozat magyar anyanyelvű volt. Azon a vidéken a zsidók zöme magyar hazafi volt, de ez nem vált a javukra: megölték őket, mert zsidók voltak.

Újvidék (Novi Sad) sok száz éven át a történelmi Magyarország része volt, de az első világháború után a Bácskával együtt az újonnan létrehozott Délszláv Királysághoz került, amit később Jugoszláviának neveztek. Sohasem volt kétséges, hogy Magyarországnak területi igényei voltak Jugoszláviával, Romániával és Csehszlovákiával szemben: ez a három ország magához ragadta a történelmi Magyarország területének és lakosságának kétharmadát. Magyarország revizionista igényei részleges kielégítéséhez, az elveszett területek részbeni visszaszerzéséhez Hitler hatalomra jutására és német támogatásra volt szükség. Az elcsatolt területek részben fokozatosan visszatértek, és Bácska volt az utolsó a listán. Valójában a Bácska volt a Magyarországhoz visszacsatolt területek közül az egyetlen, ahol a magyarul beszélők kisebbséget alkottak. Ezért 1941 tavaszán a magyar katonák bevonulása nem diadalmenet volt az ünneplő lakosság sorai között, hanem olyan esemény, amely félelemmel és kölcsönös gyűlölettel volt terhes. A helyzet hasonló volt, mint a németeké 1914-ben Belgiumban. A megszálló magyar katonákat – az egyik parancsnokuk szavai szerint – „tömeghisztéria" ragadta magával, láthatatlan ellenségre lövöldöztek, akikről gyakran kiderült, hogy magyar bajtársaik voltak. Néhány szórványos szerb gerillatámadást követően, amelyek egy vagy két halálesettel jártak, a budapesti főparancsnokság megtorlást követelt, főként azért, hogy a lehető legtöbb szerb lakost menekülésre késztesse a szerb határ mögé. Volt azonban egy másik, burkolt ok is, ahogy azt a magyar történészek megállapították: a magyar főparancsnokság nem óhajtott még több katonát küldeni az orosz frontra, és kifogásként azt hozta fel, hogy a katonaságra a délszláv partizánakciók megfékezésére van szüksége. Ennek a taktikának a fő szószólója a vezérkari főnök, Szombathelyi Ferenc vezérezredes volt. Őt a németek

később koncentrációs táborba zárták, majd a háború után a jugoszlávok kivégezték.

Budapest utasítására a helyi katonai parancsnokok, akik mind a radikális jobboldallal rokonszenveztek, 1942 januárjában Újvidéken és még vagy egy tucatnyi más helyen akcióba léptek. Elméletileg kommunista banditák után kutattak, de a katonák ártatlan civilekre lőttek. Ez nem népirtás volt, hiszen a mészárlás után is legalább százötvenezer szerb maradt ebben a régióban. A magyarok célja annak az etnikai egyensúlynak a helyreállítása volt, amelyet a két háború közötti jugoszláv kormányzati politika megváltoztatott, amikor délszláv telepeseket hozott a gazdag Bácskába. Egy másik érvelés szerint a magyar parancsnokok egyszerűen csak meg akarták mutatni, ki is az úr az ismét Magyarországhoz tartozó területen. A végeredmény egy sor borzalmas rémtett volt.

De miért kellett megölni a zsidókat? Rómában a németek csak azért végeztek ki zsidókat, mert azok amúgy is kollektíve halálra voltak ítélve. Magyarországon a parancsnokok és sok beosztott tisztjük is gyűlölte a zsidókat, akik alkalmas, védtelen bűnbakok voltak Magyarország közelmúltbeli szerencsétlenségeinek magyarázatára: vereség az első világháborúban, az 1919-es úgynevezett vörös terror, az ország feldarabolása, a gazdasági összeomlás és a korrupt, „elzsidósodott" Budapest feltételezett bűnös hatása a magyar vidékre, valamint az állítólagos „magyar lélekre".[62]

A magyar parlamentben maroknyi képviselő felemelte a szavát a történtek ellen. Kelet-Európában páratlan módon Magyarországon még működött a többpártrendszerű törvényhozás, amely megvédte tagjait az üldöztetésektől. A következő évben az új kormány, Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt, titokban kapcsolatot létesített a szövetségekkel, hogy megvitassák a megadást. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mert a magyarok kötötték magukat ahhoz, hogy csak brit és amerikai katonák lépjenek magyar földre, és ne a szovjetek, ami stratégiailag és politikailag is lehetetlen volt.

Magyarország azzal is jelét adta, hogy jóindulattal viseltetik a nácizmus ellenségei iránt, hogy tizenöt katonatisztet és csendőrtisztet, közöttük két tábornokot is hadbíróság elé állított az újvidéki és más helyeken elkövetett partizánellenes akciók során megvalósított háborús bűnökért. A vádlottak tiszti és úriemberi becsületszavuk alapján szabadlábon védekeztek, ami nem gátolta meg a négy legmagasabb rangút abban,

[62] Az újvidéki eseményeket hitelesen idézte fel Kovács András *Hideg napok* című, 1966-ban készült filmje, amelynek a legborzalmasabb jelenetében a Duna jegén vágott lékekbe lövik az áldozatokat.

hogy Németországba szökjön. Ott azonnal felvették őket a Waffen-SS-be, és megtarthatták a Magyarországon élvezett rangjukat. A magyar hadbíróság néhány vádlottat távollétében halálra ítélt, mások súlyos börtönbüntetést kaptak. 1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, és az elmenekült tisztek visszatértek, majd 1944 végén ismét elmenekültek, mert megérkezett a Vörös Hadsereg. A négy magas rangú tiszt, mielőtt még újra elmenekült volna Magyarországról, gondoskodott arról, hogy Kiss János altábornagyot, aki a királyi hadbíróságon felettük ítélkezett, megkínoztassák és kivégeztessék. Az amerikaiak letartóztatták és visszaküldték a legfőbb újvidéki gyilkosokat a demokratikus Magyarországra, ahol ismét perbe fogták és halálra ítélték őket, majd újabb eljárásra kiadták Jugoszláviának. Ott végezték ki őket 1946-ban, Szombathelyi Ferenc vezérezredessel együtt, aki előtte a mauthauseni koncentrációs táborban a németek foglya volt, mert a vezérkari főnök a fő szószólója volt annak, hogy Magyarország lépjen ki a háborúból, és szakítson a németekkel.

Ennek a véres ügynek volt még egy olyan tragikus következménye, amire nem kerülhetett volna sor sem Olaszországban, sem Franciaországban. Ez pedig a bácskai magyar népesség háború utáni üldözése volt. Végül is Olaszország és Franciaország is elűzhette vagy megölhette volna németül beszélő kisebbségeit, ehelyett a dél-tiroliak és az elzász-lotaringiaiak kivételes helyzetet élvező kisebbségekké váltak. Úgy tűnik, hogy a háború utáni bosszúállás során Tito partizánjai tízezrével öltek meg bácskai magyarokat (a becslések a tíz- és az ötvenezer között ingadoznak), és sok tízezer embert elüldöztek lakhelyéről. Végül tehát e tragikus történetnek az áldozatai azok a magyar civilek voltak, akiket 1941-ben a magyar megszálló katonaság védelmezni vélt, amikor szerb és magyar-zsidó civileket ölt meg.

Láttuk, hogy a Via Rasellán történt merénylet egyedüli haszonélvezője a hivatalos Olaszország volt, amely a háború után sikeresen közvetítette a világ felé a német agresszió ártatlan áldozatának a képét, és így elfeledtette a világgal az olaszok által Abesszíniában, Líbiában és a Balkánon elkövetett kegyetlenségeket. Hasonlóképpen az oradouri mészárlás kedvezményezettje a hivatalos Franciaország lett, amely – hogy kielégítse Elzász-Lotaringia, e két gazdag és fontos tartomány lakosságát – nem törődött az igazságszolgáltatással, és hagyta, hogy az oradouri gyilkosok gyakorlatilag büntetlenek maradjanak. Végül pedig az újvidéki tragédia egyetlen haszonélvezője a jugoszláv kommunista kormány lett, amely etnikai tisztogatással sok ezer helybeli magyart eltüntetett, és helyükre délszláv telepeseket hozott Jugoszlávia szegénység sújtotta déli területeiről.

Összefoglalva, a második világháborúban a fegyveres ellenállás egyszerre volt etikus és nem etikus. Etikus volt, mert a nácik ellen harcolt, és nem volt etikus, mert zűrzavart és rettenetes szenvedést okozott. Katonai szempontból csak néhány ellenálló csoport, amilyenek Jugoszláviában, Oroszországban és Lengyelországban működtek, voltak kellően erősek ahhoz, hogy komoly problémákat okozzanak a német hadseregnek. Az is igaz azonban, amint majd látni fogjuk, hogy a háború alatti ellenállási mozgalmak igen erős hatást gyakoroltak a háború utáni demokratikus fejleményekre.

Végül ki kell mondanunk, hogy a megszálló erő részéről nem abszolút szükséges a szélsőséges erőszak alkalmazása, ha gerillák fenyegetik. A megszállónak legalábbis meg kell próbálnia tiszteletben tartani a hadi törvényeket, és barátokat szerezni a lakosság körében. Az ilyesmi lehetséges, és ezt mutatja a németek viselkedése Észak- és Nyugat-Európában a háború első éveiben, és gyakran még később is. A szövetségesek esete is ezt bizonyítja 1945–1946-ban Németországban, mert bár találkoztak néhány erőszakos gerillacselekménnyel, sikerült visszafogni magukat, és nem álltak bosszút a civil lakosságon.

9. FEJEZET

A háború vége, az ellenállási mozgalmak látszólagos diadala és az első tisztogatások

Tekintsük végig Európát a háború utolsó hónapjaiban, és összpontosítsunk a kollaboránsokra és az ellenállókra, azaz azokra, akik késleltetni próbálták a német vereséget és ezzel a saját végüket, és azokra, akik igyekeztek előbbre hozni Hitler birodalma összeomlását és ezzel a maguk hatalomra jutását. Mondanom sem kell, hogy 1945 tavaszán, ellentétben a háború első éveivel, az ellenállók száma felülmúlta a kollaboránsokét.

1944 júniusában a modern nyugati történelem egyik legnevezetesebb eseményére került sor, amikor a brit, amerikai, kanadai, szabad francia és lengyel hadosztályok partra szálltak Franciaországban. Bár nem volt könnyű kitörni a normandiai félszigetről, egyrészt mert nagyon nehéz volt utánpótlást eljuttatni a katonáknak a gyakran viharos Csatornán át, másrészt mert a németek elszántan védekeztek, de Dwight Eisenhower tábornok katonái augusztusra már rohamlépésben nyomultak előre, és őszre elfoglalták az olasz, a francia, a belga és a luxemburgi fővárost, sőt a náci Németország egyik kis csücskét is. Ott került sor először kollaborálásra a németek és az angol-amerikai erők között, és ott jelentkezett először a német nem katonai ellenállás is a szövetségesekkel szemben.

A szövetséges seregek legfőbb problémája volt az utánpótlás, különösen az üzemanyagé, a parancsnokok nem is voltak képesek megegyezni, hogy ki mérje a végső csapást a náci Németországra. Mialatt a szövetséges seregek a német határ mentén berendezkedtek a hosszú téli várakozásra, Hitler legkeményebb egységei heves ellentámadásba lendültek Belgiumban, az ardenneki erdőben, és megpróbálták visszaszorítani a szövetségeseket a tenger felé. Végül azonban a Waffen-SS páncéloshadosztályait megállították a nagy amerikai erőfeszítések, az üzemanyaghiány és egy gigantikus szovjet offenzíva. Az utóbbi arra kényszerítette Hitlert, hogy a legjobb Waffen-SS páncélos- és gyalogoshadosztályait visszavonja a nyugati frontról, és legfőképpen Magyarországon vesse be a németek rendelkezésére álló utolsó olajkutak védelmében. A szövetségesek végső offenzívája 1945 márciusában kezdődött, és különböző fokú ellenállással találkozott. Voltak németek, akik az utolsó töltényig

is hajlandók voltak védeni hazájukat. Mások csak azért harcoltak a szövetségesek ellen, hogy hátvédjei legyenek a keleti fronton küzdő bajtársaiknak. Megint mások, valószínűleg a többség, alig várta, hogy megadhassa magát a nyugati szövetségeseknek. Megtettek volna bármit, csak szovjet fogságba ne essenek. A katonák vesztére a megadás rendkívül kockázatossá vált, mert a német tábori csendőrök általában kivégeztek mindenkit, aki nem az egységénél tartózkodott. A náci őrület jellegzetes cselekedeteként az ostromlott Berlinben sok száz embert akasztottak fel feltételezett gyávaságért, köztük gyermekeket és öregeket is, akiket a végső összeomlás előtt soroztak be. 1945 májusában, az általános megadás után, de még mielőtt elfogták volna őket a szövetségesek, néhány német katonai bíróság még mindig halálos ítéleteket hozott gyávasággal és dezertálással vádolt katonák ellen. Ismeretes egy eset, amelyben egy elfogott német egység katonái a brit őröktől kértek kölcsön puskát, hogy kivégezzék néhány katonatársukat, akiket azzal vádoltak, hogy dezertáltak még az általános megadás előtt.

A vég Németországban

A háború utolsó hónapjaiban a németek viselkedését olyan dolgok befolyásolták, mint a szövetségesek ragaszkodása a feltétel nélküli megadáshoz, a katonák rettegése a szovjetek bosszújától és a lakosság félelme a koncentrációs táborokból kiszabaduló raboktól. A német civileknek számolniuk kellett azzal is, hogy hazájukban sok millió külföldi fogoly és nem önkéntes munkás is tartózkodott. Az sem segített sokat, hogy Hitler végül a német népet is el akarta pusztítani, mert – és ezt többször is elmondta – a nép nem volt méltó hozzá. Igaz, hogy a lakosság általában figyelmen kívül hagyta Hitler felszólítását a nemzeti önmegsemmisítésre, de így is volt elég fanatikus, akinek sikerült hisztérikus légkört teremtenie. Ausztriában például a helyi *Gauleiter* (körzetvezető) parancsára egy csoport SA-milicista megtámadta az alsó-ausztriai Stein börtönét még a szovjet hadsereg megérkezése előtt, és agyonlőtt kétszázhuszonkilenc politikai foglyot, arra hivatkozva, hogy különben kulcsszerepet játszhatnának Ausztria háború utáni újjáépítésében. Megölték a börtönigazgatót és öt őrt is, mert nem voltak hajlandók részt venni a mészárlásban. Az ilyen nácik szerint Németországban és Ausztriában nem mehetett tovább az élet a Führer nélkül.[63]

[63] Ld. Gerhardt Jagschitz és Wolfgang Neugebauer (szerk.): *Stern, 6. April 1945*. Bécs: Bundesministerium für Justiz, 1995.

Nem sokkal a háború vége előtt hatalmas szövetséges bombázások pusztították el a német városokat és gyárakat. A szövetségesek vadászgépei gépfegyverrel lőttek mindenre és mindenkire, aki mozgott. Észak-Hollandia, Dánia és Norvégia, valamint Olaszország északi része csak május elején szabadult fel, többé-kevésbé egy időben a német hadsereg végső megadásával.

A háború utolsó éve alatt mindenütt nagyon aktívak voltak az ellenállási mozgalmak, és egyre nőtt a létszámuk is, csatlakoztak hozzájuk azok, akik a széles körben elterjedt kifejezés szerint „öt perccel éjfél előtt", azaz az utolsó percben lettek ellenállók. Az újonnan csatlakozók közül sokan korábban lelkes kollaboránsok voltak. A párizsi rendőrség például éveken át készségesen segített a németeknek, különösen a zsidók összegyűjtésében és kiszolgáltatásában. 1944 augusztusában a párizsi rendőrök mégis lelkesen lőttek a német katonákra, akik északi irányban menekültek a városból. Jó néhány rendőr részt vett a boszszú és a megtorlás orgiájában is, amely Párizst és egész Nyugat-Európát jellemezte a következő hónapokban. A német iga alól való felszabadulás nemcsak általános örvendezéssel járt, hanem gyakran a valódi vagy feltételezett kollaboránsok brutális üldözésével is. Különösen kegyetlenül bántak el azokkal a nőkkel, akik a *collaboration horizontale*-ban voltak bűnösek, azaz szexuális kapcsolatot tartottak fenn német katonákkal. Néhány megfigyelő állította, hogy azok, akik a leglelkesebben kopasztották le a női kollaboránsok fejét vagy „árulókat" akasztottak, bemocskolták kezüket a megszállás alatt, és most meg akartak szabadulni a szemtanúktól. Bár éppen elég igazi vagy vélt kollaboránst lincseltek meg vagy végeztek ki egyéni akciókkal vagy az önkényesen felállított bíróságok ítélete alapján, a nagyobb ellenállási csoportok általában megőrizték a rendet.

Sztálin némileg meglepő módon nem használta ki az általános pusztulást és a működő közigazgatások hiányát: a háborús évek népfrontpolitikáját folytatva a kommunista pártok Norvégiától Olaszországig meg sem kísérelték a hatalomátvételt. Csak Görögországban próbálkoztak meg a népszerű kommunista gerillák a hatalom megszerzésével, de az éppen partra szállt brit katonák a fegyverek erejével gyorsan legyőzték őket, és a Szovjetunió nem tiltakozott az akció ellen. A hajdani kollaboránsok vagy csatlakoztak az ellenálláshoz, vagy bujkáltak, vagy elmenekültek a németekkel, és a letartóztatásukra vártak. Amikor 1944. augusztus 26-án de Gaulle tábornok ünnepélyesen bevonult Párizsba, a tetőkről eldördült néhány lövés, amitől elszabadult a pokol, de még ma sem lehet tudni, hogy a mesterlövészek valóban egykori kollaboránsok voltak-e, ahogyan akkor feltételezték. Általában a kollaboránsok nem akadályozták a szövetségesek bevonulását. A viszonylagosan nyugodt

A legendás maquisard-ok

hatalomátvételre Norvégia szolgált jó példával, ahol májusban a földalatti Milorg-hadsereg fogadta több mint háromszázezer német katona békés megadását. Egyidejűleg sok norvég kollaboráns is megadta magát az új hatóságoknak. Norvégia és Dánia különben is szerencsés országnak számított, ahol gyakorlatilag semmi sem pusztult el, ahol csak kevés embert öltek meg, és ahonnan a hasonlóan szerencsés német megszállókat hamarosan hazaküldték. Nem voltak ilyen szerencsések a német hadifoglyok Franciaországban és Belgiumban, hiszen a következő néhány évet bányákban dolgozva töltötték. Még kevésbé voltak szerencsések azok a német katonák, akik, bár a nyugati szövetségeseknek adták meg magukat, mégis átadták őket a Vörös Hadseregnek, mert egységeik a keleti fronton harcoltak, és így ők „törvényesen" a szovjetek foglyai voltak. Sok ezer kelet-európai is a Szovjetunióhoz került, mert a szovjet politikai határokat a háború alatt kiterjesztették, és az odavalósiak egyszeriben szovjet állampolgárok lettek. Nem számított, hogy a kérdéses kelet-európai önként vagy kényszerből szolgálta-e a németeket. Azokat a német katonákat, akik a háború végén milliószámra adták meg magukat az amerikai hadseregnek, óriási „ketrecekben", ahogy nevezték, a szabad ég alatt elkerített táborokban tartották. Közülük sokan meghaltak a kezdetleges szabadtéri körülmények között. Érdekes módon nincs feljegyzés arról, hogy a német foglyok fellázadtak volna, akár az igen emberséges kanadai és USA-beli hadifogolytáborokban laktak, akár a „ketrecek" eső áztatta, fedél nélküli nyomorúságában tengették az életüket.

A német és a németekkel szövetséges országok katonái közül azok jártak a legrosszabbul, akik közvetlenül szovjet fogságba estek. Ők százezrével haltak meg, és nem annyira a szovjetek bosszújának az áldozataiként, hanem mert a szovjet polgári lakosságnak sem volt ennivalója. Oroszországban az 1946-os éhínség idején a civilek felsorakoztak a hadifogolytáborok előtt, abban a reményben, hogy hozzájuthatnak valami ételhez. 1943. február 2-án Sztálingrádnál hozzávetőleg kilencvenezer német adta meg magát a szovjeteknek, de közülük csak ötezren jutottak haza.

Az ellenséges hadseregek közeledtére egyes náci vezetők, különösen Joseph Goebbels, megpróbáltak kiképezni bizonyos számú Werwolfot (farkasembert), olyan fiatalokat, akik hajlandók voltak partizánharcot

vívni az ellenséges vonalak mögött. Az ilyen események azonban ritkák voltak, és ma úgy tűnik, hogy a „Farkasember-hadművelet" inkább csak propaganda volt, és mítosz. Annyiban azonban hatásos mítosz volt, hogy mind a szovjetek, mind a nyugati szövetségesek komolyan vették a dolgot. Nagy riadalmat keltett például az úgynevezett alpesi erődökről szóló hír: a nácik ezek szerint Ausztriában és Bajorországban egy sor bunkert és rejtekhelyet építettek, és ezekből volt várható a fiatal farkasemberek kitörése. A valóságban nem is léteztek ezek az alpesi erődítmények, mégis azt beszélték, hogy Eisenhower tábornok e híresztelés hatására délebbre terelte a Berlin felé diadalmasan előretörő hadserege útját. Más források szerint Eisenhower egyszerűen azért nem indította Berlin felé a katonáit, hogy elkerülje a konfliktust a szovjet hadsereggel, amelynek a feladata – egy korábbi egyezség alapján – Berlin és környéke elfoglalása volt. Nemcsak nem léteztek náci alpesi erődök, de a németek igen kevés gerillatevékenységet folytattak a szövetségesek ellen. Az egyetlen nagyobb akcióra Délnyugat-Németországban, Aachenben került sor. A várost az amerikaiak 1944 szeptemberében foglalták el, és a velük „kollaboráló" új német polgármestert megölte néhány, a Führerhez hű ifjú. Ezt és a hasonló német ellenálló akciókat kivégzéssel büntették. Néhány helyen, de különösen a szovjet zónában a német ellenállási tevékenységet keményen büntették, helységek felgyújtásával, egész csoportok letartóztatásával, sőt még agyonlövésével is. Perry Biddiscombe történész úgy becsüli, három-ötezer ember halt meg a németeknek a szövetségesek ellen kifejtett tevékenysége miatt. Az áldozatok zöme tizenéves volt, akiket a szovjet és a nyugati szövetségesek kivégeztek, általában képzelt partizántevékenységért.[64] A németekről kiderült, hogy ideálisan engedelmes, békés, keményen dolgozó, tanult kollaboránsok. A magány, az éhség vagy a szerelem számos német nőt sodort az amerikai, brit, francia vagy a szovjet katonák karjaiba, hiszen a német férfiak vagy meghaltak, vagy hadifogságban voltak.

A Hitler-ellenes német ellenállás öröksége

A győztesekkel folytatott német kollaborálás nem azt jelentette, hogy a német nép összességében megfeledkezett volna azokról, akik ellenálltak Hitlernek, különösen az 1944. július 20-i merénylet során, amikor megkísérelték megölni a Führert. Kérdés azonban, hogy helyes-e beilleszteni a Hitler-ellenes német ellenállást egy olyan könyvbe, amely

[64] Perry Biddiscombe: *Werwolf! The History of National Socialist Guerilla Movement, 1944–1946.* Toronto: University of Toronto Press, 1998. 276.

főképpen a németekkel való kollaborálással és a német megszállókkal szembeni ellenállással foglalkozik. Végül is a németek (és az osztrákok) nem kollaboráltak Hitlerrel, ők, néhány tiszteletreméltó kivételtől eltekintve, Hitler népe voltak, és arra törekedtek, hogy megvalósítsák Hitler akaratát, mint ahogy ő megvalósította a német nép akaratát. Ugyanakkor a július 20-i összeesküvés volt az egyetlen európai ellenállási megmozdulás, amelyben ott rejlett a lehetőség – és amely csaknem sikerrel is járt –, hogy egyszerre véget vessen mind a náci uralomnak, mind a háborúnak. A következő kérdés az, hogy a Hitler élete elleni merénylet igazi ellenállási akció volt-e, vagy, ahogy sok történész véli, csak egy kétségbeesett lépés a náci Németország néhány legmagasabb rangú tisztje és tisztviselője részéről, hogy mentsék a bőrüket, és megóvják Németországot a végpusztulástól.

Az igazi német ellenállók a kommunisták, a szociáldemokraták és olyan egyének voltak, akiket a demokratikus vagy a vallási meggyőződés motivált, és akik gyakran életüket áldozták a küzdelemben. A Gestapo kérlelhetetlensége és a lakosság ellenséges magatartása azonban annyira lecsökkentette az ilyen ellenállók számát, hogy végül eredménytelenek maradtak. A július 20-i összeesküvés egészen másvalami volt.

A július 20-i összeesküvésben – eltérően a kommunista vagy szocialista munkásoktól vagy a nagyvárosok néhány náciellenes fiataljától – a főszerepet német tábornagyok, tábornokok, egy tengernagy, a vezérkar tagjai, hivatásos tisztek százai, tartalékos tisztek, az SS és a SA magas rangú parancsnokai, néhány nagyváros polgármestere és neves diplomaták játszották. Többségük eredetileg lelkes náci volt. Néhányan azonban, mint például a híres gróf Claus von Stauffenberg ezredes, valódi demokratikus eszméket tápláltak.

Egyesek már korán, 1938-ban megpróbálkoztak a Führer megbuktatásával, mint például az egykori vezérkari főnök, Ludwig Beck vezérezredes. Mások csak a háború vége felé csatlakoztak az összeesküvőkhöz, és még többen óvatosan viselkedtek: tudtak ugyan az összeesküvésről, de nem tettek semmit sem érte, sem ellene, ami persze maga is főbenjáró bűnnek számított. A listán olyan nagy nevek szerepeltek, mint a náciellenes intellektuel Helmuth James von Moltke gróf, Hans von Dohnányi jogász, Dietrich Bonhoeffer teológus, lelkipásztor. Az összeesküvők zöme az arisztokrácia soraiból került ki, ők felelősnek érezték magukat a dicső családi hagyományok megőrzéséért és a haza becsületéért. Csak kevesen tekintettek túl a nemzeti érzéseken, de például von Stauffenbeg meg volt győződve arról, hogy a Führer megölése egyben a világot is megszabadítaná a gonosztól.

1944 nyarára már sok döntő fontosságú katonai parancsnok is részt vett a merénylet előkészületeiben, vagy legalább tudott arról, és nem

jelentette a Gestapónak. Gerd von Rundstedt, Günther von Kluge és Erwin Rommel tábornagy – ők hárman irányították az egész nyugati frontot a szövetségesekkel szemben – beosztottjaiktól információkat kaptak a Hitler-ellenes tervekről, és csendesen várták a dolgok kimenetelét. Próbáljuk meg elképzelni, hogy alárendeltjeik felkeresik George S. Patton tábornokot, aki a harmadik US-hadsereg parancsnoka, Omar Bradley tábornok hadseregcsoport-parancsnokot és Dwight Eisenhower tábornokot, aki az európai szövetséges erők főparancsnoka, azzal a kéréssel, hogy csatlakozzanak egy olyan összeesküvéshez, amelynek a célja a főparancsnokuk, Franklin Roosevelt elnök meggyilkolása. Mindhárman olyan választ adnának, amellyel katonai esküjükre hivatkozva nem kötelezik el magukat, de egyikük sem értesítené a katonai rendőrséget, hogy tartóztassa le az összeesküvőket. Ezenkívül megengedik vezérkari főnökeiknek és más alárendeltjeiknek, hogy a helyükön maradva folytassák az előkészületeket az államfő meggyilkolására. Az ellenállási mozgalmak történetében szinte páratlan, hogy sok összeesküvő rendületlenül tovább harcolt a fronton, miközben a főparancsnok megölését tervezte.

A háború folyamán voltak egyéni kísérletek Hitler megölésére, vagy legalábbis terveztek ilyesmit, de mind csődöt mondott. Végül Claus von Stauffenberg ezredes vette kézbe a dolgot, ha ugyan helyes ezt a kifejezést használni az ő esetében, aki Rommel észak-afrikai hadjárata során elveszítette hét kézujját és a bal szemét. Ha használhatta volna minden ujját és mindkét szemét, bizonyára sikeresen robbantotta volna fel mind a két bombát, amelyet az aktatáskájában vitt be Hitler kelet-poroszországi főhadiszállására. Azért léphetett be arra a titkos helyre, mert ő volt a németországi tartalék haderő vezérkari főnöke, és jelentenie kellett a Führernek. Csak az egyik bomba robbant fel, és könnyebben megsebesítette Hitlert, akinek a leghívebb emberei utána sikeresen fojtották el az államcsínykísérletet. Stauffenberget egy összeesküvő társa parancsára lőtték agyon, aki ezzel a saját részvétele nyomait igyekezett megsemmisíteni. Ugyanez az összeesküvő vezérezredes kényszerítette öngyilkosságra Beck vezérezredest is. A következő hónapokban Hitler jelentős ellenfelei és bírálói közül ezreket kínoztak meg, lőttek agyon, akasztottak fel vagy vetettek koncentrációs táborba. A meggyilkoltak között volt Erwin von Witzleben tábornagy és Wilhelm Canaris admirális, valamint az a tábornok, aki kivégeztette Stauffenberget. Másoknak, például Rommel tábornagynak megengedték, hogy főbe lője magát.

A háború után a szovjet megszállási zónában bálványozták az ellenállás kommunista mártírjait, másokat, és különösen a július 20-i összeesküvőket nevetségessé tették, nyughatatlan bolondoknak és megátalkodott fasisztáknak bélyegezték. A kommunisták azzal vádolták

őket, hogy meg akarták őrizni a kapitalista, militarista és imperialista Németországot, csak éppen Hitler nélkül. A kisszámú túlélő ellenálló közül néhányan a brit, az amerikai és a francia zónában kisebb tisztségeket tölthettek be, különösen a hamarosan felálló demokratikus szövetségi hadseregben. A lakosság szemében azonban a német ellenállók árulók voltak. Több évtizedre volt szüksége a nyugatnémet kormánynak és a németek fiatalabb nemzedékeinek, amíg elismerték, hogy a Stauffenberghez vagy a Moltkéhoz hasonlók minden hibájuk ellenére a legjobb németek közé tartoztak.

A háború végére Németországban összegyűlt vagy tizenegy millió külföldi állampolgár: volt közöttük jól fizetett önkéntes, erőszakkal odaszállított, de fizetett munkás, éhező rabszolgák, hadifoglyok, menekültek és a koncentrációs táborok lakói. Egyes táborokban a foglyok ellenálló csoportokat állítottak fel, azt tervezték, hogy megakadályozzák az SS-t, hogy lemészárolja a foglyait közvetlenül a szövetségesek megérkezése előtt. A valóságban csak kevés ilyen próbálkozás volt, az őrök zöme egyszerűen eltűnt, beolvadt a visszavonuló német hadseregbe. Következésképpen a közvetlen bosszú, ahol ilyenre sor került, a legbrutálisabb kápókra sújtott le, a foglyok közül kiválasztott felügyelőkre, akik kollaboráltak az SS-szel fogolytársaik kínzásában és megölésében.

A háború vége keleten

Ahogyan a háború folyamán mindig is történt, a háború vége is egészen másképp ment végbe a keleti hadszíntéren, mint Nyugat-Európában. Keleten sok millió katona, kollaboránsok és ellenállók tömegei álltak egymással szemben. A módszerek és a célok is sokkal összetettebbek voltak, mint Nyugat-Európában vagy Olaszországban, ahol az alapvető kérdés csak az volt: örüljünk-e a szövetséges katonáknak, vagy féljünk tőlük? Kelet- és Délkelet-Európában a felszabadulás, mint cél, összefonódott a nemzeti függetlenség elnyerésével vagy annak helyreállításával, az ország politikai határainak a megvédésével vagy kiterjesztésével, a közigazgatás központosításával, a forradalmi szocializmus valamilyen formájának a bevezetésével és az etnikai kisebbségek elűzésével vagy egyenesen a megsemmisítésével. A háború alatt például az ukrán nacionalisták mindvégig a politikai függetlenségért, és a lengyel és a zsidó kisebbség elűzéséért harcoltak. E célok elérésében a német és a szovjet megszálló erők gyakran hasznos eszköznek bizonyultak. A két nagy, kölcsönösen ellenséges megszálló hadsereg akarva vagy akaratlanul, de hozzájárult ahhoz, hogy Ukrajna az ukránok (és az oroszok) országa legyen. Ironikus járulékként a német megszállás alkalmat adott a kelet-

európaiaknak nemcsak arra, hogy megszabaduljanak zsidó honfitársaiktól, hanem hogy elűzzék, esetleg megöljék az egész helybeli német lakosságot. Csaknem azonos fejlemények jellemezték Csehszlovákiát, Magyarországot és a balti államokat is. A magyarok például, akik 1944-ben csaknem félmillió magyar zsidót adtak át a németeknek, akik aztán megölték majdnem mindannyiukat, egy évvel később, az új demokratikus kormány vezetésével és a győztes szövetségesek engedélyével csaknem kétszázezer német származású honfitársukat űzték ki az országból. Hasonló dolgok történtek Kelet- és Délkelet-Európa többi részében is.

Ami a nép bosszúját illeti, a kopaszra borotvált fejű nők nem voltak divatban Kelet-Európában, ahol csak ritkán nyírták le a nők haját az ellenséggel való „szexuális kollaborálás" miatt. A női kollaboránsokkal nem bántak sem jobban, sem rosszabbul, mint férfi társaikkal. A náci Németországgal szövetséges országokban a lakosság általában együttérzett a németekkel és az egykori kollaboránsokkal. Azokban az országokban, amelyeket a németek elfoglaltak és elnyomtak, a háború után az egykori kollaboránsok voltak a célpontok, akár férfiak voltak, akár nők. Még inkább a harag célkeresztjében álltak a helybeli németek. Volt is némi oka ennek a gyűlöletnek, mert a háború alatt a Volksdeutsche, a helybeli németek kiváltságos osztályt alkottak: valahol a birodalmi félistenek – a Németországból érkezett katonák, tisztviselők és üzletemberek – és a nem németek között helyezkedtek el. A német kisebbség háború utáni legyilkolása és kitelepítése fontos része volt a Kelet-Európán végigsöprő általános etnikai tisztogatási hullámnak. Biztosra vehetjük, hogy az etnikai németeket nagyrészt akkor is elűzték volna, ha nem dolgoztak volna a megszállóknak, és nem esküdtek volna hűséget a Führernek, legfeljebb kevésbé durván bántak volna velük.

A kelet-európai németek sorsával foglalkozó statisztikai adatok éppen olyan megbízhatatlanok, mint az abból az időszakból Kelet-Európából származó egyéb adatok, de német szakértők azt állítják, hogy a háború alatt és után tizenhárom millió német civil menekült el vagy lett kitelepítve az Észtország északi részétől Jugoszlávia déli végéig és a bolgár határig terjedő régióból. Közülük körülbelül kétmillióan meghaltak útközben, mert megölték őket a partizánok, a szovjet, lengyel és csehszlovák katonák, a dühös civilek és a banditák. Hitler beváltotta sok millió kelet-európai titkos reményét: „megtisztította" ezeket az országokat a zsidóktól és a németektől.

Már láttuk, hogy keleten mennyivel nagyobb volt a vérontás, mint Nyugat-Európában. A visszavonuló németek Kelet-Európában felgyújtottak mindent, amit lehetett, leölték vagy magukkal vitték a lábasjószágot, a városokban háztömböket robbantottak fel, hidakat és vasútvonalakat romboltak le. A diadalmas Vörös Hadsereg katonái is raboltak és

nemi erőszakot követtek el mindenfelé, de az nem egészen világos, hogy ezt valóban a németek és szövetségeseik által elkövetett gaztettek megbosszulására tették-e. A szovjet katonák különös kegyetlenséggel bántak a német lakossággal, ennek azonban részben az is lehetett az oka, hogy német területen igen heves volt az ellenállás. A szovjet katonák, akik elméletben az annyira hirdetett „új szovjet ember" megtestesítői voltak, a katonák ősi hagyományait követték. Ahol sok bajtársuk esett el, ott még vadabbul fosztogattak és még több erőszakot követtek el, mint az olyan városokban, ahol nem folytak kemény harcok.

A háború alatt mind Románia, mind Magyarország a Szovjetunió ellensége volt. Magyar és román katonák szörnyűségeket követtek el a szovjet lakosság ellen. 1944 augusztusában Románia nemcsak megadta magát, de a németek ellen is fordult. Ennek következtében Bukarest egyetlen puskalövés nélkül megadta magát a Vörös Hadseregnek. Nem is bántak rosszul a Vörös Hadsereg katonái a várossal. Budapesten a német és magyar katonák 1944 decemberétől 1945 februárjáig harcoltak, mindkét oldalon súlyos veszteségekkel. Ennek következtében a szovjetek visszataszító módon viselkedtek. Ezt még fokozta az a Szovjet-Ázsia egyes etnikai kisebbségei körében elevenen élő hagyományos meggyőződés, hogy a fosztogatás és a nemi erőszak egyszerűen a győztes katona jutalma. Ugyanaz a meggyőződés vezérelte az úgynevezett Goumier-ezredek marokkói katonáit, akik az Olaszországban harcoló szabad francia erők tagjaiként vettek részt a háborúban. A Goumier-katonák számára az olasz nők a jól megérdemelt zsákmány részét alkották.

A szovjet jelenlét egyik legszörnyűbb következménye – amellett, hogy a részeg katonák megerőszakolták a nőket és gyakran megölték a férjeket – egész népek deportálása volt. A volgai németeket, lengyeleket, tatárokat, csecseneket és az ingusokat, nemcsak áttelepítették Európából Szibériába, ahol közülük ezrek haltak meg, de a háború után Romániából német civileket, főként nőket vittek el, hogy segítsenek a Szovjetunió újjáépítésében. Magyarországon a Vörös Hadsereg sok tízezer civilt szedett össze és deportált, hogy pótolja a német és magyar foglyokat, akiknek a számáról a parancsnokok hamis, túlzó jelentéseket továbbítottak. Ennek a nyilvános megvitatását évtizedeken át megakadályozta a kommunista cenzúra, valamint a kelet-európai országok alárendeltsége a Szovjetuniónak. A szovjet megszálló hatóságok azonnal ráerőltették a kommunista párt uralmát Romániára és Bulgáriára, de Sztálin különféle meggondolások alapján megengedte, hogy helyreálljon a többpártrendszer Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. Ezekben az országokban azonban a rendőrség, különösen a politikai rendőrség kezdettől fogva a kommunisták és a szovjetek kezében volt. Röviden: Európa felosztása már bevégzett tény volt az 1945-

ös jaltai konferencia előtt, és az 1945. július 17-től augusztus 2-ig tartó potsdami konferencia erre csak ráütötte a pecsétet. Akkoriban a nagyhatalmak együttműködése volt a jelszó, és a tervezett megtorlás koordinálása és egységbe foglalása volt ennek az együttműködésnek az egyik fő jelképe. Mindenütt úgy tekintettek a gazdaság és a társadalom megújítására, mint ami szorosan kapcsolódik ahhoz a szükséglethez, hogy Európát megtisztítsák az árulóktól és a háborús bűnösöktől. Ez utóbbira 1945–1946-ban Nürnbergben került sor, a legjelentősebb náci háborús bűnösök elleni perek során, és ezek a perek szolgáltak mintául a nemzeti szinteken indított számtalan egyéb perhez.

10. FEJEZET

Hitler Európájának megtisztítása

Az 1945–1946-ban megtartott nagy nürnbergi perek, amelyek a német háborús főbűnösök ügyében ítélkeztek, a világméretű koalíció végső győzelmét jelentették a történelem egyik leggonoszabb rendszere felett. Nem kevésbé fontos, hogy ezeknek a pereknek mintául kellett volna szolgálniuk olyan törvényszéki eljárásokhoz, amelyek során szuverén államok vezetőit egyénileg és kollektíven is felelősségre vonják a tetteikért. E két okból a nürnbergi bíróság eljárásai szinte árnyékba borították a csaknem egyidejűleg lezajlott politikai, közigazgatási és bírósági tisztogatásokat, amelyekre sor került a második világháború utáni Európában, Norvégiától Görögországig, Franciaországtól a Szovjetunióig. Az első és legfontosabb nürnbergi pernek csak huszonhárom vádlottja volt, és az egész, ha tekintetbe vesszük a tucatnyi úgynevezett „további nürnbergi pert" is, csak körülbelül kétszáz vádlottat érintett. Eközben Hitler Európájában mindenütt folyt a jogi megtorlás és a politikai tisztogatás. Ilyen volt Franciaországban a Pétain marsall elleni per, és ilyen volt Hollandiában azoknak a tanároknak az elbocsátása, akik a holland náci párt tagjai voltak. Mindez a történelem egyik legnagyobb társadalmi és demográfiai megrázkódtatásához vezetett.

Nürnbergben fontos német vezetőket fogtak perbe, de nem voltak ott a legnagyobb bűnösök: Adolf Hitler, Heinrich Himmler és Joseph Goebbels ekkor már nem éltek. Azok között, akiket más európai országokban végeztek ki olyan bűnökért, mint hazaárulás, az ellenséggel való kollaborálás és az emberiesség ellen elkövetett bűnök, rendkívül sok jelentős személyiséget találunk: Olaszország, Franciaország, Norvégia, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és Szerbia államfőit, illetve miniszterelnökeit. A háború utáni demokratikus Magyarországon egy korábbi államfőt, három egykori miniszterelnököt és egy miniszterelnök-helyettest lőttek agyon vagy akasztottak fel. A rekord kétségkívül Bulgáriáé, ahol 1945. február 2-án az uralomra került kommunisták kivégezték az utolsó miniszterelnököt, huszonnégy kormánytagot és hatvannyolc parlamenti képviselőt, hazaárulásért és a nép ellen elkövetett bűnökért. Mindez annak ellenére történt, hogy – amint tudjuk – Bul-

gária sohasem lépett háborúba a Szovjetunió ellen, és a Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elleni hadüzenete is csak üres formalitás volt. Ezenkívül a háború alatt egyetlen bolgár zsidót sem öltek meg vagy adtak át a németeknek.

A listákon, amelyek azoknak a nevét tartalmazták, akiket, Németországot nem számítva, Európában kivégeztek hazaárulásért, kollaborációért és háborús bűnökért, sok ezer tábornokot, rendőrfőnököt, polgármestert, politikust és újságírót találunk. Ezenkívül százezreket vetettek börtönbe vagy zártak internálótáborokba, és milliókra sújtottak le valamilyen büntető intézkedéssel. Ha megfontoljuk, hogy a kelet-európai kitelepítések és átköltöztetések leginkább az olyan nemzeti kisebbségeket érintették, amelyek gyakran hazájuk társadalmi és gazdasági elitjét alkották, akkor kitűnik, hogy – legalábbis Kelet-Európában – a háború utáni politikai tisztogatások szorosan kötődtek az etnikai tisztogatáshoz és az osztályharchoz. Ha egyszerre vizsgáljuk e tisztogatások hatalmas méreteit és hihetetlen mélységét, valamint a nürnbergi nemzetközi bíróság munkáját, betekinthetünk az európai történelemnek ebbe a kritikus szakaszába. Meg kell jegyeznünk, hogy sem a nürnbergi bíróság, sem a Németországon kívüli nemzeti bíróságok nem ismerték fel a holokauszt (a soá) különleges történelmi jelentőségét. Beszéltek ugyan a zsidók ellen elkövetett bűnökről, de igyekeztek nem nagy jelentőséget tulajdonítani a „zsidókérdés végső megoldása" tragédiájának, miközben a bíróságok túlbecsülték nemzetük ártatlanságát, szenvedéseit és hősiességét. Az európai kormányok és bíróságok a zsidó áldozatokat igen gyakran a fasizmus áldozatainak vagy mártírjainak nevezték, ezzel közös nevezőre hozva az ellenállókat a helyi, valamint a német náci antiszemitizmus áldozataival. Csak 1961–1962 után nyerte el a zsidó holokauszt azt a legmagasabb fokú igazságügyi figyelmet, amelyet megérdemelt: akkor fogták perbe Jeruzsálemben Adolf Eichmann alezredest, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) Zsidóügyi Osztályának vezetőjét, a holokauszt legfőbb szervezőjét. Eichmann, más náci tömeggyilkosokhoz hasonlóan, a háború végén Dél-Amerikába menekült, és csak az után lehetett perbe fogni, hogy a Moszad, az izraeli titkosszolgálat 1960-ban a szó szoros értelmében elrabolta Argentínából.

Miért fogtak perbe olyan kevés vádlottat Nürnbergben? A válasz az, hogy a győztes hatalmak megegyeztek: Németországban csak azokat fogják perbe, akik a legjobban képviselik egész csoportok és intézmények bűneit, mint a birodalmi kancellária, a náci párt vezetősége, az SS, az SA, a fegyveres erők vezérkara, a hadiipar, az orvosok, a jogászok, a bírák. A többi német háborús bűnös megbüntetését a szövetségesek a németekre bízták, de erre sohasem került sor az amerikai, brit és francia megszállási övezetekben, pedig éppen ezekben a zónákban telepe-

dett le a háború után a legtöbb háborús bűnös. Az ok a hidegháború volt, amelynek során Nyugat-Németország a nyugati nagyhatalmak értékes szövetségese lett, míg a keletnémetek a Szovjetunió szövetségeseivé váltak.

Azzal a ténnyel is szembesülnünk kell, hogy míg sok európai országban az új rendszerek, amelyekben a hajdani ellenállók játszották a főszerepet, akarták a tisztogatást és a társadalom megváltoztatását, a német népben nem élt ilyen vágy. A nyugati szövetségesek pedig hamarosan nem lelkesedtek többé a társadalmi megrázkódtatásért, átszervezésért, miközben a szovjetek által elfoglalt Kelet-Németországban a diktatórikus hajlamú náci vezetőket diktatórikus hajlamú kommunista vezetők váltották fel.

A nürnbergi és a nemzeti bíróságokon lezajló perekhez vezető út

A háborús törvények rögzítésére vonatkozó kísérletek nagy múltra tekintenek vissza.[65] A genfi és a hágai egyezmények például kategorikusan tiltották a magukat megadó katonák megölését, és elrendelték, hogy a hadifoglyok ugyanolyan orvosi ellátásban, rendszeresen folyósított zsoldban és élelmezésben részesüljenek, mint a fogságba ejtő ország saját katonái. Nemzetközi egyezmények szabályozták a megszállók és a megszálltak közötti viszonyt is.

Az első világháború során gyakran megszegték ezeket az egyezményeket, amelyeket negyven nemzet írt alá. A louvaini katedrális német részről történt ágyúzása és lerombolása az 1907-es hágai konvenció nyílt megszegését jelentette. Ennek ellenére ugyanaz az egyezmény nem tiltotta meg a túszejtést és a túszok esetleges kivégzését. A nemzetközi jog értelmében nem volt törvénytelen, hogy 1915-ben a *Lusitania* nevű amerikai óceánjáró utasszállítót egy német tengeralattjáró elsüllyesztette, mert csak a kórházhajók álltak nemzetközi védelem alatt. Szigorúan értelmezve törvényesek voltak a London elleni zeppelin-támadások is, mert London nem volt nyílt város. A hágai konvenciót nem lehetett alkalmazni az első világháború idején arra sem, amikor törökök örményeket mészároltak le, mert a nemzetközi jog szerint belügyről volt szó. Az ilyen törvényes kiskapuktól eltekintve az első világháború után

[65] Ld. Telford Taylor: *The Anatomy of the Nuremberg Trials.* New York: Alfred A. Knopf, 1992. 6–11; és W. Michael Reisman–Chris T. Antoniou (szerk.): *The Laws of War: A Comprehensive Collection of Primary Documents* on *International Law Governing Armed Conflict.* New York: Vintage Books, 1994.

a nyugati közvélemény azt szerette volna, ha a németeket megbüntetik az állítólagos bűneikért. A versailles-i békeszerződés 227. cikkelye kijelentette, hogy öt bíró, az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Franciaországból, Olaszországból és Japánból, ítélkezni fog II. Vilmos német császár felett, „mert súlyosan megsértette a nemzetközi erkölcsöt és az egyezmények szentségét". A 228. és a 229. cikkely megköveteli, hogy a németek adják át háborús bűnökkel vádolható polgáraikat a győztes hatalmak által felállított bíróságoknak.

Valójában az első világháború után nem sok történt a német háborús bűnösök megbüntetéséért. II Vilmos a háború végén Hollandiába menekült, és mindenki megkönnyebbülésére a hollandok nem voltak hajlandók kiadni őt a győztes hatalmaknak. A szövetségesek hamarosan fel is hagytak a gondolattal, hogy a német háborús bűnösöket nemzetközi bíróság elé állítsák. Átadtak ehelyett az új német köztársaságnak egy listát nyolcszázötvennégy névvel, akiket bíróság elé kellett volna állítani. Németországban nagy volt a méltatlankodás, és végül a lipcsei legfelsőbb bíróság viszonylag rövid börtönbüntetésre ítélt tizenhárom német katonát és tengerészt. A vádlottakat olyasmikben találták bűnösnek, hogy megvertek brit hadifoglyokat, rálőttek sebesült francia katonákra és, két tengeralattjárón szolgált tiszt esetében, hogy elsüllyesztettek egy kórházhajót, valamint hogy szétlőttek a kórházhajó három mentőcsónakjából kettőt. A tengeralattjáró parancsnoka távollétében a lipcsei bíróság két beosztottját fogta perbe, és elutasította a védekezésüket, miszerint parancsra cselekedtek.[66]

Tudvalevő, hogy rengeteg brit, francia és amerikai katonát és tengerészt is bíróság elé lehetett volna állítani pontosan ezekkel a vádakkal. Ennek ellenére a lipcsei perek, különösen az, amely a tengeralattjáró tisztjei ellen folyt, olyan precedenst teremtett, amelyre hivatkozva a szövetségesek, ha akarták volna, 1945-ben újra kérhették volna, hogy a németek járjanak el saját bűnöseik ellen. Amint már olvastuk az első fejezetben, a két világháború között újabb egyezmények kerültek aláírásra, hogy enyhítsék a háború kegyetlenségeit, különösen a civilek és a hadifoglyok helyzetét, és még egy háborút betiltó egyezmény is megszületett. Sajnos, a második világháború alatt ezeknek az egyezményeknek csak kis részét tartották tiszteletben, és ha megtették, arra csak Nyugaton került sor, Keleten nem.

Még jóval a háború vége előtt a szövetségesek azt vitatták, hogy mit tegyenek majd a német vezetőséggel. Eleinte Churchill brit miniszterelnök azt javasolta, hogy a legfőbb náci vezetőkkel a szövetségesek politikai döntése alapján bánjanak el. Sztálin viszont azt ajánlotta, hogy

[66] Taylor: *Anatomy of the Nuremberg Trials*, 17–18

haladéktalanul lőjenek főbe ötvenezer német vezérkari tisztet (sohasem voltak ennyien), de az amerikaiak – és Nürnbergben ők domináltak – igazi pert akartak, amely megmutatja a törvényes, tiszta eljárás diadalát a terrorista módszerek felett.[67] Az 1945. augusztus 8-iki londoni egyezmény felállította a nürnbergi bíróságot és körvonalazta hatáskörét. Rögzítette a négy híressé vált bűncselekményt, amelyek miatt a német vezetők bizonyos csoportját akarták perbe fogni:

1. Támadó háború szervezése, előkészítése, kirobbantása és viselése.
2. Béke elleni bűncselekményekre irányuló tervben vagy összeesküvésben való részvétel.

(Az első két kategória „béke elleni bűncselekménynek" számított.)

3. Háborús bűncselekmények – ez a kategória igen tág volt, szerepelt benne gyilkosság, rossz bánásmód, megszállt területekről civilek deportálása rabszolgamunkára Németországba, hadifoglyok ellen elkövetett bűnök; túszok megölése; városok és falvak kifosztása, felesleges lerombolása; a katonai szükségességgel nem indokolt pusztítások.
4. Emberiesség elleni bűncselekmények – ez új gondolat volt, és azokra az embertelen cselekedetekre vonatkozott, amelyeket a háború előtt vagy alatt civilek ellen követtek el politikai, faji vagy vallási alapon.[68]

Ezek a bűnök a nürnbergi bíróság hatáskörébe tartoztak, függetlenül attól, „megszegték-e vagy sem annak az országnak a belső törvényeit, ahol a bűnöket elkövették".

A harmadik pont a nácik által a megszállt területeken elkövetett bűntettekről szólt, vagy azokról, amelyeket Kelet-Európából importált rabszolgamunkások ellen követtek el. A negyedik a Németországban elkövetett bűnökre vonatkozott, és általában minden faji, vallási vagy egyéb üldöztetésre.[69]

[67] Churchill és Sztálin javaslatait ld. uo. 29–30.

[68] Ld. Eugene Davidson: *The Trial of the Germans: An Account of the Twenty-Two Defendants Before the International Military Tribunal in Nuremberg.* New York: Collier Books, 1966. 19–20.

[69] Judith N. Shklar: *Legalism.* Cambridge, M. A.: Harvard University Press, 1964. 174

Igazság és igazságtalanság Nürnbergben

Hét évtized távlatából visszatekintve nehéz megérteni, hogyan lehetett ennyi hibát és ellentmondást beépíteni Nürnbergben a háborús fűbűnösök vádirataiba, és még annál is többet az eljárásokba.

Íme egy példa. Az egyik vádirat joggal vádolta agresszióval a németeket, akik 1939 szeptemberében megtámadták Lengyelországot, de nem említette meg, hogy a támadásra nem kerülhetett volna sor, ha előtte nem születik meg a náci–szovjet meg nem támadási paktum és annak a titkos záradéka Lengyelország felosztásáról. 1939. szeptember 17-én, amint tudjuk, szovjet katonák elözönlötték Lengyelországot, amely már megroppant a német agresszió súlya alatt. A nürnbergi vádirat nem említette, hogy a náci–szovjet paktum felkészülés volt egy támadó háborúra, mégis megvádolta a németeket, hogy 1941-ben megszegték a paktumot, amikor minden ok nélkül rátámadtak a Szovjetunióra. Abszurd módon a vádirat nem vett tudomást arról, hogy a szovjetek 1939-ben minden ok nélkül támadták meg Lengyelországot és Finnországot, 1944-ben Bulgáriát és 1945-ben Japánt.

Kezdetben a németeket megvádolták kilencszázhuszonöt lengyel katonatiszt lemészárlásával a katyńi erdőben, bár a nyugati ügyészek már akkor is biztosak voltak abban, hogy a gyilkolás a szovjet katonai rendőrség műve volt. Később, a szovjet ügyész, Roman A. Rudenko sürgetésére, a katyńi lengyel áldozatok számát kilencszázhuszonötről tizenegyezerre emelték (a valóságban több mint húszezer áldozat volt). Mivel azonban a szovjetek semmilyen bizonyítékot sem mutattak fel Katyń ügyében a vádlottak ellen, és mert néhány amerikai tisztségviselő otthonról dühösen tiltakozott az igazságszolgáltatás ilyen paródiája ellen, Katyń ügyét szép csendben ejtették a vádak közül. Meg sem említették a végső ítélethirdetésnél. Nürnberg után negyvenöt évvel az összeomló szovjet rendszer egyik utolsó gesztusa volt, hogy elismerte: Sztálin rendelte el 1940-ben a borzalmas katyńi mészárlást.[70]

A németek elleni vádak között kiemelt helyen szerepelt a túszejtés és a túszok megölése, bár ez a gyakorlat Nürnberg előtt nem volt törvénytelen, és 1948-ban ismét törvényesnek nyilvánították az egyik nürnbergi utódper során[71] azon az alapon, hogy a túszejtés legalább korlátozhatja

[70] Taylor: *Anatomy of the Nuremberg Trials*, 466–471. A legfrissebb dokumentum: *Katyn, Documents of Genocide: Documents and Materials from the Soviet Archives Turned over to Poland on October 14, 1992*. Válogatta és szerkesztette Wojciech Materski et al. Varsó: Politikatudományi Intézet–Lengyel Tudományos Akadémia, 1993.

[71] Ez a per a délkelet-európai katonai műveleti térséggel foglalkozott, ahol Wilhelm List tábornagy volt a parancsnok.

a megszállók elleni gerillatámadás esetén a bosszúállás lehetséges civil áldozatainak a számát. Túszok nélkül a katonák dühe az egész lakosságot fenyegethette. A nürnbergi bíróság éppen csak érintette a kérdést, hogy mennyi túszt szabad kivégezni minden egyes megszálló katonáért. Megállapították, hogy nem szabad „túl sok túszt ejteni" és „túl sok túszt kivégezni". Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a háború során a hagyományos értelemben vett túszszedés rendkívül ritka volt. A német katonák elleni merényleteket legtöbbször egyszerű megtorlás követte, és az áldozatokat nem előre, hanem utólag választották ki.

Az ellenállás harcosai rendszerint álcázva működtek, és megölték német foglyaikat. A német katonák megkínozták és kivégezték az elfogott partizánokat, akkor is, ha „távolról is könnyen felismerhetők voltak". A szövetségesek a második világháború alatt alaposan igénybe vették az ellenállás harcosait, de Nürnbergben és máshol is elítélték a németeket, mert elnyomó intézkedéseket alkalmaztak a partizánok feltételezett segítői ellen.

Az ellenállási tevékenységgel kapcsolatos erkölcsi és törvényességi problémák ellenére a nürnbergi bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a náci rendszer szélsőséges brutalitása miatt elkerülhetetlen és szükséges volt a német megszállókkal szembeni erőszakos szembeszállás. Ez jogos cselekménynek ismerte el a náciellenes ellenállást, és a nácikkal való kollaborálást bűnténynek nyilvánította.

Igazság és igazságtalanság a nemzeti bíróságokon

A háborús főbűnösök nürnbergi perét nagyszerű szervezés, méltóságteljes magatartás, abszolút fegyelem és, őszintén szólva, gyakran elviselhetetlen unalom jellemezte. A filmdokumentumok és egy sor igen kiváló játékfilm felidézi az amerikai katonai rendőrség fényes egyenruháját, a katonai egyenruhát viselő gyorsírók és fordítók seregét, a komor bírákat, a meglehetősen kilátástalan helyzetben levő német védőügyvédeket és a vádlottak furcsa csoportját. A többségük, viseltes polgári ruhájában vagy rangjelzés nélküli egyenruhájában, gyűrött arccal, letörten ült a vádlottak padján. Ezzel az egyetlen nagy nürnbergi bírósággal és egyetlen tárgyalóteremmel szemben kell elképzelnünk azt a sok ezer háborús bűnöket tárgyaló bíróságot, amelyeket az egyes kormányok állítottak fel a norvégiai Oslótól a görögországi Athénig, a franciaországi Bordeaux-tól a finnországi Helsinkiig. Sokukat, de nem mindet a nürnbergi példa ihlette. Egyes perekre pompás régi igazságszolgáltatási célra emelt épületekben került sor, másokra elpusztult városok sebtében felhúzott barakkjaiban. A tárgyalótermekben gyakran nem volt fűtés,

Budapesten például még az egykori miniszterelnökök tárgyalásán is mind az elnöklő bíró, mind az esküdtek és a vádlottak, mind a közönség nagykabátban, sálban, kalapban és kesztyűben foglalt helyet. Az eljárás szüneteiben a bírák és a háborús bűnösök ugyanazt a levest ették, amelyet szűkmarkúan juttatott nekik a szovjet megszálló hadsereg. Talán a nürnbergi bíróság pompája, amelyet főként az amerikai adófizetők finanszíroztak, és a többi bírósági eljárás szerény színhelye a magyarázat arra, hogy olyan óriási a különbség a kétfajta eseményt tárgyaló irodalomban. A fő nürnbergi per és az azt követő perek anyaga hetven kötetre rúg, összesen 126 897 oldal.[72] Egy másik felbecsülhetetlen értékű elsődleges forrás azoknak az interjúknak az összessége, amelyeket több pszichiáter készített egymástól függetlenül a vádlottakkal és számos tanúval.[73] A témáról ugyan rendelkezésre áll nagyon sok történelmi és jogi tanulmány, de különleges köszönet illeti Telford Taylor dandártábornokot, a *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (A nürnbergi perek anatómiája) című könyvéért, amely 1992-ben jelent meg, és amelynek a fő érdekessége, hogy Taylor az USA részéről az egyik ügyész volt a fő perben, majd főügyész a tizenkét kapcsolódó perben. Ez utóbbi perek csak nevükben voltak nemzetköziek, a valóságban amerikaiak ítélkeztek a gyilkos SS Einsatzgruppen tagjai, a magas rangú náci pártfunkcionáriusok, orvosok, bírák, tábornokok, gyárosok és SS-parancsnokok felett. Bár bőséges és gazdag a nürnbergi perekkel foglalkozó történelmi irodalom, alig létezik összehasonlító tanulmány a többi országban lezajlott bírósági és egyéb büntető eljárásokról, amelyek pedig sok millió embert érintettek. E perek természete és jellege is különbözött a nürnbergiétől, ahol a győztesek ítélkeztek a legyőzöttek felett. A nemzeti bíróságokon a bírák többnyire honfitársaik felett mondtak ítéletet, akiket kollaborálással, hazaárulással és háborús bűnökkel vádoltak. Annál meglepőbb, hogy még sincs e témában egy átfogó munka, és hogy a legjobb tanulmánygyűjtemény is csak németül hozzáférhető. Léteznek tanulmányok a megtorlásokról és tisztogatásokról az egyes országokon belül, de ez a termés egyenetlen: számos könyv és cikk foglalkozik a háború utáni tisztogatásokkal Franciaországban, Norvégiában, Dániában, Hollandiában, Magyarországon, Csehszlovákiában és Görögországban, de alig van tanulmány Jugoszláviával vagy a Szovjetunióval kapcsolatban, és

[72] A nürnbergi dokumentumokhoz a legegyszerűbb hozzáférés: *The Nuremberg War Crimes Trials Online* /Electronic Resource/, összeállította James Joseph Sanchez és mások, Anthony Hursh, Bdexx. Seattle: Aristarchus Knowledge Industries, 1995.

[73] G. M. Gilbert: *Nuremberg Diary.* New York: Farrar, Straus és Giroux, 1947.; Leon Goldensohn: *The Nuremberg Interviews.* Szerk. Robert Gallately. New York: Alfred A, Knopf, 2004.

azok is óhatatlanul elfogultak. A későbbi nemzedékek számára a legértékesebbek a dokumentumgyűjtemények, mint például Franciaországban a Philippe Pétain marsall és Pierre Laval miniszterelnök perére vonatkozók.

A háborút követő első években, amikor az egykori ellenállók még nem voltak hajlandók megbékélni sem a háború előtti rezsimek embereivel, sem a háborús kollaboránsokkal, erősen elfogult híradások jelentek meg az olyan politikai vezetők pereiről, mint a norvég Vidkun Quisling, a francia Pétain és Laval, a román Ion Antonescu marsall, a jugoszláv Draža Mihailović és a magyar Szálasi Ferenc. De még abban az időszakban is volt különbség az olyan országok között, mint Franciaország, ahol a sajtóban a vita, akármilyen előítéletes volt is, mégis magas intellektuális szinten folyt, és a legtöbb ország között, amelyekben a sajtó főként inzultusokkal halmozta el a vádlottakat. Végül a Szovjetunióban és általában a kommunista sajtóban a vádlottakat már azelőtt bűnösnek nyilvánították, mielőtt kinyithatták volna a szájukat a tárgyalóteremben.

Csak sokkal később kezdtek megjelenni a valódi tudományos igénnyel készített tanulmányok. Különösen a franciák közelítik meg újszerűen a témát, hiszen Franciaországban az értelmiségiek jelentős szerepet játszottak mind az ellenállásban, mind a kollaborálásban. A nemzet háború alatti viselkedése és a háború utáni tisztogatás témái valósággal országos időtöltéssé váltak. A gaulle-ista dicshimnuszokra, amelyek a háború alatti francia ellenállás erkölcsi tisztaságát és egyöntetűségét emelték ki, válaszként a vichyi rezsim védelmezői felhozták a háború végi állítólagos százezer meglincselt áldozatot.[74] (Ma már tudjuk, hogy a valódi vagy feltételezett kollaboránsok száma, akiket agyonlőttek, agyonvertek vagy gyors eljárás után kivégeztek, nem haladta meg a tízezret, ami persze még így is megrendítő szám). Az ilyen vádiratok megjelenését a hidegháború tette lehetővé, amikor egykori fasiszták azt állíthatták, hogy ők a nyugati civilizáció korai védelmezői voltak a fenyegető szovjet bolsevizmussal szemben.

Mit is lehet azonban gondolni azokról a francia politikusokról, akik szerint nemzetük a háború idején majdnem egységesen ellenállt mind a német megszállóknak, mind a vichyi árulóknak? Nagyon is jól tudhatták, hogy 1944-ben Párizs népe két odalátogató államférfit fogadott csaknem azonos lelkesedéssel: április 28-én Pétain marsallt és augusztus 26-án de Gaulle tábornokot – az utóbbi az amerikai hadsereg védelme alatt érkezett. Ha megnézzük a korabeli filmhíradókat, az a benyo-

[74] E témában ld. Peter Novick pontos számításait: *The Resistance Versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France.* New York: Columbia University Press, 1968. 202–208.

másunk, hogy ugyanazok az elegáns motoros rendőrök kísérik mindkét vendéget, ugyanazok a csinos *parisienne*-ek (párizsi nők) dobálják nekik a virágot, és ugyanaz a lelkes tömeg énekli a *Marseillaise*-t.

A háború utáni tisztogatásokkal kapcsolatban haszonnal forgathatjuk az amerikai történész, Benjamin Frommer monográfiáját a csehszlovákiai megtorlásokról. Ez megmutatja egyebek között, hogy az új demokratikus cseh rezsim a legnagyobb szigorral lépett fel nemcsak a német és a magyar kisebbséggel szemben, akikre rásütötték a kollektív hazaárulás vádját, de a cseh nemzetiségű kollaboránsok ellen is. A legtöbb esetben nem volt szó jelentős politikai vagy gazdasági vezetőkről, hanem mindennapi emberekről, akik a német megszállás alatt feljelentették szomszédjukat, és akiket a felszabadulás után gyakran ugyanaz a szomszéd jelentett fel. A feljelentés célja a leggyakrabban az áldozat otthona, munkája vagy üzlete megszerzése volt. Ironikus módon a cseh bíróságok hasonló nehézségekkel küzdöttek, mint az első náci bíróságok, amikor az etnikailag vegyes házasságok vádlottjaival álltak szemben, vagy olyanokkal, akik vegyes házasságokból származtak. Ahogy a náci bíróságok nem voltak biztosak abban, miként kell meghatározni, ki számít zsidónak, ugyanúgy a demokratikus Csehszlovákia bíróságainak is hasonló gondjai voltak, amikor el kellett dönteniük, ki a német. Ez nem volt jelentéktelen ügy, mert a németnek tartott vádlottat a bíróság nagy valószínűséggel Németországba való áttelepítésre ítélte, míg a cseh vádlott börtönbe került.[75]

A legkiegyensúlyozottabb összefoglalók amerikai és brit történészek tollából születtek, akiknek megvolt az az előnyük, hogy országaikat nem foglalták el a háború alatt a nácik. Ezek a szerzők általában igazságosabban ítélik meg az európaiak kollaborálását a náci megszállókkal. Az egyetlen probléma, hogy az angol történészek hajlamosak megfeledkezni a brit kollaborációról a németek által megszállt Csatorna-szigeteken, míg az amerikaiaknak eszükbe sem jut, hogy az amerikai civil internáltak készen álltak a japánok számára dolgozni a Fülöp-szigeteken.[76]

Az az általános vélemény, hogy a nürnbergi perek adtak ugyan példát a tisztogatásra és a megtorlásra a nemzeti bíróságoknak, de valójában

[75] Benjamin Frommer: *National Cleansing: Retribution Against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia.* Cambridge. Cambridge University Press, 2005.

[76] A Jersey-n, Guernsey-n és a többi Csatorna-szigeten a második világháború alatt a britek által a németekkel folytatott kollaborációról ld. többek között Madeleine Bunting: *The Model Occupation: The Channel Islands Under German Rule, 1940–1945.* New York: HarperCollins, 1995.; az amerikai kollaborációt a japán uralom alatt álló Santo Tomás (Fülöp-szigetek) internálótáborban James Ward elemzi tanulmányában: „Legitimate Collaboration: The Administration of Santo Tomás Internment Camp and Its Histories, 1942–2003". *Pacific Historical Review* 77, no. 2 (2008), 159–201.

a megtorlás Európa nagy részében jóval hamarabb megkezdődött, mint hogy a bírák összeültek volna Nürnbergben 1945 novemberében. Már említettük, hogy Lengyelországban például a háború alatt is működtek földalatti bíróságok, perbe fogtak és elítéltek árulókat a lehető legtörvényesebb körülmények között. A Szovjetunióban, Jugoszláviában és máshol a partizánok bíróságai működtek a háború alatt. Franciaországban ettől eltérően a jogi megtorlás csak az 1944-es felszabadulás pillanatában kezdődött el.

Budapesten a legfőbb népbíróság 1945. január végén tartotta az első ülését, mialatt az egyik oldalon a szovjet és a román katonaság, a másik oldalon német és magyar katonák harcoltak a főváros utcain. Ez alkalommal egy különleges munkaszolgálatos század két egykori keretlegényét vádolták azzal, hogy részt vettek százhuszonnégy magyar zsidó és kommunista munkaszolgálatos megkínzásában és megölésében az ukrajnai szovjetellenes hadjáratban. A két keretlegényt halálra ítélték, és a budapesti Oktogonon azonnal fel is akasztották. Az ilyen eljárások megmutatták, hogy a magyar népbíróságok, hasonlóan sok más európai bírósághoz, forradalmi szerepet játszottak: nemcsak meg akarták büntetni az árulókat és a háborús bűnösöket, de meg akarták tisztítani és újítani a társadalmat is. Azok az országok, amelyek korábban Hitler Európáját alkották, nem vártak a nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróság példaadására, hogy hozzáfogjanak a megtorláshoz. A fegyverszüneti egyezmények, amelyeket a szövetséges hatalmak egyenként kötöttek meg Németország egykori szövetségeseivel, elrendelték, hogy Ausztria, Finnország, Magyarország, Románia, Bulgária és Olaszország üldözze a háborús bűnösöket, függetlenül azok nemzetiségétől. Hamarosan ki is derült, hogy Nürnberg alkalmanként akadályozta a nemzeti bíróságok eljárásait. A nemzetközi bíróság más országok kérésére csak annyit engedélyezett, hogy néhány fontosabb német háborús bűnöst tanúként hallgassanak ki kelet-európai bíróságokon. Így aztán a szörnyeteg zsidógyilkost, a diplomata dr. Edmund Veesenmayert, aki a magyar holokausztot mint teljhatalmú német megbízott politikailag megszervezte, 1947-ben vissza kellett küldeni Magyarországról Nürnbergbe. Négy évvel később kiszabadult, és sikeres üzletember lett Nyugat-Németországban.

A nemzetközi katonai bíróság nem volt katalizátor, és nem szolgált mintaként sem az európai tisztogatásban. Ugyanakkor a bírósági eljárásokban sok hivatkozásra bukkanunk a nürnbergi perre, és olyan állításokra is, amelyek szerint a nemzeti bíróságok bírái ugyanúgy jártak el, mint Nürnbergben a nagy szövetségesek. Még gyakrabban a bírák a nürnbergi példát arra használták, hogy előmozdítsák a rendes, szabályos bírósági eljárást. Budapesten 1945. december 18-án, annak a há-

rom embernek a tárgyalásán, akik a fő felelősei voltak a magyar zsidók Auschwitzba deportálásának, Jankó Péter, a bíróság elnöke nyomatékosan kérte a hallgatóságot, hogy tanúsítson fegyelmezett magatartást, mert „ránk figyel a külföld; érjük el mi is, hogy rólunk is azt írják, hogy ugyanaz a fölényes, hűvös levegő van itt is, mint a nürnbergi per tárgyalásán."[77] A valóságban egyáltalán nem uralkodott hűvös és tárgyilagos légkör a teremben, a bíró éppen azért szólalt meg, mert a közönség a vádlottakat gyilkosoknak, söpredéknek nevezte. Természetesen könnyebb volt megőrizni a hűvös légkört Nürnbergben, ahol a tárgyalóteremben nem volt közönség, csak bírák, ügyészek, ügyvédek, tolmácsok, gyorsírók, újságírók, vádlottak és őrök.

A perek közönségét nehéz volt fegyelmezni, mert jórészt holokauszttúlélőkből, valamint az újonnan kormányra jutott baloldali pártok követőiből rekrutálódott. Pierre Laval perét Franciaországban is félbeszakították a bekiabálások, amelyekben még a civil bírák is részt vettek. Ami a nürnbergi utódpereket illeti, fokozatosan csökkent irántuk az érdeklődés, és fokozatossan csökkent az ítéletek szigorúsága is.

A nürnbergi bíróság forradalmi újítást jelentett, mert ott a bírák és az ügyészek a négy győztes nagyhatalom nevében ítélkeztek. Abban az időszakban a legtöbb európai bíróság is forradalmi volt, amennyiben új létesítmények voltak, amelyeket gyakran népbíróságnak hívtak, és olyan esetekkel is foglalkoztak, amelyek a háború előtt nem érték el a törvényes büntethetőség küszöbét. A népbíróságok természetesen az európai törvények, és nem az angol-amerikai szokásjog alapján jártak el, ami azt jelentette, hogy a bírák vizsgálták, buzdították, figyelmeztették és megrótták a vádlottakat; az ügyészek és a védelem csak másodlagos szerepet játszott. Az eljárások tónusa rendkívül változatos, de a népbíróságokon alkalmazott rendszer alapvetően azonos volt. Dániában az ellenállás pártjai által kijelölt két-két esküdt ülésezett egyetlen hivatásos bíró vezetése alatt. Franciaországban egy hivatásos bíró jutott az ellenállásból született pártok négy-négy képviselőjére. Magyarországon a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt antifasiszta politikai párt és az Országos Szakszervezeti Tanács delegálhatott minden egyes nagyobb perhez úgynevezett népbírákat, valamint közvádlókat, azaz „politikai" ügyészeket és úgynevezett népügyészeket. A közvádlók általában értelmiségiek voltak, a népi ügyészek pedig munkások és parasztok. A védőügyvédeket a vádlottak csak egy olyan listáról választhatták ki, amelyet jóváhagytak az antifasiszta koalíció pártjai. Nürnberg a győztes nagyhatalmaktól importálta a bírákat, a nemzeti kormányoknak azzal a problé-

[77] Karsai László–Molnár Judit–Randolph L. Braham (szerk.): *Az Endre–Baky–Jaross per.* Budapest: Cserépfalvi, 1994. 79, és 101. o.

mával kellett szembesülniük, hogy sok képzett, tapasztalt bíró, ha nem a többség, kollaborált az ellenséggel, vagy legalábbis hűségesen szolgálta a kimúlt és megvetett háborús és háború előtti rezsimet. 1945-ben Ausztriában alig akadt olyan képzett jogász, aki ne lett volna a náci párt tagja. Ezért aztán foglalkoztatni kellett képzetlen vagy politikailag nem makulátlan bírákat, vagy olyanokat, akikre mindkét állítás érvényes volt.

A bírák hagyományos és nemzeti szellemű múltja gyakran ütközött az ellenállási mozgalmak forradalmi céljaival, amelyek életre hívták a népbíróságokat. Lengyelországban, ahol a kommunisták csaknem azonnal hatalomra kerültek, a háború előtti időkből megörökölt bírák megbocsáthatatlanul enyhe ítélteket hoztak azok ügyében, akik feljelentettek bujkáló zsidókat, vagy akár meg is ölték őket. Amint Andrew Kornbluth történész kimutatta, a lengyel bíróságok szigorúan bántak az árulókkal, de elnézőek voltak azokkal, akik zsidóellenes bűnöket követtek el, főként ha az illetők fel tudtak mutatni az ellenállásban szerzett érdemeket.[78] Az 1945-ös kielcei és más helyeken megvalósult pogromokból tudhatjuk, hogy a lengyel közvélemény a zsidókat a kommunizmussal társította, és ezért bojkottálta azokat a lengyeleket, akik a háború alatt zsidókat mentettek. Nemcsak Lengyelországban, de más kelet-európai országokban is, ahol nagy számban voltak zsidó túlélők, a lakosság köreiben sokan a nemzeti ellenállás részének tekintették egy zsidó megölését.

Még Nyugat-Európában is sokan voltak, akik joggal tartottak attól, hogy a zsidó túlélők vissza fogják kérni a tőlük elrabolt javakat. Mindennek arra kell emlékeztetnie bennünket, hogy gyakran milyen nehéz volt különbséget tenni egykori ellenállók és egykori kollaboránsok között.

Míg a nürnbergi bíróság csak halálos ítéleteket és börtönbüntetéseket róhatott ki, addig a népbíróságoknak egy sor eszköz állt a rendelkezésére. A bűnös büntetése a halálos ítélettől a börtönig, a kényszermunkáig, a nemzet általi megvetésre ítélésig, a polgárjogok megvonásáig, bírságokig és olyan adminisztratív eszközökig terjedt, mint az elűzés, a rendőri felügyelet, az utazási jog megvonása, bizonyos helyekre vonatkozó lakhatási tilalom, az elbocsátás és a nyugdíjra való jog megszüntetése.

Érdekes, hogy a legszigorúbb ítéleteket Norvégiában, Dániában és Hollandiában hozták, azokban az országokban, amelyek a nyugati köztudatban úgy élnek, mint a németekkel szembeni hősi ellenállás és a zsidómentés példái. Ezekben az országokban a bíróságok azonban jobban ismerték a helyzetet, így aztán Norvégiában több mint kilencvenezer embert fogtak perbe a háború után, a lakosság csaknem négy százalé-

[78] Ld. Andrew Kornbluth: „There Are Many Cains Among Us": Polish Justice and the Holocaust. In: *Holocaust: Studies and Sources.* Varsó: Lengyel Holokausztkutató Központ, 2013, 9:157–172.

kát.[79] Ha az Egyesült Államok mai, háromszáz milliós népességét tekintjük, ez annyit jelentene, hogy tizenkétmillió embert fognának perbe hazaárulásért. A legtöbb törvény elé állított személy felnőtt férfi volt. Hasonló volt a helyzet Dániában is, míg Hollandiában százötvenezer embert tartóztattak le a háború után azzal a gyanúval, hogy kollaboránsok és árulók voltak. Közülük hatvanezer főt elítéltek, százötvenkét vádlottat halálra, és közülük negyvenet ki is végeztek. Hogy a hatalmas számok ellenére nem minden bűnöst fogtak el, bizonyítják az 1970-es évek botrányai, például egy olyan zsidó esete, aki zsidó sorstársait feljelentette a Gestapónál, és mégsem büntették meg.[80]

A norvég bíróságok keményen bántak a nőkkel, akik szexuális kapcsolatot tartottak fenn német katonákkal. Ami még rosszabb, az új törvények megtagadták e nők gyermekeitől az állampolgárságot, tehát e „félvérek" ezrei gyakorlatilag nem létező személyként élték az életüket.

A norvégek részéről a német katonák gyermekeinek tartós diszkriminálása azonban kivételes eset volt, a többi nyugati ország nagy erőfeszítésekkel igyekezett rehabilitálni az elítélt kollaboránsokat. Részben így akarták enyhíteni a börtönök zsúfoltságát, részben növelni kívánták a munkaerőt. Hollandiában például létrehozták az önkéntes felügyelők intézményét azzal a feladattal, hogy a börtönbüntetésüket kitöltött kollaboránsokra felügyeljenek, és átneveljék őket. Ez gyakori otthoni látogatásokkal járt; kérdés azonban, hogy ki szenvedett jobban, az egykori kollaboráns, akinek végig kellett hallgatni a prédikációkat a demokrácia értékeiről, vagy az önkéntes ellenőr, akinek szónokolnia kellett a gyámoltjai előtt.[81]

Nyilvánvalóan a népbíróságok vagy más hasonló intézmények zömmel nem tábornokokat vagy kormánytagokat ítéltek el. Magyarországon háromszázezer ember, a lakosság három százaléka szenvedett valamilyen büntetést. Ez lehetett az állás vagy a nyugdíj elvesztése, a fővárosból való kitiltás, a polgári jogoktól való megfosztás, börtön, vagy az országból való kiutasítás. A spektrum másik végén találjuk a halálos ítéleteket. Magyarországon 1945–1948 között száznegyvenhat személyt végeztek ki hazaárulásért, háborús bűnökért és „népellenes bűnökért". Feltehetően mind jelentős háborús bűnösök vagy árulók voltak. Később is voltak

[79] Pontosan 92 805 norvég állampolgárt fogtak perbe a háború után hazaárulásért. Közülük harmincat kivégeztek, és 17 000 ember börtönbe került.

[80] Ld. Gerhard Hirschfeld: *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands Under German Occupation, 1940–1945*. Oxford: Oxford University Press, 1988.

[81] L. Huyse: „How Government in Belgium, France and the Netherlands Organized the Return into Society of Wartime Collaborators". Előadás a New York Universityn 1997. április 24–27-én tartott konferencián, a második világháború örökségéről Európában.

kivégzések, de az osztályozásuk sokkal nehezebb, hiszen ezekre a kivégzésekre a sztálinista terror csúcsán került sor, amikor is a kivégzetteket „fasisztáknak", „egykori Gestapo-ügynököknek", „Tito csatlósainak" vagy „amerikai kémeknek" bélyegezték, de a valóságban gyakran demokraták, szocialisták, sőt párthű kommunisták voltak. A háború után megbüntetett háromszázezer magyar állampolgár kétharmada népi német volt, akiket a demokratikus magyar kormány valós vagy feltételezett hazaárulás (Volksbund-tagság) miatt kitelepített az országból.[82]

Az osztrák népbíróságok százharminchétezer egyén ellen indítottak eljárást, de ebben a számban nincs benne a sok százezer köztisztviselő, köztük tanárok, postások, vasúti dolgozók és mások, akiket azért bocsátottak el állásukból, mert a náci párt tagjai voltak. Nem is kell talán mondani, hogy néhány éven belül érvénytelenítették ezeket az ítéleteket és döntéseket, és végül arányaiban Ausztriában még kevesebb náci gyilkost büntettek meg, mint Németországban. És mivel Ausztriában csaknem mindenki, aki számított valamit, a náci párt tagja volt, a háború után a köztársaságot kormányzó demokratikus pártoknak, különösen a szociáldemokratáknak nem volt más választásuk, mint soraik közé csábítani a náci párt egykori tagjait. Ezt szabadon meg is tették, és így történhetett, hogy az 1970-es években Bruno Kreisky, a zsidó származású szociáldemokrata kancellár több egykori nácit is bevett a kormányába, olyanokat, akik be is ismerték a múltjukat.

Már említettük, hogy Franciaországban a háború utolsó hónapjai során vagy a felszabadulás pillanataiban csaknem tízezer valódi vagy vélt kollaboránst lincseltek meg, és körülbelül ennyi embert lőttek agyon Olaszországban is. Utána azonban a bíróságok viszonylag enyhe ítéleteket hoztak Franciaországban és még enyhébbeket Olaszországban.

Az egykori kollaboránsok és az egykori ellenállók elsősorban a németeket okolták nemzetük tragédiájáért és a zsidók ellen elkövetett népirtásért. A bíróságokon a zsidók elleni bűnök a „népellenes bűnök" kategóriájába tartoztak, még ha a zsidók ellen elkövetett bűnöket főként éppen maga a nép követte is el. Csak kevés bíróság ismerte el, hogy országuk saját közigazgatása szedte össze és adta át a zsidókat a németeknek, gyakran a polgárok hallgatólagos jóváhagyásával, sőt néha aktív közreműködésével.

Franciaországban az ügyészek igyekeztek színészekre, színésznőkre, kabaréénekesekre, újságírókra, írókra, költőkre és filozófusokra összpontosítani. Nyugat- és Észak-Európában a német katonákkal barátkozó nők

[82] Ld. Karsai László: The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46. In: *The Politics of Retribution: World War II and Aftermath.* Szerk. István Deák, Jan T, Gross és Tony Judt. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000. 233–251.

különleges célpontjai voltak a megtorlásnak. Amint azonban kinőtt a haj a leborotvált fejeken, ezeket a nőket általában visszafogadta a társadalom. A szovjetek uralta Kelet-Európában a fő célpontot a régi nemesség, az egykori katonatisztek és tisztviselők alkották, különösen, ha ezek az „osztályidegen elemek" valamelyik etnikai kisebbséghez tartoztak.

A legkeményebb bánásmódban az etnikai kisebbségek részesültek. 1945-ben a Beneš-kormány először Londonban, majd otthon különböző dekrétumokat adott ki, amelyek kimondták a német és a magyar kisebbség kollektív bűnösségét hazaárulás vétkében. E két kisebbség adta a háború előtti Csehszlovákia lakosságának a harminc százalékát. A németeket és a magyarokat megfosztották állampolgárságuktól, és míg a németeket néhány bizonyítottan antifasiszta harcos, valamint a nehezen nélkülözhető bányászok kivételével kiűzték az országból, a magyaroknak az amerikai kormány tiltakozása következtében nagyrészt megengedték, hogy az országban maradjanak. Mégis, gróf Esterházy Jánost, a szlovákiai magyar kisebbség háború alatti vezetőjét a demokratikus Szlovákiában haláláig börtönben tartották, pedig Esterházy volt az egyetlen a háború alatt a szlovák parlamentben, aki tartózkodott, amikor megszavazták a szlovák zsidók deportálását 1942 májusában.

Nürnbergben három nagy csoportra osztották a bűncselekményeket: a béke elleni bűnökre, a háborús bűnökre és az emberiesség elleniekre. Hasonló vádakkal álltak elő a népbíróságok is, bár az elnevezések módosultak. A román Ion Antonescu tábornagyot azért ítélték el, mert támadó háborút folytatott a Szovjetunió ellen. A Szovjetunió hasonló agresszív magatartásáról, amelyet 1939 és 1941 között fejtett ki, hallgatott mind a nürnbergi, mind a román bíróság.

Ahogyan Nürnbergben, úgy a népbíróságokon is felmerült néhány furcsa helyzet és illogikus eljárás. Például a második világháború előtti fasiszta norvég Nasjonal Samling tagjait szigorúbban büntették, mint azokat, akik a háború alatt csatlakoztak a párthoz.

Tekintettel arra, hogy ez a párt a háború előtt törvényesen működött, furcsa, hogy a bíróság súlyosabban büntetett egy ideológia melletti elkötelezettséget, mint az opportunizmust. Magyarországon a népbíróságot elnöklő Major Ákos megfeddte Bárdossy László volt miniszterelnököt, mert megpróbálta visszaszerezni az első világháború után elveszített magyar területeket, bár Major emlékiratai szerint ő maga is egyetértett Bárdossyval abban, hogy Magyarországnak jogos területi igényei voltak, és hogy Bárdossy németbarát politikája „történelmi szükségszerűség" volt.[83] Ezek a meggondolások nem akadályozták meg Majort abban,

[83] Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség: Egy népbíró visszaemlékezései.* S. a. r., szerk Zinner Tibor. Budapest: Minerva, 1988. 203.

hogy halálos ítélet meghozását javasolja a népbíráknak. Az illogikus eljárások példáit a végtelenségig lehetne idézni. Tekintettel az Európában uralkodó politikai káoszra és ideológiai zűrzavarra, az is csoda, hogy egyáltalán volt igazságszolgáltatás, márpedig volt. A nürnbergi katonai bíróság nemcsak egyéneket fogott perbe és ítélt el, hanem intézményeket is, mint az SS és a náci párt vezetősége. A Magyar Népbíróság kimondta a csendőrség, valamint a hatalmat 1944. október 15-én magához ragadó Nyilaskeresztes Párt kollektív bűnösségét. Horthy Miklós 1944. március 19-e előtti kormányait és rendszerét nem nyilvánították kollektíve bűnösnek, bár a Horthy-rezsim és nem a nyilaskeresztes uralom alatt deportáltak Auschwitzba csaknem félmillió magyar zsidót. A kollektív bűnösség azt jelentette, hogy egy egykori német SS-vezető vagy egy magyar csendőr bűnös volt, hacsak nem tudta bebizonyítani az ártatlanságát.

A valóságban az ilyen ítéleteket csak szelektíven alkalmazták. Ahogyan Nürnbergben, úgy a legtöbb népbíróságon is ártatlannak vallották magukat a vádlottak, és általában azzal védekeztek, hogy a megszállás alatt azért maradtak a helyükön, hogy megakadályozzák, hogy azt valaki még radikálisabb foglalja el. Pétain marsall védői azzal érveltek, hogy a háború alatt a marsall volt Franciaország pajzsa, míg de Gaulle tábornok a kardja. A bíróság nem fogadta el ezt az érvelést, és halálra ítélte Pétaint. De Gaulle – aki akkor az ideiglenes francia kormány elnöke volt – életfogytiglani börtönre enyhítette az ítéletet. Pétain fogságban halt meg, kilencvenöt éves korában.

A vádlottak többnyire azt állították, hogy a nemzet köszönettel tartozik nekik, mert elvállaltak hálátlan feladatokat. Csak néhány makacs fanatikus, mint a vadul antiszemita francia író-újságíró Robert Brasillach és Magyarország önmaga által kinevezett „Führere", Szálasi Ferenc hirdette fasiszta nézeteit a bíróságon is. Fontos megemlíteni, hogy a Szovjetunióban tartott perek kivételével ezek nem kirakatperek voltak. Amíg a Szovjetunióban a valódi vagy feltételezett árulók kivétel nélkül bevallották bűneiket, és példás büntetést kértek önmagukra, még a kommunista Jugoszláviában is megengedték, hogy a vádlottak hangoztathassák ártatlanságukat. A gyakorlatban ez nem jelentett sokat Jugoszláviában, ahol sok ezer kollaboránsnak tartott személyt, valamint az albán, a német és a magyar kisebbség tagjait rutinszerűen öldösték a háború után. De még a jugoszláv kommunista bíróságokat sem lehetett azzal vádolni, hogy kirakatpereket bonyolítottak volna le. Ott és máshol Európában még a leggyávább védőügyvéd is felhozott némi enyhítő körülményt a kliense javára. Csakis a szovjet bíróságokon fordult elő, hogy a védő is csak vádakat zúdított az áldozatra.

Más kérdés, hogy a főbb vádlottak ellen hozott ítéletek valódi vita eredményeként születtek-e meg a hivatásos és a világi bírák között, vagy kormányzati döntésen alapultak. Nem kétséges, hogy a vichyi francia miniszterelnök, Pierre Laval kivégzését Charles de Gaulle és a francia kormány döntötte el. Mindent egybevetve lehetetlenség általános véleményt mondani a bíróságokról és a bírákról, akik részt vettek a nagy európai megtorlásban.

Nürnbergben az volt az amerikaiak célja, hogy törvényen kívül helyezzék az agressziót, és hogy világossá tegyék: kíméletlenül el fognak járni a jövőben mindenkivel szemben, aki agressziót követ el. A népbíróságok fő célja az volt, hogy nagy katarzist váltsanak ki a társadalomban, és egy haladóbb, szociális vagy egyenesen szocialista Európát teremtsenek. Néhány év leforgása alatt azonban a hidegháború mindent megváltozatott.

Sok negatív dolgot mondtak és írtak már a második világháború utáni nemzeti tisztogatásokról, és e kritikák közül nem mind alaptalan. Marad azonban a tény, hogy korábban az európai népek sohasem próbáltak meg leszámolni a köztük élő politikai bűnözőkkel. Soha korábban nem volt egy ilyen, az egész kontinenst átfogó lelkiismeret-vizsgálat, és azok, akiket okkal büntettek meg, számban jóval felülmúlták azokat, akik ártatlanul szenvedtek.

11. FEJEZET

A kollaboráció, az ellenállás és a megtorlás utóhatásai

Még be sem fejeződött a második világháború, amikor a világ vezetői rádöbbentek, hogy rendkívül nehéz lesz fenntartani a harmonikus kapcsolatokat a „világ rendőrei" között, ahogyan Roosevelt elnök elképzelte az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Kína jövendő szerepét. Annak ellenére, hogy eleinte létezett az együttműködésre irányuló őszinte akarat, az 1945. februári jaltai konferencián a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között felmerülő kölcsönös gyanakvás máris aláásta a szövetséget. A nézeteltérés két legfontosabb pontja Németország kormányzati rendszere és jövője volt, valamint Lengyelország függetlensége, belpolitikája és jövendő földrajzi helyzete. Mindehhez járult egy új probléma: az Egyesült Államoknak volt atombombája, a Szovjetuniónak még nem. Végül a nyugatiak átengedték Sztálinnak Lengyelországot és a maradék Kelet-Európát; cserében a szovjetek engedték, hogy az Egyesült Államok uralja Japánt és a nyugati világot. Minthogy a németkérdés megoldhatatlannak bizonyult, 1949-ben az ország hivatalosan is két részre szakadt, a nyugati orientációjú Német Szövetségi Köztársaságra és a szovjet orientációjú Német Demokratikus Köztársaságra. Ekkor már Kelet és Nyugat egymás ellen fegyverkezett. Konrad Adenauer, az új nyugatnémet kancellár felismerte, hogy nélkülözhetetlen a német munkaerő, tehetség és ipar, ezért felajánlotta a feltétlen német támogatást ahhoz, amit mindenki egyre inkább hidegháborúnak hívott. Cserében az amerikaiak támogatását kérte, hogy felépíthesse a virágzó, többpárti parlamenttel rendelkező, politikailag független Nyugat-Németországot. Az egyezségnek Adenauer részéről volt még egy nem hivatalos feltétele: gyakorlatilag amnesztiát kért minden német háborús bűnösnek.

A hidegháború és a megtorlások felfüggesztése

Valójában a náci tömeggyilkosok és más náci bűnösök fokozatos szabadon bocsátása jóval megelőzte a Német Szövetségi Köztársaság megalakulását. A nürnbergi perek még le sem zárultak, amikor az amerikai és

brit katonai parancsnokok máris amnesztiában részesítettek néhányat a legsúlyosabb bűnöket elkövető nácik közül. Ennek az lett a következménye, hogy – eltekintve háború utáni öt évben a nürnbergi perek során és más, amerikaiak által ellenőrzött bíróságok által elítélt és kivégzett hetven-valahány nácitól – minden olyan német elítéltet szabadon bocsátottak Nyugat-Németországban, akiket a szövetségesek ott perbe fogtak és elítéltek. Visszakapták javaikat, jó álláshoz vagy nyugdíjhoz jutottak.

Jellemző volt Otto Winkelmann, egykori SS-parancsnok esete, aki 1944-ben a magyarországi SS és a rendőri erők főparancsnoka volt. Mint Himmler legfőbb képviselőjére, rá és a diplomata dr. Edmund Veesenmayerre hárult a legfőbb felelősség csaknem félmillió zsidó deportálásáért és haláláért. Winkelmannt a háború végén az amerikaiak elfogták, átadták a magyaroknak, hogy tanúskodjon a legfőbb magyar háborús bűnösök perében, akiknek a többségét fel is akasztották. A magyarok bizonyosan felakasztották volna Winkelmannt és Veesenmayert is, ha nem kényszerültek volna visszaküldeni mindkettőt az amerikaiaknak. Winkelmannt sohasem állították bíróság elé, még évtizedekig élt, élvezte a „nyugalmazott rendőrtábornok" presztízsét és busás nyugdíját. Elméletileg a nürnbergi pereket olyanoknak kellett volna követni, amelyek során német bíróságok fogtak volna perbe más háborús bűnösöket, de a nyugatnémet bíróságok, amelyekben főként egykori nácik ítélkeztek, vonakodtak cselekedni. Ha nagy ritkán mégis léptek, általában a bizonyítékok hiányára hivatkoztak, vagy, szélsőséges esetben, nagyon enyhe ítéleteket hoztak. A nyugatnémet hatóságok gondoskodtak arról, hogy a foglyok hamar szabaduljanak, mint akiknek megromlott egészségi állapota. A nyugati szövetséges egyetértett abban, hogy meg kell békélni, és támogatni kell a Német Szövetségi Köztársaságot.

1956 végére már csak maroknyi náci háborús bűnös volt a német, brit, francia vagy amerikai börtönökben, köztük három fontosabb német háborús bűnös, akiket a nürnbergi nemzetközi katonai bíróság a Berlin brit zónájában levő spandaui börtönbe zárt. A foglyok négyhatalmi ellenőrzés alatt álltak. Az elítéltek közül az utolsó Rudolf Hess volt, aki kilencvenhárom éves korában, 1987-ben felakasztotta magát. Mivel ő volt az egyetlen fogoly abban a tágas börtönben, amelyet sok száz szovjet, amerikai, brit és francia katonai és egyéb személyzet ellenőrzött, a halálával véget ért a háború utáni négyhatalmi együttműködésnek ez az utolsó szimbóluma is.

Az amerikai titkosszolgálatok védelmükbe vettek néhányat a legroszszabb háborús bűnösök közül, vagy lehetővé tették, hogy szélsőjobb földalatti szervezetek és a Vatikán kicsempéssze őket Argentínába. Mindezt főleg azzal magyarázhatjuk, hogy az amerikai kémelhárító szervezetek

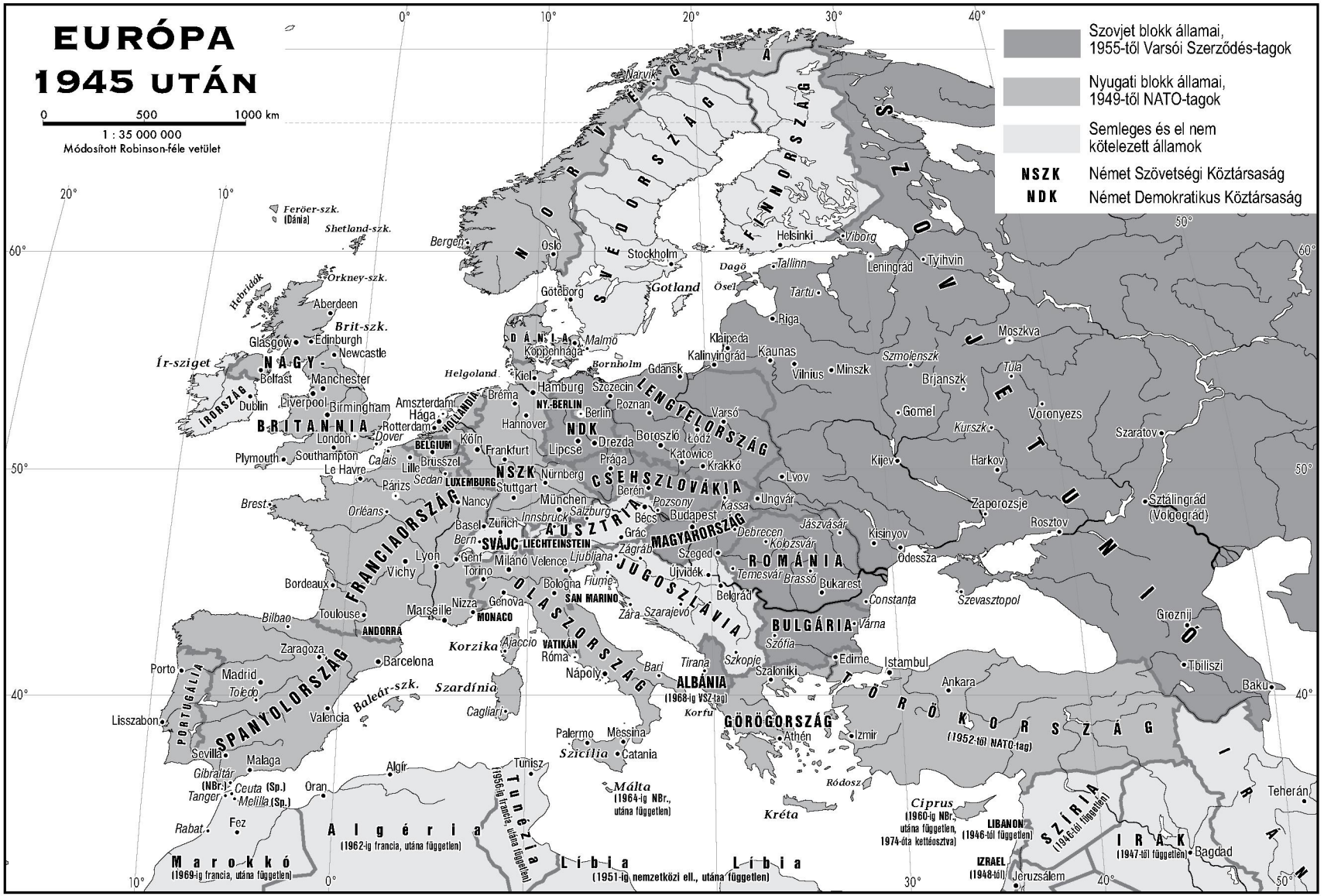
EURÓPA
1945 UTÁN
0 500 1000 km
1 : 35 000 000
Módosított Robinson-féle vetület
Szovjet blokk államai, 1955-től Varsói Szerződés-tagok
Nyugati blokk államai, 1949-től NATO-tagok
Semleges és el nem kötelezett államok
NSZK Német Szövetségi Köztársaság
NDK Német Demokratikus Köztársaság
NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG
FINNORSZÁG
SZOVJETUNIÓ
DÁNIA
NAGY-BRITANNIA
ÍRORSZÁG
HOLLANDIA
BELGIUM
LUXEMBURG
NSZK
NDK
NY.-BERLIN
LENGYELORSZÁG
CSEHSZLOVÁKIA
AUSZTRIA
SVÁJC
LIECHTEINSTEIN
MAGYARORSZÁG
ROMÁNIA
JUGOSZLÁVIA
BULGÁRIA
FRANCIAORSZÁG
OLASZORSZÁG
SAN MARINO
MONACO
VATIKÁN
ANDORRA
SPANYOLORSZÁG
PORTUGÁLIA
ALBÁNIA
(1968-ig VSZ-tag)
GÖRÖGORSZÁG
TÖRÖKORSZÁG
(1952-től NATO-tag)
IRÁN
IRÁK
(1947-től független)
SZÍRIA
(1946-tól független)
LIBANON
(1946-tól független)
IZRAEL
(1948-tól)
Ciprus
(1960-ig NBr., utána független, 1974-óta kettéosztva)
Málta
(1964-ig NBr., utána független)
Tunézia
(1956-ig francia, utána független)
Algéria
(1962-ig francia, utána független)
Marokkó
(1969-ig francia, utána független)
Líbia
(1951-ig nemzetközi ell., utána független)
Líbia
Feröer-szk. (Dánia)
Shetland-szk.
Orkney-szk.
Hebridák
Ír-sziget
Brit-szk.
Helgoland
Bornholm
Gotland
Dagö
Ösel
Szicília
Szardínia
Korzika
Baleár-szk.
Kréta
Rodosz
Korfu
Narvik
Bergen
Oslo
Stockholm
Göteborg
Malmö
Koppenhága
Helsinki
Viborg
Tallinn
Leningrád
Tyihvin
Tartu
Riga
Klaipeda
Kalinyingrád
Kaunas
Vilnius
Minszk
Moszkva
Szmolenszk
Tula
Brjanszk
Gomel
Voronyezs
Kurszk
Szaratov
Kijev
Harkov
Lvov
Zaporozsje
Sztálingrád (Volgográd)
Rosztov
Kisinyov
Odessza
Szevasztopol
Groznij
Tbiliszi
Baku
Aberdeen
Glasgow
Edinburgh
Newcastle
Belfast
Manchester
Dublin
Liverpool
Birmingham
London
Dover
Calais
Plymouth
Southampton
Le Havre
Párizs
Lille
Brüsszel
Sedan
Amsterdam
Hága
Rotterdam
Bréma
Hamburg
Kiel
Köln
Frankfurt
Hannover
Berlin
Szczecin
Poznan
Gdansk
Drezda
Lipcse
Prága
Boroszló
Katowice
Krakkó
Varsó
Lódz
Nürnberg
Stuttgart
München
Berén
Pozsony
Bécs
Budapest
Kassa
Ungvár
Salzburg
Innsbruck
Grác
Zágráb
Ljubljana
Debrecen
Kolozsvár
Jászvásár
Szeged
Temesvár
Brassó
Bukarest
Constanta
Várna
Szófia
Szkopje
Szaloniki
Edirne
Istambul
Ankara
Izmir
Athén
Tirana
Bari
Nápoly
Róma
Fiume
Bologna
Genova
Milánó
Velence
Torino
Nizza
Marseille
Toulouse
Bordeaux
Lyon
Vichy
Genf
Zürich
Basel
Bern
Nancy
Orléans
Brest
Bilbao
Zaragoza
Barcelona
Porto
Madrid
Toledo
Lisszabon
Valencia
Sevilla
Malaga
Gibraltár (NBr.)
Ceuta (Sp.)
Melilla (Sp.)
Tanger
Fez
Rabat
Oran
Algír
Tunisz
Palermo
Messina
Catania
Cagliari
Ajaccio
Szárajevó
Zára
Belgrád
Korzika
Szardínia
Szicília
Málta
Kréta
Rodosz
Ciprus
Teherán
Bagdad
Jeruzsálem
Libia
Libia

elhitették magukkal: az egykori náci rendőrök igencsak járatosak a szovjet politikában, földrajzban, és még az orosz lelket is ismerik.

Keleten rosszabb soruk volt az elfogott náci bűnösöknek. A nyugati szövetségesek is átadtak Lengyelországnak és Csehszlovákiának néhány nácit, akiket elítéltek és felakasztottak. Mindent összevetve kijelenthetjük, hogy eltérően a nem német háborús bűnösöktől, sok német háborús bűnös elkerülte, hogy gyilkosságaiért megbüntessék. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy nem minden gyilkos tartozott az SS-hez, ellenkezőleg. A többségük közönséges Wehrmacht-katona volt, vagy középkorú német rendőr. Ezek is, nemcsak az SS, megkínozták a foglyaikat, lángba borították a falvakat, és agyonlőttek tömérdek zsidót.

Az amerikaiak készen álltak arra, hogy megbocsássanak értékes náciknak, bármilyen súlyos bűnöket követtek is el. Jó példa erre, hogy a háború után vagy ezer német tudóst importáltak, hogy létrehozzák az amerikai rakétaipart. A kiindulópont a németek V2 rakétája volt, amelylyel a németek a háború vége felé bombázták Nagy-Britanniát. Láthatóan senkit sem érdekelt, hogy a vállalkozás vezetője, Wernher von Braun és több tudóstársa habozás nélkül dolgoztatta a koncentrációs táborok foglyait a német rakétabázisok létesítésénél, köztük a nagyrészt földalatti Peenemünde felépítésénél. Úgy tűnik, hogy csak a Dora-Mittelbau koncentrációs táborból húszezer fogoly halt meg a munkálatok alatt.

Miközben elgondolkodunk ezen a rendkívül lehangoló történeten, el kell ismernünk, hogy az egykori SS gyilkosok nemcsak a Német Szövetségi Köztársaság békés, keményen dolgozó polgáraivá váltak, de jó demokrataként is működtek az új Németországban, amely a demokrácia mintaképévé vált.

Nyugat- és Dél-Európában alaposak voltak a politikai tisztogatások, de alapvetően nem változtatták meg a társadalmat. Néhány év elteltével az egykori kollaboránsok, az egykori alkalmazkodók és az egykori ellenállók együtt dolgoztak az amerikai támogatással épülő kapitalista és szociális jóléti társadalom felépítésén. Kelet-Európában sem annyira az egykori ellenállók valósították meg a drasztikus társadalmi, gazdasági és ideológiai változásokat, mint inkább a szovjet hatalom. Nem minden kommunista vett részt hazája földalatti mozgalmában, vagy volt koncentrációs táborban: sokan száműzetésből érkeztek haza, vagy a Szovjetunióból, vagy például Mexikóból.

Amint a szovjet katonák megérkeztek Kelet-Európába, az NKVD hozzáfogott a nem kommunista ellenállók letartóztatásához vagy legalább a félreállításához, sőt még néhány „trockistának" (Lev Trockij, disszidens szovjet vezető követője) tartott kommunistát és anarchistát is letartóztattak. A szovjet „igazságszolgáltatásnak" ezek az áldozatai ugyanazokba a börtönökbe és internálótáborokba kerültek, mint a náci

háborús bűnösök. 1949-tól kezdődően sok száz, ha nem sok ezer hű kommunista is csatlakozott hozzájuk, akiket vagy Sztálin, vagy saját paranoiás kommunista elvtársaik parancsára tartóztattak le. Sztálin élete vége felé például Csehszlovákiában veszélyesebb volt az ellenállás egykori kommunista tagjának lenni, mint egykori fasisztának vagy kollaboránsnak. A hírhedt Slánsky-perben tizenegy kommunista vezetőt – akik közül tíz zsidó származású volt – akasztottak fel 1953-ban a prágai csehszlovák kommunista kormány parancsára. Néhány évvel később ugyanaz a kommunista rezsim hivatalosan „rehabilitálta" az áldozatokat.

Magyarországon 1949-ben a népbíróság halálra ítélte és kivégeztette Rajk Lászlót, az egykori ellenálló harcost, aki a háború után rendkívül buzgó kommunista belügyminiszter volt. A perben Rajkot azzal vádolták – és ezt ő maga nyilvánosan be is vallotta –, hogy a Gestapo, Tito Jugoszláviája, a CIC (Counterintelligence Corps) és a CIA (Central Intelligence Agency) ügynöke volt. Kínzói egyike legközelebbi barátja és pártbeli elvtársa, Kádár János volt. Ez sem segített Kádáron, mert hamarosan őt is letartóztatták, és éveket töltött börtönben. Később belőle lett Magyarország legtovább hatalmon levő és meglepően népszerű kommunista diktátora.

1947 szeptemberében került sor a hidegháború döntő eseményére, amikor a lengyelországi Szklarska Porębában a világ kommunista pártjai találkozóján a szovjet küldöttség elrendelte „az osztályharc élesedését". Ez annyit jelentett, hogy a világban létező kommunista pártok felhagytak az addigi népfrontos politikával. A kapitalista országokban kiléptek a koalíciós kormányokból, amelyeket a „burzsoá pártokkal" alkottak, a szovjetek által elfoglalt országokban pedig leszámoltak a kormányon belüli nem kommunistákkal. Így az egyik oldalon Franciaország és Olaszország, a másikon pedig Csehszlovákia és Magyarország egyszerre léptek, de ellenkező irányba. Az egykori náciellenes ellenállók, kommunisták és nem kommunisták immár kölcsönösen ellenséges táborban találták magukat.[84]

Az olyan alapvető problémakörökön túl, mint a német egyesítés, az amerikai Marshall-terv, a nukleáris fegyverek, a fő kérdés, ami elválasztotta a kommunistákat és baloldali szocialista szövetségeseiket a többi hajdani ellenállótól, a dekolonizáció volt.[85] Nagy-Britannia, Franciaor-

[84] A Szklarska Poręba-i konferenciáról ld. többek között Charles Gati: *Hungary and the Soviet Bloc.* Durham, NC: Duke University Press, 1986., 108–123.

[85] Jennifer I. Foray monográfiája, a *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Elképzelések a birodalomról a nácik által megszállt Hollandiában), (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) kifejezetten azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a különféle politikai nézeteket valló ellenállók hogyan képzelték el a holland világbirodalom jövőjét.

ság, Belgium és Hollandia arra számított, hogy a háború után visszakapják világbirodalmaikat, de mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok ezt másképp gondolta, és másképp gondolkoztak a gyarmati népek is, amelyek a háború alatt látták, hogy gyarmatosítóikat – főként a japánok – legyőzték, megalázták, bebörtönözték. Hamarosan Hollandia, Nagy-Britannia és Franciaország katonákat küldött gyarmataira, hogy helyreállítsa a *métropole* (az anyaország) hatalmát, és megvédje az ott élő európaiakat, akik egyes helyeken, például Algériában a lakosság jelentős részét alkották. Ezekben a háborúkban a kommunisták és sok egykori értelmiségi ellenálló a gyarmati lázadásokat támogatta, míg a nemkommunista egykori ellenállók és sok politikai vezető azért emelte fel a szavát, hogy maradjon fenn legalább valamilyen kapcsolat a gyarmatokkal. Különösen mély volt a válság az 1950-es években az algériai háborúban, amikor a francia kormány, amely többnyire egykori ellenállókból állt, eltűrte, sőt el is rendelte arab túszok ejtését, falvak felégetését és foglyok kínzását. Cserében az algériai muszlim lázadók bombákat dobtak a *pied-noir*-okra az Algériában élő európaiak által látogatott kávéházakban. Az ilyen és az ehhez hasonló cselekedetek új fejezetet nyitottak az ellenállás történetében: szándékos terrorcselekményeket hajtottak végre kívülálló civilek ellen, tekintet nélkül a leendő áldozatok etnikai hovatartozására vagy vallási meggyőződésére. A muszlim „szabadságharcosok" (ez viszonylag új kifejezés volt, amelyet nem nagyon használtak a második világháború alatt) célja az volt, hogy mindenkit állásfoglalásra kényszerítsenek, és egyben arra késztessék az európai származású algériaiakat, hogy meneküljenek el az országból.

Változtak a szerepek. Maurice Papon, a vichyi Franciaország rendőrparancsnoka, aki sok ezer zsidó deportálásáért volt felelős, 1961-ben Párizs rendőrprefektusaként a rendőreivel megöletett vagy kétszáz fegyvertelen muszlim tüntetőt, és a holttesteket a Szajnába dobatta. Papon legfőbb támogatója, de Gaulle tábornok, ekkor már a Francia Köztársaság elnöke volt. De Gaulle azonban hirtelen megváltoztatta álláspontját, és úgy döntött, hogy átadja Algériát a lázadóknak. Az algériai függetlenség sok százezer franciabarát muszlim megöléséhez vezetett, és egymillió *pieds-noir* menekült el Algériából. Felháborodott francia katonatisztek – köztük sokan a náciellenes ellenállás tagjai voltak – ezért árulónak tekintették de Gaulle-t, és az ellene szervezett lázadás élére álltak. A tábornok élete ellen szőtt merényletkísérletek csődöt mondtak, és a lázadást elfojtották.

Megújuló kísérletek a megtorlásra

A világ eseményei, különösen a hidegháború elterelték a közfigyelmet a háborús bűnösök megbüntetéséről egészen 1960-ig, amikor az izraeli titkosrendőrség elfogta és elrabolta Argentínából Adolf Eichmannt. Jeruzsálemben perbe fogták, elítélték, és 1962-ben felakasztották. Az Eichmann-per egy sor újabb eljáráshoz vezetett, köztük az ún. Auschwitz-perhez (1963–1965), amelyre Nyugat-Németországban, Frankfurtban került sor.[86] Nagy jelentőségű volt Marcel Ophüls 1972-ben bemutatott, gyilkosan őszinte *Bánat és szánalom* című filmje, amely a németekkel való, addig elképzelhetetlennek hitt méretű francia kollaborációról szólt, egy francia városban. Ennek ellenére csak az 1970-es évek végén kezdődött meg az európai kollaboráció és ellenállás fokozatos felülvizsgálata, és annak a kielemzése is, hogy milyen mértékben voltak felelősek az európai nemzetek a holokausztért. Mindez jó későn, az 1990-es években új perekhez, vagy néhány perújrafelvételhez vezetett olyan esetekben, amikor egyének elkerülték a felelősségre vonást. A vád mindig az emberiesség elleni bűncselekmény volt, az egyetlen olyan bűncselekmény, amely az ENSZ határozata szerint sohasem évül el.

Különösen Franciaországban volt tapasztalható ez a megkésett felelősségre vonási hullám, ahol négy híres eset is a felszínre került, Klaus Barbie, Paul Touvier, René Bousquet és Maurice Papon ügye. A négy közül egyedül Klaus Barbie volt német. Barbie az SS-ben csinált karriert, és Franciaország megszállása alatt a „lyoni mészáros" nevet kapta, és ha csak a fele igaz annak, amit erről a csendes, visszahúzódó emberről állítottak, akkor ki is érdemelte a nevét. Elevenen megnyúzatta az ellenállás elfogott harcosait, és sok más borzalmas dolgot is vitt végbe Ez a szörnyeteg a háború után a brit kémelhárítás szolgálatába lépett, majd a CIC-hez, az amerikai katonai titkosszolgálathoz került. A britek és az amerikaiak abban az illúzióban ringatták magukat, hogy Barbie képes lesz újdonságokat tanítani nekik az új ellenséggel, a kommunistákkal és a Szovjetunióval kapcsolatban. Az igaz, hogy Barbie sok kommunistagyanús embert megölt, de ettől még nem vált belőle a Szovjetunió szakértője.

Barbie abban is segített a briteknek és az amerikaiaknak, hogy egymás ellen kémkedjenek. Amikor azonban a franciák azzal fenyegetőztek, hogy felfedik Barbie kapcsolatait, az amerikaiak úgy kerülték el

[86] Az auschwitzi tömegmészárlásban részes néhány SS-tag pere figyelemreméltó volt, mert Fritz Bauer ügyész, ellentétben a nyugatnémet ügyészek időhúzó gyakorlatával, arra törekedett, hogy elítéljék a vádlottakat. Ld. Rebecca Wittmann: *Beyond Justice: The Auschwitz Trail.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

a kellemetlenséget, hogy a nácik menekülő útvonalát felhasználva egy horvát katolikus püspök segítségével eljuttatták Barbie-t Juan Perón Argentínájába. Barbie később Bolíviába költözött, ahol állítólag segítséget nyújtott Che Guevara meggyilkolásához, de a titkosszolgálatokat övező homály miatt erről nem tudunk semmi bizonyosat. Egy új bolíviai kormány 1983-ban kiadta Barbie-t Franciaországnak, bíróság elé állították az emberiesség ellen elkövetett bűnökért, melyek között szerepelt francia zsidó gyermekek keletre deportálása. Jacques Vergès[87] radikális ügyvéd volt Barbie védője, aki sikeresen csavart egyet az ügyön, és a franciákat vádolta az Indokinában és Algériában elkövetett bűneikért. Barbie-t ennek ellenére 1987-ben életfogytiglani börtönre ítélték, és négy évvel később francia börtönben halt meg, hetvennyolc éves korában. Ha még szükség lenne bizonyítékokra, az ő esete megmutatja, hogy mivel a hidegháború közvetlenül a második világháború után vagy talán már az alatt is elkezdődött, s a nyugati titkosszolgálatok, különösen az amerikaiak könnyen áldozatául estek minden ravasz náci tömeggyilkosnak, aki meggyőzte őket, hogy mágikus ismeretekkel rendelkezik a szovjet kommunizmusról.

Paul Touvier, sok ember megkínzója és gyilkosa, aki többé-kevésbé közönséges bűnözőként kezdte a pályáját, volt az első francia, akit 1994-ben emberiesség elleni bűnökért ítéltek el. A kollaboráns *Milice* egyik parancsnoka volt, s Klaus Barbie tanítványaként a „lyoni hóhér" nevet érdemelte ki. A felszabadulás után bujkált, közben távollétében halálra ítélték. A katolikus egyház e jó fia végül nem is kényszerült nagyon a bujkálásra, mert a klérus magas rangú tagjai elég nyíltan védelmezték. 1971-ben Georges Pompidou elnök amnesztiában részesítette, és visszakaphatta javait is, amelyeket zömmel deportált zsidóktól lopott. Ekkor egy katolikus püspök védelmezte, de végül 1989-ben mégis letartóztatták, életfogytiglani börtönre ítélték, és két évvel később ott is halt meg.

Touvier a börtönben azt hangoztatta, hogy sikeresen mentett meg franciákat a kivégzéstől, akikkel bosszúból akartak végezni a nácibarát vichyi francia információs miniszter meggyilkolása után. Touvier tehát szintén arra hivatkozott, hogy részt vett egyfajta ellenállási tevékenységben.

A kollaboráns Touvier csak állította, hogy segített bajba jutott ellenállóknak, míg a kollaboráns René Bousquet valóban részt vett némi ellenállási tevékenységben, legalábbis háború vége felé. Bousquet azok előörséhez tartozott, akik két úrnak szolgáltak, és akiket mind a nácik, mind a nácik ellenségei értékeltek. Jellegzetes pályát futott be a francia

[87] Vergès anyja indokinai, a felesége algériai volt (a ford.).

közigazgatásban, amelyet a legjobbaknak tartottak fenn, és így automatikusan eljutott az 1940-es fegyverszünet után a prefektusi pozícióig. Ez megtörténhetett annak ellenére, hogy szocialista családi háttere volt, és neki is voltak szocialista kötődései. Ebben sem állt egyedül: Pierre Laval és a radikális fasiszta író, Marcel Déat is hosszú ideig szocialista volt, és Jacques Doriot, a német megszállás alatti legharcosabb fasiszta, egykor kommunista vezető volt. Bousquet 1942-ben a francia rendőrség hivatalvezetője lett, szorosan együttműködött Carl Oberg német SS-parancsnokkal, aki a franciaországi német rendőrség feje volt. Bousquet személyesen volt felelős a Vélodrome d'Hiver-ről (a téli kerékpárstadionról) elnevezett 1942-es razziáért, és körülbelül tizenháromezer zsidó, főként nő és gyerek haláltáborba hurcolásáért. Nagy szerepe volt abban, hogy eltörölte a kisgyermekek és szüleik deportálását tiltó rendeletet. Heinrich Himmler nem véletlenül hívta Bousquet-t „értékes munkatársnak".

1943 decemberében Bousquet lemondott állásáról, és később még azt is terjesztette, hogy a németek elhurcolták Bajorországba száműzetésbe. A háború után a francia legfelsőbb bíróság ötéves „nemzeti megvetés"-re ítélte, erre a főként jelképes büntetésre, amelyet szinte azonnal vissza is vontak az ellenállásban szerzett érdemei miatt. Később megkapta a Becsületrendet is, mert – még a háború előtt – megmentette egy nagy árvíz áldozatait. Később François Mitterrand francia elnök bizalmasa lett, aki maga is egyszerre volt kollaboráns és ellenálló (mások szerint először volt kollaboráns, azután lett ellenálló). Így amikor 1991-ben Bousquet-t emberiesség elleni bűnökkel vádolták, nem volt barátok nélkül. Perének végkimenetelével kapcsolatban csak spekulálni lehet, mert 1993-ban agyonlőtte egy férfi, aki a vichyi bűnösökön akart bosszút állni. Bousquet-nek igaza volt, amikor azt mondta, hogy nem lehetett volna eredményes ellenálló, ha nem tartotta volna a kapcsolatot a legmagasabb kollaboráns körökkel, de a jótettei, mint Maurice Paponéi, sohasem voltak ugyanolyan súlyúak, mint a kollaboránsként elkövetett bűnei. A Serge és Beate Klarsfeld házaspár – egyikük francia zsidó, a másikuk keresztény német – bizonyára joggal üldözte kíméletlenül Bousquet-t és a hasonszőrűeket. Ez a házaspár több zsidógyilkost állított bíróság elé, mint az egész francia igazságszolgáltatás és közigazgatási apparátus együttvéve.

Már találkoztunk Maurice Paponnal mint abszolút túlélővel, aki egyben abszolút kíméletlen rendőrfőnök is volt, s kész volt bárkit megöletni, akár bűnös volt, akár nem. Az 1961-es Eichmann-per után nagy szenzációt keltett Hannah Arendt német származású politológus és filozófus *A Gonosz banalitása* (1963) című könyve. Ebben úgy írta le Eichmannt, mint közönyös bürokratát, aki éppen olyan készségesen osztott volna

tejet a gyermekeknek, mint ahogyan sok millió embert adott át a gázkamráknak. A kritikusok később rámutattak Eichmann kegyetlenségére és a zsidók elleni fanatikus gyűlöletére, mintegy cáfolva Arendt elméletét, miszerint Eichmann helyében bárki képes lett volna megtenni azt, amit ő. Paponra sokkal inkább ráillik a közönyös bürokrata szerepe, mint Eichmannra, mert ő valóban minden szenvedély nélkül cselekedett. Sok más tehetséges francia ifjúhoz hasonlóan Papon is a közigazgatási és politikai pályát választotta, mert Franciaországban ez talán minden más pályánál nagyobb tekintélyt és hatalmat biztosított. A megfelelő *grande école*-ban tanult, gyors karriert csinált, és könnyedén siklott balról jobbra politikai kötődéseiben. 1940-ben ugyanolyan ügyesen illeszkedett be a vichyi közigazgatási rendszerbe, mint amilyen simán állt át 1944-ben az ellenállás vezetői által kialakított új rezsimhez. Bordeaux-ban mint a vichyi rendszer magas rangú rendőrtisztje, ezerhatszáz zsidót, köztük sok gyermeket juttatott francia koncentrációs táborokba, ahonnan német haláltáborokba szállították őket. Fontos szerepe volt abban is, hogy a gazdaságot „megtisztították" a zsidóktól. A háború utáni rezsimben magas rangú rendőrtisztként megkapta a Becsületrendet, főként, mert a háború alatt megmentette az ellenállás egyik vezetőjét. Nem lehet tudni, hogy az ellenállás vezetői és de Gaulle tudtak-e Paponnak a háború alatt a zsidók ellen elkövetett gaztetteiről, bár ha akarták volna, könnyen megtudhatták volna felőle az igazságot. 1961-ben mint Párizs rendőrprefektusa – ez igen nagy hatalommal járó tisztség volt – Papon elrendelte fegyvertelen muszlim tüntetők lemészárlását. Néhány hónappal később megöletett egy tucatnyi tüntető kommunistát. Ezekért a gonosztettekért soha senkit sem büntettek meg, és a francia kormány de Gaulle-tól lefelé kitartóan hazudott ezekkel az eseményekkel kapcsolatban. Amikor Papon végre visszavonult a közszolgálatból, de Gaulle segítette hozzá egy rendkívül jövedelmező álláshoz az iparban, amelyet természetesen a francia állam finanszírozott. Végül a Klarsfeld házaspárnak köszönhetően fény derült Papon háború alatti tevékenységére. Ezt tizennégy évnyi igazságszolgáltatási huzavona követte, majd végül egy hosszúra nyúlt per. 1997-ben tíz év börtönre ítélték, majd három évvel később az egészségi állapotára való hivatkozással szabadon bocsátották. 2007-ben halt meg, kilencvenhat éves korában.

Az 1990-es évek elején a kommunista rendszerek összeomlása Kelet-Európában nem vezetett olyan tisztogatásokhoz, mint amelyek a második világháború utáni időszakot jellemezték. A volt Kelet-Németországban és Csehszlovákiában sokan elveszítették munkájukat, különösen az egyetemi állásukat, más, korábban kommunista uralom alatt állt országokban szinte senkit sem bocsátottak el. A különösen zsarnoki román kommunista diktátort, Nicolae Ceaușescut és a feleségét, Elenát

kivégezték, de – Románia kivételével – kevesebb mint egy tucat embert zártak börtönbe a kommunista idők alatt elkövetett politikai bűnökért. Még a tömegbe lövetések is csak néhány perhez vezettek, amelyekre Lengyelországban többször is sor került civil tüntetőkkel szemben 1953 és az 1970-es évek között. Ennek az oka, hogy a kommunizmus, eltérően a náci rendszertől, nem háború következtében omlott össze, nem voltak tömegével halottak, nem volt pusztítás, és a sztálinista időszakot, amikor a legtöbb kommunista bűnt elkövették, hosszú évek egyre kevésbé szigorú párturalmi rendszere követte. A náciktól és a második világháborús bűnösöktől eltérően a sztálinista bűnök elkövetői a kommunizmus 1989–1990-es összeomlása után többségükben már nem éltek, vagy a bűneiket elavultaknak tekintették.

Van azonban néhány meglepő fejlemény. Miközben most, 2014-ben ezeket a sorokat írom, a román ügyészek népirtással vádolják meg egy kommunista börtön parancsnokát, hatvan évvel ezelőtt elkövetett kegyetlenkedéseiért. A magyarok sem maradtak le, 2014. májusban egy magyar bíróság Biszku Bélát, a magyar kommunista párt központi bizottsága egykori titkárát öt és fél év börtönre ítélte, mert tüntetőkre lövetett az 1956-os szovjetellenes forradalom alatt. Egy évvel később azonban egy felsőbb magyar bíróság ezt az ítéletet megsemmisítette, és új eljárást rendelt el. Német ügyészek nyomozni kezdtek a nácik Auschwitz-Birkenau-i koncentrációs és haláltábora három még élő őre ellen. A gyanúsítottak közül a legfiatalabb nyolcvanhét éves. Ellenük az a vád, hogy őrökként szolgáltak egy olyan táborban, ahol körülbelül egymillió embert öltek meg. Nem szükséges a vádnak bebizonyítani, hogy a vádlottak részt vettek a gyilkolásban. Csak azt szeretnék bizonyítani a tábor háromdimenziós virtuális modellje segítségével, hogy a vádlottak az őrhelyükről láthatták a gyilkolást. (Egy egykori női őr is a vádlottak között van). A vádlottak nem német állampolgárok voltak, amikor a bűnöket elkövették.[88] 2015-ben megkezdődött egy nagy feltűnést keltő per Auschwitz úgynevezett „könyvelője", vagyis az SS egyik tisztviselője ellen. A vádlott, a 94 éves Oskar Gröning elismerte morális bűnösségét, de a tettlegességet nem.

És még egy meglepetés: sok-sok évi bujkálás után a kölni német ügyészek vádolnak egy nyolcvankilenc éves egykori Waffen-SS katonát egy 1944-ben, Oradour-sur-Glane-ben elkövetett gyilkosságért. Az első hírek nem tisztázták, hogy Werner C. – a vezetéknevét nem közölték a magánszférát védő német törvények miatt – egy meghatározott gyilkosságot követett-e el, vagy azért vádolják, mert Diekmann százados csapatához tartozott, akik lemészárolták a falu lakóit. Mivel azonban

[88] Ld. *The New York Times,* 2014. január 9., május 5., június 19.

Werner C. akkor tizennyolc éves volt, az ember óhatatlanul elgondolkozik, mekkora lehetett az ő vétke, legalábbis a feljebbvalóiéhoz képest. A második világháborúban az ágyútölteléket – különösen a német hadseregben – a tizenévesek adták, nem volt rangjuk, nem voltak kiváltságaik, és joguk sem volt tiltakozni, ha veszélyes feladatot bíztak rájuk. A gyerekek által végrehajtott bűnök és a gyerekek áldozattá válása a háború egy tragikus fejezete.

Manapság léteznek kísérletek olyan történelmi alakok rehabilitálására, mint Mussolini, Laval, Quisling, Antonescu, Bárdossy, Szálasi, Tito és a horvát államfő, Ante Pavelić, de a próbálkozások egyike sem kellően dinamikus vagy elég népszerű ahhoz, hogy célt érjen. A második világháború utáni tisztogatások Európában ma nem jelentenek fontos politikai témát.

Bár csak kevesen kételkedtek abban, hogy Eichmann megérdemelte az akasztást, néhányan már abban az időben is megkérdőjelezték az izraeliek eljárását. Manapság azonban már megszoktuk, hogy egy ország megbízottai idegen területen is letartóztathatják országuk polgárait. Még fontosabb, hogy ma már működnek aktív nemzetközi bíróságok, amelyek tudatosan követik a nürnbergi bíróság példáját.

Mit ért el Nürnberg, és mit a háború utáni tisztogatások? A nemzetközi katonai bíróság kétségtelenül legnagyobb eredménye az volt, hogy bevezette a nemzetközi igazságszolgáltatásba az egyéni és a csoportos felelősség koncepcióját. Egy másik kiemelkedő siker az volt, hogy az amerikaiak ragaszkodtak a tisztességes peres eljáráshoz, bármilyen undorítóak voltak is a náci bűnök. Ez még akkor is igaz, ha a nürnbergi eljárások sem voltak mindig a legtisztábbak. Ami a nemzeti bíróságokat illeti, azok sok bűnöst megbüntettek, gyakorlatilag törvényen kívül helyezték a fasizmust és a nácizmust, amelyek közül egyik sem tért vissza. A perek azt is világossá tették, hogy senki sem bújhat el, nem használhatja védőpajzsként a felettesei parancsát, sem egy szuverén állam abszolút jogait. A tisztogatások negatív oldala az volt, hogy döntő szerepet játszottak azoknak az etnikai tisztogatásoknak a felgyorsításában, amelyek az utolsó száz évben vagy még régebben gyötörték Európát. A háborús romok általában eltűntek Európa arcáról, a bűnösök bocsánatot nyertek, de van valami, amit nem lehet visszafordítani: sok millió zsidó, német, lengyel, ukrán és magyar kiirtását, deportálását vagy elmenekülését, akiket az etnikai többség csoportjai többé nem tűrtek meg. Ebből a szempontból a háború utáni tisztogatások csak egyik állomását jelentették azoknak a folyamatoknak, amelyek során Kelet-Európa megszabadult legértékesebb kisebbségeitől. Ez a folyamat gazdaságilag, kulturálisan és erkölcsileg is sok évtizedre visszavetette ezt a régiót. A történelem iróniája, hogy míg Kelet-Európa nagy árat fizetett a politikai és

etnikai tisztogatásokért, Németország, ahol szinte nem voltak tisztogatások, és amely befogadott sok millió német és más menekültet, igen gyorsan a demokrácia mintaképe és a háború utáni európai gazdaság motorja lett.[89]

[89] Nyugat-Németországban a náci tömeggyilkosok szégyenletesen nem megfelelő üldözéséről ld. egyebek között Jeoffrey Herf: *Divided Memory: the Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. 267–333. A nyugatnémet bíróságok, amelyeken olyan bírák elnököltek, akik maguk is a náci párt tagjai voltak, feltűnően vonakodtak még olyan német orvosok és ápolók elítélésétől is, akik ezer és ezer mentálisan és fizikailag sérült német honfitársukkal végeztek.

Összefoglaló

A könyv címét újraolvasva feltehetjük a kérdést, hogyan állta ki Európa a nehéz idők próbáját? A sajnálatos válasz az, hogy Európa rosszul vizsgázott, mert igencsak hosszú a kudarcok és mulasztások listája. Gondoljunk először is az első világháború öngyilkos őrületére, amelyet területi harácsolások és etnikai csatározások követtek. Bár Wilson elnök igyekezett rábeszélni az európai országokat az etnikai önrendelkezés és a nemzetközi együttműködés elveire, a legtöbb európai ország néhány éven belül lecserélte parlamentáris rendszerét, kormányát diktatúrára, az úgynevezett „erős emberek" uralmára. A populista nacionalizmus nem tűrte a kisebbségeket. Mi több, amikor az agresszív nacionalizmus szélsőséges formája megjelent először Olaszországban, majd Németországban, az európaiak nem voltak hajlandók összehangolni védelmi intézkedéseiket: elfogadhatóbbnak tartották a megadást a fegyveres ellenállásnál. 1941 késő tavaszára Európa országai, Lengyelország, Nagy-Britannia és egy maroknyi stratégiailag nem jelentős, semleges ország kivételével a náci Németország oldalán álltak, vagy mint hivatalos szövetségesei, vagy mint legyőzött országok, élükön kollaboráns közigazgatással. Még a Szovjetunió is, amely hagyományosan a „hitleri fasizmus" leghangosabb ellensége volt, 1939 szeptembere és 1941 tavasza között a Harmadik Birodalom legértékesebb barátjának bizonyult. A kiváltó ok nélkül elindított – és végül öngyilkosságnak bizonyult – 1941. júniusi német támadás a Szovjetunió ellen nem módosította az általános európai elvárásokat, amelyek a németek végső győzelmére számítottak. Az európaiak csak a sztálingrádi csata után kezdtek arra gondolni, hogy Hitler talán el is veszítheti a háborút. Ezt követően az európai ellenállási mozgalmak megpróbálták helyrehozni a korábbi évek általános defetista magatartását. Ennek ellenére a Balkán kivételével nem a népek szabadították fel önmagukat, hanem a szovjet, amerikai, lengyel, brit és a Brit Nemzetközösségből érkezett katonák. Az ellenállás különösen Kelet- és Délkelet-Európában játszott gyakran stratégiai szerepet, de ebben a régióban a német megszállókkal szembeni ellenállás gyakran kéz a kézben járt a polgárháborúval és az etnikai tisztogatással.

Az egészben az volt a legrosszabb, hogy egész Európában válságban volt az együttérzés és az emberiesség. A legtöbb európai nemcsak közömbös volt zsidó, roma, szektás vagy homoszexuális szomszédja sorsa iránt, de közülük milliók vettek részt az utánuk folytatott hajszában, vagy legalábbis hasznot húztak az áldozatok eltűnéséből és halálából. Igaz, hogy sokan az életüket kockáztatták az üldözöttekért, de ők főként az arisztokraták, az értelmiségiek, az apácák, a papok, a rendőrök és olyanok soraiból kerültek ki, akik nem szívesen illeszkedtek be a „normális" társadalomba. Ezekben az években az európaiak valódibb képviselői azok a norvég rendőrök voltak, akik habozás nélkül átadták zsidó honfitársaikat a Gestapónak, azok a holland bürokraták, akik szorgalmasan összeállították a zsidók listáját a német megszállók számára és azok a magyar orvosok és bábák, akik habozás nélkül engedelmeskedtek – természetesen kellő díjazás ellenében – a hatóságok felszólításának: megjelentek a gyűjtőtáborokban, hogy ékszerek után kutatva átvizsgálják a deportálásra váró zsidó nők testnyílásait. És ne feledkezzünk meg az állami tulajdonban levő európai vasúti társaságokról sem, amelyek a zsidókat és más deportáltakat a kelet-európai koncentrációs és megsemmisítő táborokba szállították, és turistacsoportokra érvényes tarifát számoltak fel a teher- vagy marhavagonokba bezsúfolt foglyokért. Vajon hány európai mozdonyvezető jelentett beteget – ha volt egyáltalán ilyen eset –, hogy ne kelljen elszállítania emberrakományát a koncentrációs vagy a haláltáborokba? Minden háború utáni francia turistapropagandával szemben sem szabad elfelejtenünk, hogy azok a párizsi rendőrök, akik 1944 augusztusában a visszavonuló német katonákra lőttek, talán ugyanazok voltak, akik 1942 júliusában a Vélodrome d'Hiver-be, a téli kerékpárstadionba terelték az Auschwitzba szállítandó zsidó nőket és gyermekeket. Miközben ilyen eseményekre került sor, sok millió párizsi élte a mindennapi életét. Az áldozatok iránti együttérzés és jóakarat Lengyelországon kívül nemigen járt életveszéllyel. Egyetlen francia rendőrt sem börtönöztek be vagy végeztek ki azért, mert nem jelentkezett szolgálatra a zsidó deportálások napján. Véletlenül azt is tudjuk, hogy német SS-eknek és katonai rendőröknek nem volt kötelező részt venniük a zsidók és a cigányok tömeges lemészárlásában. Ennek ellenére csak kevesen éltek ezzel a lehetőséggel, többen közülük később bevallották, hogy szégyellték volna „bajtársiatlan" viselkedésüket.[90] Valóban, a jóakarat és az együttérzés olyan két tulajdonság volt, amiben nem bővelkedett Európa a második világháború alatt. Pedig ez a háború egyike

[90] A német rendőr jogáról, hogy ne vegyen részt gyilkosságban, ld. Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* New York: HarperCollins, 1992.

volt a legnagyobb tragédiának, amelyet az emberiség valaha is magára szabadított.

Az idők természetesen megváltoztak. Eltérően az 1940-es évek elejétől, ma Európában vagy bárhol máshol általában sértés, ha valakiről azt állítják, hogy náci vagy nemzetiszocialista. Senki sem örvend, ha quislingnek vagy kollaboránsnak hívják. Még a fanatikus antiszemiták is hevesen tagadják, hogy antiszemiták volnának. Talán azért van ez így, mert a háború végén a nagyobb politikai pártok, amelyeket a szövetségesek a hatalomba ültettek, a háború alatti ellenállásból születtek. Ilyenek voltak a kommunisták, a szocialisták vagy szociáldemokraták, a keresztény demokraták vagy keresztényszocialisták és még sok konzervatívabb, de náciellenes csoport, mint például Franciaországban a gaulle-isták. Hosszabb ideig nem is tűrték meg Európában a kifejezetten fasiszta vagy nemzetiszocialista pártokat. Igaz azonban, hogy több nyugati orientációjú ország, Norvégiától Görögországig, a kezdetektől igyekezett ellenzékbe szorítani a kommunistákat. Az is igaz, hogy Kelet-Európában Románia, Bulgária és Jugoszlávia szovjetek által támogatott kommunista pártjai azonnal mellékvágányra terelték vagy egyenesen üldözték az ellenállásbeli egykori nem kommunista társaikat. A háborús időkben összekovácsolódott ellenállásból fakadó baloldali koalíciók, legalábbis egy darabig, fennmaradtak Franciaországban, Olaszországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. Ezek a nagy koalíciók csak 1948-ben estek a hidegháború áldozatául. Franciaországban és Olaszországban a kommunisták tartós és elkeseredett ellenzékbe vonultak. Csehszlovákiában és Magyarországon a nem kommunista pártok vezetői vagy csatlakoztak az uralkodó kommunista párthoz, vagy börtönbe kerültek, vagy száműzetésbe mentek. Leereszkedett a híres vasfüggöny, amely Európát – és különösen Németországot – két részre osztotta. Ez a helyzet véglegesen csak 1990 körül változott meg, amikor a szovjet katonák elhagyták Kelet-Európát. Attól kezdve ennek a régiónak az országai is többé-kevésbé jól működő, többpárti demokráciák lettek.

A regionális konfliktusok ellenére, mint amilyenek az 1990-es években a borzalmas balkáni háborúk voltak, és annak ellenére, hogy a közelmúltban növekedett a nacionalizmus, az idegengyűlölet és az Európai Unió elleni agitáció, távolinak tűnik Európa újabb lángba borulása. Ennek az az oka, hogy már a háború alatt is, de különösen 1945 romjain milliókat hódított meg az európai együttműködés eszméje. Még néhány nyugat-európai kollaboráns is szívesen jövendölt egy egyesült Európát, bár ők a náci német, és nem a brit-amerikai vagy a szovjet vezetés alatti Európára gondoltak. A közelmúlt történetírása megmutatta, hogy a háború alatti kollaboráns kormányok számos technokratája, különösen Vichyben, tudatosan építette a jövendő európai gazdasági együttmű-

ködést. Időközben az ellenállók, különösen a baloldalhoz tartozók, egy új társadalmat képzeltek el, amely a társadalmi és gazdasági egyenlőség különböző fokain alapul, központi gazdasági tervezésen, a kulcsfontosságú energiahordozók, gyárak és bankok államosításán, valamint egy sor humanitárius reformon: minderre úgy gondoltak, mint ami elviselhetővé teszi az életet nemcsak a kiváltságosak, de mindenki számára is. Manapság, a számos csalódás ellenére, ezek az elvek és eszmék még mindig uralják a kontinens nagy részét.

A mai Európai Unióhoz vezető utat olyan államférfiak jelölték ki, mint a francia Robert Schumann és Jean Monnet, a német Theodor Heuss és Konrad Adenauer, a brit Clement Attlee és Ernest Bevin, az olasz Alcide de Gasperi és a belga Paul-Henri Spaak. Ezek az államférfiak elvetették a hivalkodó elnevezéseket, ideológiákat, türelmesen rakták le az olyan fontos, bár nagyon köznapian hangzó intézmények alapjait, mint a francia–német együttműködésről szóló Schuman-terv, a Szén és Acél Közösség, a Közös Piac, a NATO, az Európai Parlament, az Európai Monetáris Egyezmény, a schengeni övezetről szóló egyezmény és a közös pénz, az euró. Ma már nincs is szükség eme intézmények némelyikére, mások még nem működnek teljes kapacitással, megint mások súlyos problémákkal néznek szembe. Mégis, ezeknek és az ehhez hasonló egyezményeknek köszönhetően a mai európai polgár elutazhat Írországtól Romániáig, Svédországtól Málta szigetéig anélkül, hogy elő kellene vennie az útlevelét. Szabadon vállalhat munkát, és ott telepedhet le, ahol csak akar. A tanulni vágyó európai fiatalok bármely európai egyetemen tanulhatnak, bőségesen kaphatnak európai tanulmányi és kutatási ösztöndíjakat. Mindent egybevetve ma az Európai Unió polgárának lenni nagy kiváltságokkal jár. Természetesen az Unió polgárainak alkalmazkodniuk kell – legalábbis meg kell próbálniuk alkalmazkodni – más kultúrák szükségleteihez és preferenciáihoz, és a néha túlságosan is buzgó európai bürokraták szeszélyeihez.

Csak azok tudják igazán értékelni a bekövetkezett változásokat, akik megtapasztalták a második világháború előtti Európában, vagy az 1950-es és az 1960-as években az életet. Többé nem kell sorban állni kérvénnyel a kézben az útlevélért, és Kelet-Európában az extra kilépő engedélyért, az „ablak"-ért, amely nélkül az érvényes útlevél fabatkát sem ért. Ma az európaiaknak nem kell tranzitvízumokat kérni, amelyeket csak akkor adtak meg, ha megvolt a belépési engedély a célországba. A tranzitvízumra akkor is szükség volt, ha csak egyórányi tartózkodása szolgált. Mekkora erőfeszítésre volt szükség a külföldi valuta megszerzéséhez, amely nélkül nem lehetett megszerezni a repülőjegyet! És mit mondanánk ma a régi világ hírhedt elővízumairól, amelyek érvénye gyakran lejárt, amire kiadták a hajójegyet vagy az útlevelet, és akkor elölről lehe-

tett kezdeni az egészet! Röviden: az utazás és az élet ma Európában végre hasonlít ahhoz, amilyen az utazás és az élet az Egyesült Államokban, vagy Kanadában, vagy Brazíliában. És bár mindez a fejlődés nagyban az Egyesült Államok háború utáni európai politikai, gazdasági és katonai jelenlétének köszönhető, egyben köszönhető azoknak a főként fiatal férfiaknak és nőknek, akik részt vettek a háború alatti ellenállási mozgalmakban – és talán néhány kollaboránsnak is –, akik megálmodták az új, egyesült és jobb Európát.

Bibliográfia

Általános források

Buruma, Ian: *Year Zero: A History of 1945.* New York: Penguin, 2013.
Cattaruzza, Marina–Stefan Dyroff–Dieter Langewiesche, szerk.: *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War: Goals, Expectations, Practices.* New York: Berghahn Books, 2013.
Foot, M. R. D.: *Resistance: European Resistance to Nazism.* New York: McGraw-Hill, 1977.
Gildea, Robert–Olivier Wievorka–Annette Warring: *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe.* Oxford: Berg, 2006.
Haestrup, Jorgen: *Europe Ablaze: An Analysis of the History of the European Resistance Movements, 1939–45.* Odense, Denmark: Odense University Press, 1978.
Karsai László: *Holokauszt.* Budapest: Pannonica Kiadó, 2001.
Larsen, Stein U.–Jan P. Myklebust, szerk.: *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism.* New York: Oxford University Press, 1985.
Littlejohn, David: *The Patriotic Traitors: The History of Collaboration in German Occupied Europe, 1940–45.* Garden City, NY: Doubleday, 1972.
Macksey, Kenneth: *The Partisans of Europe in the Second World War.* New York: Stein and Day, 1975.
Mazower, Mark: *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe.* New York: Penguin, 2008.
Michel, Henri: *The Shadow War: Resistance in Europe, 1939–1945.* Richard Barry fordítása. London: Andre Deutsch, 1972.
Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
Rings, Werner: *Life with the Enemy: Collaboration and Resistance in Hitler's Europe, 1939–1945.* Maxwell Brownjohn fordítása. Garden City, NY: Doubleday, 1982.
Rousso, Henry, szerk.: *La collaboration.* Paris: MA Éditions, 1987.

Seidler, Franz Wilhelm: *Die Kollaboration, 1939–1945.* Munich: Herbig, 1995.
Sémelin, Jacques: *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe, 1939–1943.* Suzan Husserl-Kapit fordítása. Westport, CT: Praeger, 1993.
Wilkinson, James F.: *The Intellectual Resistance in Europe.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.

Régiókkal foglalkozó tanulmányok

Armstrong, John A.: „Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe." *Journal of Modern History,* 40 (1968): 396–410.
Dieckmann, Christoph, szerk.: Kooperation und Verbechen: Formen der „Kollaboration" im östlichen Europa, 1939–1945. Göttingen: Wallstein, 2003
Judt, Tony, szerk.: *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe, 1939–1948.* London: Routledge, 1989.
Moore, Bob, szerk.: *Resistance in Western Europe.* Oxford: Berg, 2000.
Nagy-Talavera–Nicholas M.: *The Green Shirts and Others.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1970.
Snyder, Timothy: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin.* New York: Basic Books, 2010. (Magyar kiadása: Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Sztálin és Hitler szorításában.* Ford. Szántó Judit. Budapest: Park Kiadó, 2012.)
Sugar, Peter F.: *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945.* Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1971.

A balti államok: Észtország, Lettország, Litvánia

Daumantas, Juozas L.: *Fighters for Freedom.* New York: Manylands Books, 1975.
Lumans, Valdis: *Latvia in World War II.* New York: Fordham University Press, 2006.
O'Connor, Kevin: *The History of the Baltic States.* Westport, CT: Greenwood Press, 2001.
Vardys, V. Stanley: *Lithuania Under the Soviets: Portrait of a Nation, 1940–65.* New York: Praeger, 1965.

Belgium, Hollandia és Luxemburg

Conway, Martin: *Collaboration in Belgium: Leon Degrelle and the Rexist Movement.* New Haven, CT: Yale University Press, 1993.
de Jong, Louis: *The Netherlands and Nazi Germany.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
Foray, Jennifer L.: *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
Hirschfeld, Gerhard: *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940–1945.* Oxford: Oxford University Press, 1988.
Warmbrunn, Werner: *The Dutch under German Occupation, 1940–1945.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1953.
The German Occupation of Belgium, 1940–1944. New York: P. Lang, 1993.

Bulgária

Miller, Marshall Lee: *Bulgaria During the Second World War.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.
Todorov, Tzvetan: *The Fragility of Goodness: Why Bulgarian Jews Survived the Holocaust.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

Csatorna-szigetek

Bunting, Madeleine: *The Model Occupation: The Channel Islands under German Rule, 1940–1945.* New York: HarperCollins, 1996.

Csehszlovákia

Bryant, Chad: *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
Jelinek, Yeshayahu: *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939–1945.* East European Monographs. Boulder, CO: terjeszti a Columbia University Press, 1976.
Luža, Radomir: *The Hitler Kiss: A Memoir of the Czech Resistance.* Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2002.
Mastny, Vojtech: *The Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939–1942.* New York: Columbia University Press, 1971.

Ward, James Mace: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013.

Franciaország

Aubrac, Lucie: *Outwitting the Gestapo.* Konrad Bieber fordítása. Lincoln: University of Nebraska Press, 1992.

Azema, Jean-Pierre et al.: *Collaboration and Resistance: Images of Life in France, 1940–1944.* Lory Frankel fordítása. New York: Harry N. Abrams, 2000.

Azema, Jean-Pierre. *From Munich to the Liberation, 1938–1944.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Burrin, Philippe: *France under the Germans: Collaboration and Compromise.* Janet Lloyd fordítása. New York: New Press, 1995.

Clinton, Alan: *Jean Moulin, 1899–1943: The French Resistance and the Republic.* New York: Palgrave, 2002.

Cone, Michele S.: *Artists under Vichy.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.

Corpet, Olivier–Claire Paulhan, szerk.: *Collaboration and Resistance: French Literary Life Under the Nazi Occupation.* Jeffrey Mehlman fordítása. Brooklyn: Five Ties, 2010.

Dank, Milton: *The French Against the French: Collaboration and Resistance.* London: Cassell, 1974.

Gordon, Bertram: *Collaborationism in France During the Second World War.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980.

Hirschfeld, Gerhard–Patrick Marsh, szerk.: *Collaboration in France: Politics and Culture during the Nazi Occupation, 1940–44.* Oxford: Berg, 1989.

Hubert, Agnès: *Résistance: A Woman's Journal of Struggle and Defiance in Occupied France.* Barbara Mellor fordítása. New York: Bloomsbury, 2008.

Kaiser, Charles: *The Cost of Courage.* New York: Other Press, 2015.

Kedward, H. R.: *Vichy France: Collaboration and Resistance, 1940–1944.* Oxford: Blackwell, 2000.

Kedward, H. R.–Nancy Wood: *The Liberation of France: Image and Event.* Oxford: Berg, 1995.

Marrus, Michael R.–Robert O. Paxton: *Vichy France and the Jews.* New York: Basic Books, 1981.

Mitchell, Alan: *Nazi Paris: The History of an Occupation, 1940–1944.* Oxford: Berghahn Books, 2010.

Paxton, Robert O.: *Parades and Politics at Vichy: The French Officer Corps Under Marshal Pétain.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966.
Paxton, Robert O.: *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944.* 2. ed. New York: Columbia University Press, 1982.
Schoenbrun, David: *Soldiers of the Night: The Story of the French Resistance.* New York: New American Library, 1980.
Steernhell, Zeev: *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France.* Berkeley: University of California Press, 1986.
Sweets, John F.: *Choices in Vichy France: The French under Nazi Occupation.* New York: Oxford University Press, 1994.
Taylor, Lynne: *Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France, 1940–45.* New York: St. Martin's Press, 1999.

Görögország

Mazower, Mark: *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44.* New Haven, CT: Yale University Press, 1993.
Mazower, Mark: *Salonika: City of Ghosts.* New York: HarperCollins, 2006.

Jugoszlávia és Albánia

Amery, Julian: *Sons of the Eagle: A Study in Guerrilla War.* New York: Macmillan, 1948.
Burgwin, Julian: *Empire and the Adriatic: Mussolini's Conquest of Italy.* New York: Enigma Books, 2005.
Djilas, Milovan: *Wartime: With Tito and the Partisans.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1988.
Greble, Emily: *Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.
Kranjc, Gregor J.: *To Walk with the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945.* Toronto: University of Toronto Press, 2013.
Martin, David, szerk.: *Patriot or Traitor: The Case of General Mihailovich.* Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1978.
Milazzo, Matteo: *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975.
Roberts, Walter R.: *Tito, Mihailovic and the Allies, 1941–1945.* Durham, NC: Duke University Press, 1987.

Steinberg, Joanathan: *All or Nothing: The Axis and the Holocaust, 1941–1943*. London: Routledge, 1990.
Tomasevich, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia: The Chetniks*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.

Lengyelország

Davies, Norman: *Rising '44: The Battle for Warsaw*. New York: Viking, 2004.
Garlinski, Józef: *Poland in the Second World War*. New York: Macmillan, 1985.
Gross, Jan T.: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000. (Magyar kiadása: Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Budapest: Új Mandátum, 2004.
Gross, Jan T.: *Polish Society under German Occupation: Generalgouvernement, 1939–1944*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979.
Gross, Jan T.: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.
Gutman, Israel (Yisrael): *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising*. Boston: Houghton Mifflin, 1994.
Gutman, Yisrael–Shmuel Krakowski: *Unequal Victims: Poles and Jews During World War II*. New York: Holocaust Library, 1986.
Hanson, Joanna K. M.: *The Civilian Population and the Warsaw Uprising of 1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
Kochanski, Halik: *The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.
Korbonski, Stefan: *The Jews and the Poles in World War II*. New York: Hippocrene, 1989.
Lukas, Richard C.: *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939–1944*. Lexington: University Press of Kentucky, 1997.
Pilecki, Witold: *The Auschwitz Volunteer: Beyond Bravery*. Jarek Garlinski fordítása. Los Angeles: Aquila Polonica, 2012.

Magyarország

Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary,* 2 vols. 2. ed. Social Science Monographs, Boulder. Terjeszti a Columbia University Press, 1994. (Legújabb magyar kiadása: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája*: A holokauszt Magyarországon. 1–2. kötet. 3., bőv. és átdolg. kiad. Budapest: Park Kiadó, 2015. [Megjelenés alatt.]

Cohen, Asher: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944.* Boulder. Social Science Monographs. Terjeszti a Columbia University Press, 1986.

Deák, István: „Admiral and Regent Miklós Horthy: Some Thoughts on a Controversial Statesman." *Hungarian Quarterly* 37, no. 143 (1996): 78–89.

Deák, István: „A Fateful Compromise. The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary." In: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Aftermath,* szerk. István Deák–Jan. T. Gross–Tony Judt, 39–73. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Ely, Cecil D.: *Hungary at War: Civilians and Soldiers in World War II.* Pennsylvania State University Press, 1998.

Fenyo, Mario: *Hitler, Horthy, and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941–1944.* New Haven, CT: Yale University Press, 1972.

Gerlach, Christian–Götz Aly: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden.* Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 2002.

Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Self-Financing Genocide: The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of the Hungarian Jews.* Central European University Press, 2014.

Ormos, Mária: *Hungary in the Age of the Two World Wars, 1914–1945.* New York: Columbia University Press, 2007. (Magyar kiadása: Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* [Debrecen]: Csokonai Kiadó, 2006.)

Thassy, Eugene de: *Risky Region: Memoirs of a Hungarian Righteous Gentile.* Magyarból fordította Ann Major. Social Science Monographs; Center for Hungarian Studies and Publications. Terjeszti a Columbia University, Press, 2012. (Magyar kiadása: Thassy Jenő: *Veszélyes vidék.* 2. kiad. Budapest: Balassi, 2006.)

Ullein-Reviczky, Antal: *German War, Russian Peace: the Hungarian Tragedy.* New York: Helena History Press, 2014. (Magyar kiadása: Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája.* Budapest: Európa, 1993.)

Ungváry, Krisztián: *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II.* Magyarból fordította Ladislaus Lob. Yale University Press, 2002. (Legújabb magyar kiadása: Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma 1944–1945.* 7., átdolg. kiad. Budapest: Corvina, 2013.

Németország

Fest, Joachim: *Plotting Hitler's Death: German Resistance to Hitler, 1933–1945.* London: Weidenfeld and Nicolson, 1996.
Hoffmann, Peter: *German Resistance to Hitler.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988.
Hoffmann, Peter: *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
Klemperer, Klemens von: *German Resistance Against Hitler: The Search for Allies Abroad, 1938–1945.* Oxford: Clarendon Press, 1992.
Large, David Clay, szerk.: *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance in the Third Reich.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Olaszország

Behan, Tom: *The Italian Resistance: Fascists, Guerrillas, and the Allies.* London: Pluto, 2009.
Ciano, Galeazzo: *Ciano's Diary, 1939–1943.* Szerk. Malcolm Muggeridge. London: Heinemann, 1947. (Magyar kiadása: Galeazzo Ciano: *Ciano gróf naplója.* 2. kiad. Szerk. Eszes Máté, ford. Bányász György. [Budapest]: Ármádia, 1999.)
Delzell, Charles F.: *Mussolini's Enemies: Italian Anti-Fascist Resistance.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961.
Pavone, Claudio: *A Civil War: A History of Italian Resistance.* Peter Levy fordítása. New York: Verso, 2013.

Románia

Drogan, I. C.: *Antonescu: Marshall and Ruler of Romania, 1940–1944.* Bucharest: Europa Nova, 1995.
Malaparte, Curzio: *Kaputt.* Santa Fe, NM: Marlboro Press, 1982. (Első magyar kiadása: Curzio Malaparte: *Kaputt.* Ford. Lontay László, Gellért Gábor. Budapest: Európa, 1963.)
Maldeck, R.: G. *Athene Palace.* Portland, OR: Center for Romania Studies, 1998.

Skandinávia

Abrahamsen, Samuel: *Norway's Response to the Holocaust: Historical Perspective.* New York: Holocaust Library, 1991.
Hoidal, Oddvar K.: *Quisling: A Study in Treason.* Oxford: Oxford University Press, 1989.
Petrow, Richard: *The Bitter Years: The Invasion and Occupation of Denmark and Norway, April 1940–May 1945.* New York: Morrow, 1979.
Reilly, Robin: *The Sixth Floor: Danish Resistance Movement and the RAF Raid on Gestapo Headquarters, March 1945.* London: Cassell, 1969.

Szovjetunió, Oroszország és Ukrajna

Berkhoff, Karel C.: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.
Dallin, Alexander: *German Rule in Russia, 1941–1945.* New York: St. Martin's Press, 1957.
[Dallin, Alexander]: *Odessa, 1941–1944: A Case Study of Foreign Territory under Foreign Rule.* Iaşi,: Center for Romanian Studies, 1998.
Salisbury, Harrison: *The 900 Days: The Siege of Leningrad.* Cambridge, MA: Da Capo Press, 1969.
Stepyan, Kenneth: *Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II.* Lawrence: University Press of Kansas, 2006.

Másodlagos források a háború utáni megtorlásokról Európában

Courtois, Stéphane et al., szerk.: *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression.* Jonathan Murphy és Mark Kramer fordítása. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. (Magyar kiadása: *A kommunizmus fekete könyve.* Stéphane Courtois et al. Budapest: Napvilág, 2000.)
Deák, István: „Political Justice in Austria and Hungary After World War II." In: *Retribution and Reparation in the Transitional Democracy.* Szerk. John Elster, 124–146. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
Deák, István–Jan T. Gross– Tony Judt, szerk.: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Aftermath.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

De Zayas, Alfred M.: *Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans.* Jav. kiad. London: Routledge and Kegan Paul, 1979.

De Zayas, Alfred M.: *A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944–1950.* New York: St. Martin's Press, 1993.

Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.

Elster, Jon, szerk.: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy.* New York: Cambridge University Press, 2006.

Az Endre–Baky–Jaross-per. Szerk. Karsai László, Molnár Judit, Randolph L. Braham. Budapest: Cserépfalvi, 1994.

Frommer, Benjamin: *National Cleansing Against Collaborators in Postwar Czechoslovakia.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Golsan, Richard J., szerk.: *Memory, the Holocaust, and French Justice: The Bousquet and Touvier Affairs.* Hanover, NH: University Press of New England, 1996.

Henke, Klaus-Dietmar–Hans Woller, szerk.: *Politische Säuberung in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg.* Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991.

Herf, Jeffrey: *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk.: Sipos András, Sipos Péter. Budapest: Osiris, 1999. (Párhuzamos archívum)

Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi-per.* [Budapest]: Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1988.

Lagrue, Pierre: *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Lottman, H.: *The Purge: Justice and Revenge in Post-Liberation France.* New York: Morrow, 1986.

Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

Naimark, Norman M.: *The Russians in Germany: The History of the Soviet Zone in Germany, 1945–1959.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Novick, Peter: *The Resistance Versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France.* New York: Columbia University Press, 1968.

Palmer, Domenico: *Italian Fascists on Trial, 1943–1948.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991.

Pritz Pál: *Bárdossy László a n*épbíróság előtt. Budapest: Maecenas, 1991.

Rousso, Henry: *The Vichy Syndrome: History and Memory in France Since 1914.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.
Taylor, Telford: *The Anatomy of the Nuremberg Trials.* New York: Alfred A. Knopf, 1992.
Varga László: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt.* Budapest: 1956-os Intézet közalapítvány, 2006.
Virgili, Fabrice: *Shorn Women: Gender and Punishment in Liberation France.* John Flower fordítása. Oxford: Berg, 2012.

Filmek

Fasizmus, nácizmus

A bádogdob. Rendező: Volker Schlondorff. Németország, 1979.
Amarcord. Rendező: Federico Fellini. Olaszország, 1974.
Az akarat diadala. Rendező: Leni Riefenstahl. Németország, 1935.
Mephisto. Rendező: Szabó István. Magyarország, Németország és Ausztria, 1981.
Olimpia. Rendező: Leni Riefenstahl. Németország, 1936.

Holokauszt

Finzi-Continiék kertje. Rendező: Vittorio De Sica. Olaszország, 1971.
A napfény íze. Rendező: Szabó István. Magyarország, 2000.
A zongorista. Rendező: Roman Polanski. Multinacionális, 2002.
A wannsee-i konferencia. Rendező: Heinz Schirk. Németország, 1984.
Gruber utazása. Rendező: Radu Gabria. Románia, 2008.
Jób lázadása. Rendező: Gyöngyössy Imre. Magyarország, 1983.
Megosztva elbukunk. Rendező: Jan Høebejk. Cseh Köztársaság, 2000.
Razzia. Rendező: Roselyne Bosch. Franciaország, 2010.
Saul fia. Rendező: Nemes Jeles László. Magyarország, 2015.
Schindler listája. Rendező: Steven Spielberg. Egyesült Államok, 1994.
Soa. Rendező: Claude Lanzmann. Franciaország, 1985.
Üzlet a korzón. Rendező: Ján Kadár. Csehszlovákia, 1965.
Viszontlátásra, gyerekek! Rendező: Louis Malle. Franciaország, 1987.

Kollaboráció és ellenállás

Csehszlovákia

Megosztva elbukunk. Rendező: Jan Høebejk. Cseh Köztársaság, 2000.

Szigorúan ellenőrzött vonatok. Rendező: Jiři Menzel. Csehszlovákia, 1966.
Üzlet a korzón. Rendező: Ján Kadár. Szlovákia, 1965.

Franciaország

A bűn serege. Rendező: Robert Guédiguian. Franciaország, 2009.
A háborúnak vége. Rendező: Alain Resnais. Franciaország, 1966.
A vonat. Rendező: John Frankenheimer. Franciaország és Olaszország, 1964.
Az utolsó metró. Rendező: François Truffaut. Franciaország, 1980.
Árnyékhadsereg. Rendező: Jean-Pierre Melville. Franciaország, 1969.
Bánat és irgalom. Rendező: Marcel Ophüls. Svájc, 1970.
Casablanca. Rendező: Kertész Mihály. Egyesült Államok, 1942.
Harc a sínekért. Rendező: René Clément. Franciaország, 1946.
Lacombe, Lucien. Rendező: Louis Malle. Franciaország, 1974.
Lucie Aubrac. Rendező: Claude Bern. Franciaország, 1997.
Mr. Klein. Rendező: Joseph Losey. Franciaország, 1976.

Görögország

Corelli kapitány mandolinja. Rendező: John Madden. Nagy-Britannia, 2001.

Hollandia

The Silver Fleet (Az ezüst flotta.) Rendező: Vernon Sewell. Egyesült Államok, 1943.

Jugoszlávia

Csetnikek. Rendező: Lewis King. Egyesült Államok, 1943.

Lengyelország

A mi nemzedékünk (1954), *Csatorna* (1956), *Hamu és gyémánt* (1958). A trilógiát Andrzej Wajda rendezte. Lengyelország.
Katyń. Rendező: Andrzej Vajda. Lengyelország, 2007.
Lenni vagy nem lenni. Rendező: Ernst Lubitsch. Egyesült Államok, 1942.

Nagy-Britannia

Carve Her Name with Pride. (Büszkén vésd fel a nevét.) Rendező: Lewis Gilbert. Nagy-Britannia, 1958.
Charlotte Grey. Rendező: Gillian Armstrong. Nagy-Britannia, 2001.
Island at War. (Sziget a háborúban.) Televíziós sorozat. Rendező: Peter Lyndon. Nagy-Britannia, 2004.
Odette. Rendező: Herbert Wilcox. Nagy-Britannia, 1950.

Németország

A Fehér Rózsa. Rendező: Michael Verhoeven. Németország, 1982.
Bonhoeffer: Isten szolgája. Rendező: Eric Till. Németország, 2000.
Sophie Scholl: Az utolsó napok. Rendező: Marc Rothemund. Németország, 2005.
Stauffenberg. Televíziós film. Rendező: Jo Baier. Németország és Ausztria, 2004.
Swing mindhalálig. Rendező: Thomas Carter. *Németország,* 1993.
Szembesítés. Rendező: Szabó István. Multinacionális, 2001.
The Restless Conscience. (A nyugtalan lelkiismeret.) Rendező: Hava Beller. Egyesült Államok, 1994.
Valkűr. Rendező: Bryan Singer. Németország és az Egyesült Államok, 2008.

Norvégia

Telemark hősei. Rendező: Anthony Mann. Egyesült Államok, 1965.

Olaszország

Az élet szép. Rendező: Roberto Benigni. Olaszország, 1997.
Rovere tábornok. Rendező: Roberto Rossellini. Olaszország, 1959.
Róma nyílt város. Rendező: Roberto Rossellini. Olaszország, 1945.
Seven Beauties (Pasqualino Settebellezze.) Rendező: Lina Wertmüller. Olaszország, 1976.

Szovjetunió, Oroszország és a balti államok

A dicsőség napjai. Rendező: Jacques Tourneur. Egyesült Államok, 1944.
Jöjj és lásd! Rendező: Elem Klimov. Szovjetunió, 1985.
Kihívás. Rendező: Edward Zwick. Egyesült Államok, 2008.
The North Star (Az északi csillag.) Rendező: Lewis Miles. Egyesült Államok, 1943.

A háború utáni Európa

A felolvasó. Rendező: Stephen Daldry. Németország és az Egyesült Államok, 2008.
A harmadik ember. Rendező: Carol Reed. Nagy-Britannia, 1949.
A márványember. Rendező: Andrzej Vajda. Lengyelország, 1977.
Ítélet Nürnbergben. Rendező: Stanley Kramer. Egyesült Államok, 1961.
Maria Braun házassága. Rendező: Rainer W. Fassbinder. Németország, 1978.

Frank Tibor

Auctori salutem

Deák István tiszteletére

Deák István történetíró, a New York-i Columbia Egyetem emeritus professzora, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, a magyar és a közép-európai történelem minálunk is jól ismert külföldi szakértője 90. életévében új könyvvel lepte meg olvasóit. Az 1848-as magyar forradalomról, az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregéről és Hitler Európájáról szóló, magyarul is rendre megjelent könyvei után Deák Istvan ezúttal a második világháború alatti kollaboráció, az ellenállás és a háború utáni megtorlás témájához nyúlt. Új kötete az Egyesült Államokban jelent meg a Westview Press kiadásában, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II* címmel.

Deák István ebben a könyvében tehát ifjúkorának meghatározó életélménye, a második világháború felé fordul. A tárgyalt időszakot 18-20 éves fiatalemberként már át- és túlélte, megszenvedte, megfigyelte – s most megidézi. A szerző példaképe és könyve megírásának egyik fő motiváló ereje régen volt barátsága Stollár Bélával, a nyilasokkal való tűzharcban 27 évesen, 1944 karácsonyán elesett magyar szabadsághárcossal, aki Deák István nővérének vőlegénye, már-már családtag volt. A jogvégzett Stollár újságíróból és besorozott hadapród őrmesterből vált a kis magyar ellenállási mozgalom egyik valódi hősévé, s hősi halottjává. A szerző gyengéden emlékezik vissza nála majd egy évtizeddel idősebb barátjára, aki az ún. Klotild-csoport egyik szervezője, egyúttal számos zsidó-magyar megmentője volt.

Stollár Bélára emlékezve a szerző személyes ügyéből európai látlelet készült. Deák István új látásmódú könyve emléket állít immár mindazoknak az európaiaknak, akik akár a megkínzatást és a halált is vállaló önfeláldozással szembeszegültek az Európát elöntő barbarizmussal, éltek légyen a kontinens bármelyik veszélyeztetett pontján. A magyar Stollár Béla így válik európai jelképpé, a tisztesség, a merészség és az önfeláldozás budapesti hőséből egyetemes erkölcsi példává, a második világháború „tisztáinak" univerzális szimbólumává.

Deák István könyve új szempontból adja a második világháború európai történetének átfogó rajzát. A világháború alatti ellenállási mozgalmak, illetve a kollaboráció erkölcsi kérdéseit összekapcsolja a háború utáni megtorlásokkal. A szerző hangsúlyozza, hogy meglepő módon nem létezik átfogó tudományos feldolgozása e négy, egymással összefonódó kérdéskörnek: kollaborálás, alkalmazkodás, ellenállás és megtorlás. Deák könyvének szemléletmódja teljesen újszerű, egyrészt mert a folyamatot elemeire bontja, másrészt mert összehasonlító megközelítésben tárgyalja a címben megjelölt témát. Úttörő vállalkozásának középpontjába a náci Németországgal kollaboráló, illetve az annak ellenálló erőket helyezte, Franciaországtól a Balkánon és Skandinávián át a Szovjetunióig. A könyv legnagyobb erénye a teljességre törekvő, összeurópai áttekintés: feldolgozza, elemzi, és komparatív módon értékeli szinte valamennyi fontosabb ország, illetve térség lakosságának a náci Németországhoz fűződő viszonyát. Mely országok, mely társadalmi csoportok, milyen politikai erők kollaboráltak a megszálló hitlerista hatalommal s melyek szegültek szembe vele? Kik és hogyan keresték az elnyomó hatalom kegyeit, kik és miért voltak készek Hitler kiszolgálására? Kik voltak a gyávák, s kik a bátrak? Hol szélesedett az ellenállás polgárháborús konfliktussá, és hol maradt meg pusztán egyesek halált megvető bátorságának? Hogyan viselkedtek a náci Németország megszálló erői az egyes országokban, merrefelé találkoztak különösen nagy ellenállással s merre már-már lelkes együttműködéssel?

A szerző mindazokról az európai népekről szól, amelyek a világháború során, a hitlerizmus halálos ölelésében alkalmazkodás, kollaborálás és ellenállás között választhattak. Két kivételt lát: a lengyeleket és a zsidókat. Megállapítja, hogy „bár a német hódítás volt az alapvető ok, amely kiváltotta az európai politika és társadalom mélyreható változásait, nem csak a háború és a német jelenlét volt az oka annak a társadalmi földindulásnak és azoknak a forradalmaknak, amelyek abban az időben felbolygatták Európát."

Deák így folytatja: „Hasonlóképpen hibás volna úgy tekinteni Európában a második világháborúra, mint egy olyan időszakra, amely alatt a németek meghódították a kontinenst, majd idővel legyőzték őket a szövetségesek, és az élet ezek után többé-kevésbé visszatért a régi kerékvágásba. Ez talán igaz lehet néhány szerencsés nyugat- és észak-európai országra, de máshol a németek nem voltak egyedül, amikor területeket kellett meghódítani és elfoglalni. Azokban az években a szovjetek széles európai régiókat ragadtak magukhoz, és így cselekedtek Németország szövetségesei is, beleértve Olaszországot, Finnországot, Magyarországot, Romániát, Horvátországot és Bulgáriát. Ezért, legalábbis Kelet-Európá-

ban, sok ország akár két, három vagy négy megszállást is elszenvedett. Ezeken a területeken a lakosságnak többször is kellett választania az alkalmazkodás, az ellenállás és a kollaborálás között."

A szerző körültekintően foglalkozik annak meghatározásával, hogy országonként hányféle formát öltheteett a témájául választott három háborús viszonyulási mód. Egész Európára kiterjedő tájékozottsága, helyismerete és életének korai magyarországi tapasztalati anyaga – és tegyük hozzá: mindezekre épülő történetírói *credó*ja – mindvégig képessé teszi őt az objektivitásra, a helyi különbségek felmérésére. Fontos felismerése, hogy „a második világháború alatt mind a kollaboráció, mind az ellenállás korábban elképzelhetetlen méreteket öltött, rettenetes pusztuláshoz vezetett, de néhány, a németek által elfoglalt országban részleges önfelszabadításhoz is. Annak, hogy a polgárok önként vállaltak ilyen hatalmas méretben részt a konfliktusban, az volt az oka, hogy – eltérően az első világháborútól – ez ideológiai konfliktus volt: mindkét tábor politikai aktivistái mélyen meg voltak győződve a saját igazukról."

Hogy milyen nehéz különbséget tenni az alkalmazkodók és az ellenállók között, arra a szerző Ukrajna példáját hozza fel. „Ki volt akkoriban a kollaboráns és ki az ellenálló Ukrajnában? Erre a kérdésre nem lehet olyan világos választ adni, mint például Norvégia esetében, ahol a lakosság megoszlott az ellenállók, a quislingek és a nagy többségben levő alkalmazkodók között. Ukrajnában és Kelet- és Délkelet-Európa nagy részében arányosan sokkal kevesebb volt az alkalmazkodó, és a helyzet a végletekig bonyolult volt. Ennek ellenére tisztán meg lehet különböztetni például egy ukrán polgármestert, aki megalázkodott a náci megszállók előtt, egy olyan városi elöljárótól, aki rálőtt az őt letartóztatni próbáló Gestapósokra. Más esetekben nehezebb a megkülönböztetés. Mit tartsunk például azokról az ukránokról – és sokan voltak az ilyenek –, akik váltakozva zaklattak, kiraboltak, sőt meg is öltek németeket, szovjet partizánokat, zsidókat, helybeli kommunistákat, politikai vetélytársakat és lengyel parasztokat? Minden a körülményektől és az ukrán haza elképzelt érdekeitől függött. Az általános erkölcsi szempontból az, ami megkülönböztette az egyik ukránt a másiktól, az volt, hogy egyesek képesek voltak megőrizni emberi méltóságukat és együttérző képességüket, míg mások a legaljasabbul viselkedtek. Voltak, akik életük kockáztatásával is bújtattak egy zsidó családot, és voltak, akik jutalom reményében feljelentették a német vagy az ukrán rendőrségnek a zsidót és bújtatóit." Mindez természetesen nem csupán Ukrajnára volt igaz, hanem szinte valamennyi európai országra, térségre, amelyet a hitleri hadigépezet előbb vagy utóbb elözönlött és lakosait rabszolgasorba ta-

szította. A jól megválasztott ukrajnai példával Deák István az egész európai kontinensről, minden európai emberről elmond valami akkoriban különösen jellemzőt, találót. A háború megannyi erkölcsi példázatot kínált, és kínál mindmáig, az emberi természet megismeréséhez.

Deák István felhívja a figyelmet a második világháború számos olyan vonatkozására, amelyről az immár hatalmasra duzzadt történeti szakirodalomban keveset olvashatunk. Forrásai között ott vannak saját, egykorú megfigyelései is, amelyek például a háború „elképesztő etnikai zűrzavarára" vonatkoztak. Egyik lábjegyzetében visszaidézi ifjúi önmagát: „E sorok írója jól emlékszik német egyenruhát viselő, apró mongol lovakon ülő ázsiai katonákra Magyarországon, akik csontsovány szovjet hadifoglyokat tereltek maguk előtt. Egy alkalommal tanúja volt, amikor szovjet foglyok és a Wehrmachthoz tartozó őreik ugyanazon az ázsiai nyelven beszéltek. Tisztjeik nem érthették, hogy mit mondanak." A könyv olvasásakor mindvégig érezzük, hogy a szerző nem csak átélte, de korán felnőtté érve meg is figyelte a második világháborút, amelynek ma egyik legidősebb élő, szakmájában most is aktív történész szemtanúja. Könyve tehát nem csupán szakirodalmi összeállítás, a források gondos számbavétele, de egyben személyes tanúságtétel is. Nem emlékirat vagy napló, hanem tudományos mű – mégis a szerző egykori jelenléte hitelesíti mindazt, amit a második világháborúról ma olvasni, látni, tudni lehet és kell.

Részletesen szól Deák István a holokausztról, és vizsgálja a felelősség kérdését mindazon országokban, melyek együttműködtek a nácik által kitervelt „végső megoldás" kivitelezésében. Nem csupán az általa legjobban megismert magyar holokausztról szól, de a román, a szlovák, a bolgár, a holland, a lengyel vagy a francia soáról is elborzasztó szemlét tart könyve lapjain. Elkeseredve állapítja meg: „Tragikus módon még azok a német tisztek sem haboztak kegyetlenkedni a helyi lakossággal, és nem próbálták megmenteni a zsidókat, akik az 1944-es összeesküvésben készen álltak életüket is feláldozni, hogy megszabaduljanak a hitleri rezsimtől. Ezen a ponton ismét hangsúlyozni kell, hogy a háború alatt a kelet-európai, körülbelül ötmilliónyi zsidót nem mind a gázkamrákban ölték meg. A Barbarossa-hadművelet első másfél évében legalább egymillió kelet-európai zsidót lelőttek, főként a középkorú tartalékosokból álló katonai rendőrségi zászlóaljak. A német fegyveres erők más tagjai – gyalogosok, tüzérek, légi személyzet, tengerészek – is besegítettek ebbe a munkába, vagy legalábbis részt vettek a »holokauszt-turizmusnak« nevezett eseményben. Sokan látható élvezettel figyelték ezeket a történéseket. Volt, aki megbotránkozott, de nincs bizonyíték arra,

hogy a sok millió német katona és tiszt közül akár egyetlenegy is fellépett volna a módszeres mészárlások ellen."

A szerző mindenkor a megfelelő európai kontextusban tárgyalja Magyarország helyét, helyzetét is a témájául választott kérdéskörben. Nemcsak a „zsidókérdést", hanem a magyar–jugoszláv viszonyt, gróf Teleki Pál öngyilkosságát, az újvidéki vérengzést, az ország német megszállását, a nyilaspárt és Szálasi Ferenc szerepét, a népbíróságok működését, a háború végén szovjet fogságba vetett magyar áldozatok sorsát, a magyarországi németek kiűzetését is felvillantja európai szemléjében. Az újvidéki mészárlás tragédiáját beépíti az egykorú magyar, szerb és német politikába, és olyan, a magyar történetíráson kívül nem kellően ismert adalékokkal is szolgál, mint hogy „a magyar főparancsnokság nem óhajtott még több katonát küldeni az orosz frontra, és kifogásként azt hozta fel, hogy a katonaságra a délszláv partizánakciók megfékezésére van szüksége". A könyv legfőbb értéke az az elfogulatlan látásmód, ahogyan a nemzeti történelmek, s közöttük a magyar történelem vonatkozó mozzanatait összefoglalva történetírói számvetést készít a Rossz és a Jó harcáról az emberiség történetének legnagyobb katasztrófájában. Nem utolsósorban fontos szolgálatot tesz a magyar történetírásnak és a Magyarországgal foglalkozó nemzetközi szakirodalomnak azáltal, hogy eredményeiket több nyelven is megjelenő munkájában közreadja.

Deák István érdeme elsősorban az, hogy az ellenállás és a lepaktálás történetét Európa egészében átlátja, összeveti, komparatív módon feltárja. Szintetizáló képessége nagy erény, s hozzá meglepően újak kérdésfeltevései s a kérdéseire adott válaszok Szívesen idézem megdöbbentő kérdését: „vajon Spanyolország, Dánia, a vichyi Franciaország, Belgium, Hollandia, a Cseh Protektorátus, sőt még Svájc és Svédország is nem járultak-e inkább hozzá a német háborús erőfeszítésekhez, mint a hivatalosan szövetséges fasiszta Horvátország és Szlovákia, amelyekben a belső felkelések miatt német katonai beavatkozásra volt szükség, és ahol sok ezer német katona halt meg. Vagy mennyire volt hasznára Németországnak legfőbb szövetségese, a fasiszta Olaszország, amelyre a német vezetés egyre inkább úgy tekintett, mint elviselhetetlen teherre?"

E könyv nagy kérdése azonban nem csak történeti, hanem sokkal inkább filozófiai, etikai. Középpontjában a felelősség és a szabad akarat áll, annak elemzése, hogy miképpen vizsgáztak Európa népei történelmük legnagyobb próbatételének idején. Kik és hogyan keresték az elnyomó hatalom kegyeit, kik és miért voltak készek Hitler kiszolgálására? Mit tett és mit nem tett meg Horthy Miklós kormányzó, Mihály román király, a Hitler-ellenes merényletet megkísérlő Claus Schenk

von Stauffenberg gróf, a francia államfő Henri Philippe Pétain marsall, a szlovák köztársasági elnök Jozef Tiso páter, Edvard Beneš csehszlovák miniszterelnök vagy az öngyilkosságot választó Teleki Pál gróf? Ez a mű az autonóm európai személyiség gyakori háborús kudarcának és ritka diadalának társadalomtörténeti és személyiség-lélektani látképe, térképe, árnyalt rajza.

Mostanában minden új könyvre azt szokás mondani, hogy izgalmas olvasmány. Ez valóban az. Elfogultság nélkül, de haraggal írott könyv: fontos mű. Európa, az európai ember próbatételének kor- és kórképe.

A szerzőről

Deák István a Columbia University Seth Low emeritus történészprofesszora. Magyarországon született, és ott is kezdte meg egyetemi tanulmányait. Történelmet hallgatott Budapesten, Párizsban, Münchenben és a Columbia egyetemen, ahol 1964-ben szerezte meg a PhD fokozatot.

Publikációi közül megemlítjük a következőket: *Weimar Germany's Left-Wing Intellectuals: A Political History of the "Weltbühne" and Its Circle* (1968); *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849* (1979), magyarul 1983-ban jelent meg *Kossuth Lajos és a magyarok, 1848–1849-ben*, címmel, ezt németre és románra is lefordították; *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (1990), amely magyarul 1993-ban jelent meg, *Volt egyszer egy tisztikar* címmel, és németre és olaszra is lefordították; és *Essays on Hitler's Europe* (2001), amely magyar fordításban is megjelent *Hitler Európája* címmel, 2003-ban. Deák Jan T. Gross-szal és Tony Judttal szerkesztette és írta a *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (2000) című munkát. Gyakran jelennek meg írásai a *New York Review of Books*ban és a *New Republic*ban. Deák István a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, és számos kitüntetésben részesült.

A fordítóról

Bánki Vera Budapesten született 1943-ban. 1967-ben szerzett magyar–olasz tanári diplomát az ELTE bölcsészkarán.

1968-tól 2006-ig, nyugdíjba vonulásáig, a budapesti Olasz Nagykövetség fordító-tolmácsa volt, e minőségében számos magas szintű politikai találkozón tolmácsolt. Kitüntették az Olasz Köztársasági Érdemrend tiszti keresztjével.

Az elmúlt 25 esztendő alatt 97 fordítása jelent meg, többek között Sir Steven Runciman számos műve, köztük *A keresztes hadjáratok története*, Christopher Hibbert, William Dalrymple, Bryan Cartledge és Mary Churchill művei.

A kötetben közölt képekről

Források

49. o.: A fotó a National Archives at College Park, University of Maryland tulajdona.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%22The_tragedy_of_this_Sudeten_woman,_unable_to_conceal_her_misery_as_she_dutifully_salutes_the_triumphant_Hitler,_is_the_-_NARA_-_535891.jpg?uselang=hu

61. o.: Fotó: Heinrich Hoffmann (1836–1894). 183-H25217 / CC-BY-SA 3.0 gyűjteményi számon a Deutsches Bundesarchiv tulajdona.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_183-H25217,_Henry_Philippe_Petain_und_Adolf_Hitler.jpg

63. o.: A fotó a Riksarkivet (National Archives of Norway) gyűjteményének tulajdona.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Quisling_Terboven_Hirden.jpg?uselang=hu

68. o.: A fotó HU 66477 gyűjteményi számon az Imperial War Museums (Egyesült Királyság) gyűjteményének tulajdona.
http://media.iwm.org.uk/iwm/mediaLib//7/media-7068/large.jpg

72. o.: A fotó 183-H25719 gyűjteményi számon a Deutsches Bundesarchiv tulajdona.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_183-H25719,_Paris,_Ministerpr%C3%A4sident_Pierre_Laval_und_SS-Obergruppenf%C3%BChrer_Carl_Oberg.jpg?uselang=hu

100. o.: A fotó 101I-680-8284A-37A gyűjteményi számon a Deutsches Bundesarchiv tulajdona.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_101I-680-8284A-37A,_Budapest,_Ferenc_Sz%C3%A1lasi.jpg?uselang=hu

104. o.: Yugoslav Armies Museum
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Partisan_Headquarters.jpg?uselang=hu

137. o.: A fotó B 10309 gyűjteményi számon az Imperial War Museums (Egyesült Királyság) gyűjteményének tulajdona.
http://media.iwm.org.uk/iwm/mediaLib//49/media-49330/large.jpg

153. o.: Arhiv Znachi; Documents from National Archive Washington
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italian_Partisans_on_the_road_to_Belgrade_1944.jpg

162. o.: Antoni Przygonski: Powstanie warszawskie w sierpniu 1944 r (ISBN 83-01-00293-X)
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Warsaw_Uprising_-_Baon_Czata_with_PIAT_guns.jpg?uselang=hu

168. o.: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Antisovjet_russian_partisan_hunters_1942.jpg

169. o.: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Interrogation_sovjet_partisan_1942.jpg

172. o.: Arhiv Znachi; Documents from National Archive Washington
http://znaci.net/fotogalerija/fg/26.htm

173. o.: Arhiv Znachi; Documents from National Archive Washington
http://znaci.net/damjan/fotogalerija.php?slika_po_strani=50&fraza=&stranica=46

174. o.: Arhiv Znachi; Documents from National Archive Washington
http://znaci.net/damjan/fotogalerija.php?slika_po_strani=50&fraza=&stranica=32

193. o.: A fotó PA-166396 gyűjteményi számon a Library and Archives Canada gyűjteményének tulajdona.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Members_of_the_Maquis_in_La_Tresorerie.jpg?uselang=hu

A borítón látható képek

Elöl fent: Francia ellenállók tüzelnek a német megszállókra.

Ugyanott lent: Lett lányok. 1941. július elején a lettek többsége felszabadítókként üdvözölte a német katonákat.

A hátoldalon: Bécs, 1938. március 12. Egymillió osztrák ünnepli Hitlert a Heldenplatzon, a császári palota előtt.

Első fül: A legendás maquisard-ok

Hátsó fül: Pierre Laval, a kollaboráns francia miniszterelnök német tisztekkel beszélget.

Személynevek mutatója

Abetz, Otto 71
Adenauer, Konrad 219, 236
Anders, Władysław 165
Antonescu, Ion 106, 111, 112, 116–118, 209, 216, 230
Arendt, Hannah 227
Attlee, Clement 236
Aubrac, Lucie 135, 136
Aubrac, Raymond 135, 136

Badoglio, Pietro 178, 179
Bánki Veronika 17
Barbie, Klaus 134, 135, 225, 226
Bárdossy László 216, 230
Bartoszewski, Władisław 160
Bartov, Omer 169
Bauer, Fritz 225
Beck, Ludwig 195, 196
Beneš, Edvard 49, 51, 52, 110, 216
Benoît, Marie 150
Bentivegna, Rosario (Paolo) 182
Best, Werner 146
Bevin, Ernest 236
Biddiscombe, Perry 194
Bismarck, Otto von 120
Biszku Béla 229
Black, Peter 86
Bonhoeffer, Dietrich 195
Bór-Komorowski, Tadeusz 166
Borge, Victor 142
Borisz, III., bolgár cár 112, 117, 118
Bousquet, René 27, 225–227
Bradley, Omar 196
Braham, Randolph L. 113
Brasillach, Robert 217
Braun, Wernher von 222
Browning, Christopher 185
Buruma, Ian 139

Camus, Albert 13, 130
Canaris, Wilhelm 132, 196
Capponi, Carla (Elena) 182
Case, Holly 103
Ceaușescu, Elena 228
Ceaușescu, Nicolae 228
Céline, Louis-Ferdinand 71
Che Guevara 226
Chevalier, Maurice 22, 23
Churchill, Randolph 172
Churchill, Winston Leonard Spencer, sir 44, 73, 74, 76, 122, 131, 148, 171, 172, 204, 205
Ciano, Galeazzo 103

Dalton, Hugh 131
Davis, Garry 15
De Gaulle, Charles 68, 73, 134–136, 192, 209, 217, 218, 224, 228
Deák, Gloria 17
Deakin, William 171
Déat, Marcel 227
Diekmann, Adolf 183, 184, 229
Dirlewanger, Oskar 166

Dohnányi, Hans von 195
Doriot, Jacques 227
Dreyfus, Alfred 70, 71, 72
Duckwitz, Georg Ferdinand 145, 146

Eichmann, Adolf 100, 101, 146, 202, 225, 227, 228, 230
Eisenhower, Dwight 190, 194, 196
Eliaš, Alois 51
Esterházy János, gróf 216

Falkenhausen, Alexander von 140
Ferenc József, I., Habsburg, osztrák császár, magyar király 21, 115
Fillingim, Kelli 17
Franco, Francisco 87, 152
Frank, Anne 139
Frank Tibor 17
Frommer, Benjamin 210
Furtwängler, Wilhelm 139

Gasperi, Alcide de 236
Glaise-Horstenau, Edmund 103
Goebbels, Joseph 97, 130, 193, 201
Gosztonyi Péter 98
Gross, Jan T. 16, 17
Gröning, Oskar 229

Haakon, VII., norvég király 62
Hácha, Emil 51
Hardy, René 135
Hess, Rudolf 220
Heuss, Theodor 236
Heydrich, Reinhard Tristan Eugen 52, 151
Himmler, Heinrich 85, 89, 101, 110, 145, 201, 220
Hitler, Adolf 12, 19, 20–26, 30, 44–47, 49, 52–54, 57, 58, 61, 64, 65, 71, 72, 74, 76, 77, 81, 82, 85, 87, 90, 92, 94–96, 98, 100–102, 105–107, 110, 112–114, 117, 120, 122, 124, 128, 132, 141, 147, 149, 152, 153, 155, 159, 164, 175, 180, 190, 191, 194–198, 201, 234
Hitler–Sztálin-paktum 30
Ho Si Minh 135
Horthy Miklós 27, 101, 111, 112, 114–117, 217
Hruscsov, Nyikita 89

Jankó Péter 212
Jeanne d'Arc (Szent Johanna) 69
Judt, Tony 16, 17

Kádár János 223
Kállay Miklós 187
Kaminski, Jegor 166
Kaminszkij, Broniszlav 85
Kappler, Herbert 180, 181
Károly, II., román király 112, 116
Karsai László 17
Karski, Jan 160, 164
Kellog–Briand-paktum 42
Keresztély, X., dán király 28, 62, 146
Kesselring, Albert 180
Kiss János altábornagy 188
Klarsfeld, Beate 227, 228
Klarsfeld, Serge 227, 228
Kluge, Günther von 196
Kornbluth, Andrew 159, 213
Kossak-Szczucka, Zofia 160, 164
Kovács András 187
Kreisky, Bruno 215

La Rochelle, Pierre Drieu 71
Lajos, IX., Szent, francia király 69
Lammerding, Heinz 183, 184
Láng József 17
Lanzmann, Claude 160

Laval, Pierre 72, 73, 209, 212, 218, 227
Lenin, Vlagyimir Iljics 63
Lipót, III., belga király 59, 140, 141
List, Wilhelm 180, 206
Lovász László 17

Maclean, Fitzroy 171
Magyar Bálint 17
Major Ákos 216
Mannerheim, Carl Gustav Emil von 112
Mao Ce-tung 160
Masaryk, Tomáš Garrigue 49
Melville, Jean-Pierre 126
Mihailovič, Draža 171, 209
Mihály, I., román király 112, 117
Miłosz, Czesław 164
Mitterand, François 227
Molotov–Ribbentrop-szerződés 54, 60
Moltke, Helmuth James von 195, 197
Monnet, Jean 236
Montgomery, Bernard 140, 174
Moulin, Jean 134–136
Mussolini, Benito 26, 29, 49, 76, 93, 94, 98, 99, 102, 111–115, 119, 152–154, 178, 230
Myers, Edmund „Eddie" 173, 174

Oberg, Carl 227
Ophüls, Marcel 225
Ossietzky, Carl von 16

Papon, Maurice 27, 224, 225, 227, 228
Patton, George S. 196
Pavelić, Ante 93, 112, 117, 118, 230
Perón, Juan 226
Pétain, Philippe 60, 61, 68, 69, 72, 73, 142, 201, 209, 217
Picasso, Pablo 22
Pilecki, Witold 161
Piłsudski, Józef 53
Piusz, XII., római pápa 102, 119
Pók Attila 17
Pompidou, Georges 226
Priebke, Erich 181

Quisling, Vidkun 62, 63, 79, 142, 209, 230

Rajk László 223
Rallis, Ioannis 79
Rommel, Erwin 122, 174, 196
Roosevelt, Franklin Delano 101, 102, 160, 219
Rossellini, Roberto 182
Rudenko, Roman A. 206
Rundstedt, Gerd von 196

Sartre, Jean-Paul 13
Sauckel, Fritz 133
Schumann, Robert 236
Seyss-Inquart, Artur 65
Silvers, Robert 16
Slánský, Rudolf 223
Slovik, Edward („Eddie") 169
Snyder, Timothy 83, 90, 155
Sønsteby, Gunnar 127, 142
Spaak, Paul-Henry 236
Stauffenberg, Claus von 85, 195–197
Stern, Fritz 16
Stollár Béla 11–13, 17
Stülpnagel, Carl Heinrich 140
Stülpnagel, Otto 140

Szálasi Ferenc 100, 101, 209, 217, 230
Szombathelyi Ferenc 186, 188

Sztálin, Joszif Visszarionovics 21, 27, 30, 53, 54, 63, 81–86, 92, 134, 157, 164, 168, 192, 204, 205, 223

Taylor, Telford 208
Teleki Pál, gróf 114
Terboven, Josef 63
Tiso, Jozef 53, 92, 112, 115, 175
Tito, Josip Broz 103, 148, 171, 172, 188, 215, 223, 230
Tóth Magdaléna 17
Touvier, Paul 225, 226
Trockij, Lev 222

Veesenmayer, Edmund 211, 220
Vergès, Jacques 226
Viktor Emánuel, III., olasz király 94, 112, 152
Vilma, I., holland királynő 140
Vilmos, II., német császár 204
Vlaszov, Andrej 85

Werner C. 229, 230
Wieseltier, Leon 16
Wilson, Woodrow 48, 233
Winkelmann, Otto 220
Witzleben, Erwin von 196
Woodhouse, Chris „Monty" 173, 174

Zervas, Napoleon 173
Zogu, albán király 152

Földrajzi nevek mutatója

Aachen 194
Abesszínia → Etiópia
Afganisztán 161
Albánia 76, 78, 100, 101, 128, 152, 155, 165, 170
Algéria 224, 226
Amerikai Egyesült Államok 14, 15, 23, 28, 39, 73, 81, 101, 103, 104, 131, 142, 156, 160, 169, 193, 202, 208, 214, 219, 224, 237
Amszterdam 138
Anatólia 41
Anglia → Nagy-Britannia
Anzio 179
Ardennek 190
Argentína 181, 202, 220, 225, 226
Arnhem 139
Ascq 184
Atlanti-óceán 68, 69
Athén 172, 207
Auschwitz 64, 111, 146, 158, 161, 176, 212, 217, 225, 229, 234
Auschwitz-Birkenau 158, 229
Ausztria 25, 30, 35, 44–48, 52, 119, 129, 191, 211, 213, 215
Ausztria-Magyarország 88, 93 *(Lásd még Osztrák–Magyar Monarchia)*
Ázsia 77

Bácska 177, 186, 187, 188
Bajorország 194, 217, 227
Baku 90, 124
Balkán-félsziget 24, 36, 41, 46, 76–78, 81, 103, 107, 112, 159, 165, 170, 171, 175, 178, 179, 182, 188, 233
Balti államok (Baltikum) 155, 156, 175, 198
Balti-tenger 155
Bécs 16, 40, 45, 47, 151
Belgium 25, 39, 40, 54, 58, 59, 61, 62, 65, 67, 68, 95, 97, 137, 140, 141, 149, 167, 186, 190, 193, 224
Belgrád 153
Benelux államok 137
Bergen 144
Bergen-Belsen 139
Berlin 119, 145, 149, 191, 194
Besszarábia 99, 105, 107, 109, 110
Bielsk 126
Bletchley Park 144
Bolívia 226
Bordeaux 60, 184, 185, 207, 228
Brazília 237
Brit Nemzetközösség 233
Brüsszel 140
Budapest 11–15, 17, 40, 101, 102, 104, 107, 116, 119, 121, 186, 187, 199, 208, 211
Bukarest 107, 119, 199
Bukovina 99

Bulgária 20, 22, 25, 41, 64, 78, 92–94, 96–99, 103, 108, 110, 114, 118, 121, 153, 155, 170, 199, 201, 206, 211, 235

Calais 19
Casablanca 122

Csatorna → La Manche csatorna
Csatorna-szigetek (Alderney, Guernsey, Jersey, Sark) 23, 75, 76, 81, 82, 84, 210
Cseh Köztársaság 25, 146
Cseh–Morva Protektorátus 25, 50, 51, 52, 64, 95, 97, 118, 151
Csehország 47, 175
Csehszlovákia (Csehszlovák Köztársaság) 51, 53, 92, 94, 96, 105, 108, 109, 116, 175, 186, 198, 199, 208, 210, 216, 222, 223, 228, 235
Csendes-óceán 69, 124
Csonka-Magyarország 108

Dachau 47
Dánia 23, 25, 28, 29, 35, 57, 58, 62–65, 68, 95–97, 119, 144–147, 149, 167, 192, 193, 208, 212–214
Debrecen 13
Dél-Afrika 31
Dél-Amerika 202
Dél-Erdély 99, 107, 108, 176
Dél-Európa 24, 28, 150, 222
Dél-Franciaország 68, 134
Déli-Kárpátok 107
Délkelet-Európa 24, 31, 33, 90, 125, 154, 155, 170, 197, 233
Délkelet-Franciaország 133
Délnyugat-Németország 194
Dél-Olaszország 29, 178
Délszláv Királyság 186
Dél-Szlovákia 49
Dél-Tirol 138, 179, 188
Demjanszk 169
Dora-Mittelbau 222
Don folyó 106, 107, 153
Dunkerque (Dunkirk) 67

Egyesült Államok → Amerikai Egyesült Államok
Egyesült Királyság → Nagy-Britannia
Egyiptom 153
el-Alamein 96, 121, 122, 128, 174
Elbrusz-hegység 90
Elzász-Lotaringia 40, 61, 138, 183, 185, 188
Erdély 103, 105, 110, 174, 175
Erdélyi Fejedelemség 105
Észak-Afrika 69, 110, 119
Észak-Bukovina 105, 109
Észak-Erdély 106, 109, 111, 176
Észak-Európa 28, 30, 31, 58, 59, 61, 76, 77, 127, 132, 139, 147, 149–151, 175, 189, 215
Észak-Hollandia 140, 192
Észak-Olaszország 29, 178, 179
Északi-tenger 142
Észtország 76, 88, 155, 198
Etiópia (Abesszínia) 119, 152, 179, 188
Európai Unió 236

Fehéroroszország 29, 126, 155
Felső-Ausztria 47
Finnország 20, 22, 25, 57, 64, 76, 82, 93, 95, 96, 98, 99, 103, 108, 110, 118, 121, 130, 167, 206, 211
Fosse Ardeatine kőbánya 177, 178, 180–182
Földközi-tenger 155
Francia Guyana 69
Francia Köztársaság 224

Franciaország 13, 14, 19, 24, 25, 27, 29, 31, 35, 39, 42, 49, 50, 54, 58, 60, 61, 67–69, 71–74, 76, 95, 97, 100, 105, 121, 128, 129, 132–136, 147, 149, 150, 160, 167, 169, 177, 178, 183, 184, 188, 190, 193, 201, 208, 209, 211, 212, 215, 217, 223–226, 228, 235
Frankfurt (am Main) 225
Fülöp-szigetek 210

Genfi konvenció 38, 82, 141, 151, 152, 184, 203
Gibraltár 141
Gorgopotamos folyó 172
Görögország 25, 41, 76–79, 95, 97, 100, 103, 113, 119, 128, 148, 153, 155, 165, 170–174, 178, 192, 201, 208, 235
Guadalcanal 124
Gulág 83, 134

Habsburg Birodalom 45, 47
Habsburg-monarchia
→ *Osztrák–Magyar Monarchia*
Hágai konvenció 38, 39, 141, 149, 151, 180, 184, 203
Hammerfest 90
Harmadik Birodalom
→ *Németország*
Havasalföld 99
Helsinki 207
Henday 87
Hollandia 25, 29, 54, 58, 65–68, 95, 97, 129, 132, 137–140, 149, 167, 201, 204, 208, 213, 214, 224
Horvátország 20, 25, 64, 78, 92–94, 96–98, 100, 103, 105, 108, 110, 117, 118, 121, 167, 170, 171

Indokína 69, 226
Írország 236
Isztambul (Konstantinápoly) 41, 119
Izrael 163

Japán 64, 96, 124, 144, 204, 206
Jeruzsálem 202
– Jad Vasem 11, 146, 160
Jugoszláv királyság 92, 113
Jugoszlávia 22, 25, 27, 41, 78, 79, 94, 96, 103, 105, 108, 114, 116, 119, 128, 148, 153, 155, 165, 170–172, 177, 178, 185, 186, 188, 189, 198, 208, 211, 217, 235

Kamenyec-Podolszkij (Kőrösmező) 74
Kanada 237
Kárpát-Ukrajna 49, 105
Kárpátok 107
Kaszpi-tenger 124
Katyń 83, 158, 165, 206
Kaukázus 90, 124
Kelet-Európa 15, 20, 24, 28, 31, 33, 40, 41, 52–54, 72, 74, 79, 90, 109, 111, 120, 125, 134, 154, 155, 165, 170, 187, 197, 198, 202, 205, 216, 219, 222, 230, 233, 235, 236
Kelet-Közép-Európa 103
Kelet-Lengyelország 158
Kelet-Németország 203, 228
(Lásd még Német Demokratikus Köztársaság)
Kičevo 173
Kijev (Kyiv) 84, 90
Kijevi Rusz 88
Kína 64, 219
Kirkenes 143
Kolozsvár (Cluj, Klausenburg) 105, 175, 176

Komissariat Ostland (a balti államok német megszállási zónája) 88
Konstantinápoly → Isztambul
Koppenhága 119
Kőrösmező → Kamenyec-Podolszkij
Közép-Afrika 69
Közép-Európa 15, 45, 52, 103, 108, 155
Közép-Olaszország 29
Közép-Oroszország 22
Krakkó 54
Kréta szigete 77

La Manche csatorna 190
Lengyel Főkormányzóság 55, 56
Lengyelország 23–25, 30, 34, 35, 41, 42, 44, 50, 53–57, 68, 76, 82–84, 86, 88, 95, 106, 109, 128, 147, 155–158, 160–162, 165–167, 189, 199, 206, 211, 213, 219, 222, 233, 234
Leningrád (ma: Szentpétervár) 90, 119
Lettország 76, 155, 156
Líbia 153, 174, 188
Lidice 151
Limousin régió 183
Lipcse 204
Litvánia 76, 88, 155, 156
Lofoten-szigetek 143, 144
Longchamps 60
London 51, 52, 56, 101, 134, 142, 157, 159, 165, 203, 216
Louvain 203
Luxemburg (Luxemburgi Nagyhercegség) 25, 58, 137, 138, 140, 149
Lviv (Lemberg, Lvov, Lwów) 21, 31, 84
Lyon 134

Macedónia 172, 173
Madrid 118
Maginot-vonal 59
Magyar Birodalom 106
Magyarország 20, 25, 27, 49, 54, 64, 78, 92–94, 96, 98, 100–107, 109, 110, 113–116, 120, 121, 130, 153, 155, 159, 167, 170, 176–178, 185–187, 198, 199, 201, 208, 211, 212, 214, 216, 217, 223, 235
Málta 236
Mandzsúria 64, 165
Marne folyó 59
Mauthausen 47, 188
Megszállt zóna (Franciaországban) 68
Mers-el-Kébir 73
Mexikó 222
Moldávia 99
Monowitz-Buna 158
Montoire-sur-le Loir 61, 72
Moszkva 31, 54, 63, 85, 90, 157, 165, 166, 168
München 14, 15, 50, 52

Nagy-Britannia 14, 23, 35, 36, 39, 42, 49, 52, 54, 58, 62, 65, 67, 68, 75, 76, 101, 104, 129, 131–133, 135, 140, 141, 144, 148, 151, 160, 174, 202, 204, 219, 222–224, 233
Nanking Kína 64
Német Birodalom → Németország
Német Demokratikus Köztársaság 219
Német Szövetségi Köztársaság 219, 220, 222
Németország 13, 19, 20, 22, 25–28, 30, 31, 39, 40, 42, 46, 47, 50–54, 56–61, 64–67, 71, 73, 74, 85, 89, 92–97, 99, 100,

102, 105–107, 109, 111, 112, 114, 117–122, 124, 125, 128, 130, 131, 139, 143, 144, 147, 149, 150, 152, 153, 157, 170, 174, 176, 183, 188–191, 195, 197, 198, 202, 204, 205, 210, 215, 219, 231, 233
Narvik 60
Normandia (normandiai partraszállás) 24, 134, 148, 177, 183, 184, 190
Norvégia 19, 25, 29, 30, 31, 54, 57, 58, 60–65, 68, 90, 128, 129, 142, 143, 147, 149, 167, 192, 193, 201, 208, 213, 214, 235
Nürnberg 184, 185, 200–208, 210–213, 216, 218–220, 230

Nyugat-Afrika 69, 119
Nyugat-Európa 24, 25, 28, 30, 31, 58, 59, 61, 76, 77, 127, 132, 147, 149, 150, 151, 175, 189, 192, 197, 198, 213, 215, 222
Nyugat-Magyarország 116
Nyugat-Németország 184, 185, 203, 211, 219, 220, 231
(Lásd még Német Szövetségi Köztársaság)
Nyugat-Ukrajna 84, 86

Odessza 99, 117
Olasz Királyság 178
Olaszország 20, 24–26, 29, 31, 39, 54, 64, 68, 77, 92–95, 97–100, 102, 103, 105, 110, 112, 113, 119, 120, 128, 130, 144, 150, 152–154, 165, 167, 171, 176–179, 181, 185, 188, 192, 197, 204, 211, 215, 223, 233
Oradour-sur-Glane 177, 178, 183–186, 188, 229
Oroszország 23, 29, 31, 35, 39, 53, 55, 88, 104, 123, 128, 147, 155, 175, 178, 182, 189, 193
Oslo 143, 144, 207
Ostland 88
Oszmán Birodalom 41, 96
Osztrák Köztársaság 45
(Lásd még Ausztria)
Osztrák–Magyar Monarchia 16, 40, 45, 48, 53, 96, 115

Ördög-sziget 72

Párizs 13, 15, 23, 31, 42, 46, 56, 59, 67, 68, 119, 120, 159, 192, 209, 224, 228
– Vélodrome d'Hiver 227, 234
Pearl Harbor 124
Peenemünde 222
Pireneusok 19, 90
Poroszország 35
Portugália 27, 116
Potsdam 111
Prága 49, 119, 151
Pripjaty-mocsarak 168
Rajna 42

Róma 119, 148, 179–181, 186
– Via Rasella 177–180, 182, 188
Románia 20, 25, 39, 41, 54, 64, 76, 82, 86, 92–96, 98, 99, 103–107, 109, 110, 116, 117, 120, 121, 155, 159, 167, 170, 176, 186, 199, 201, 211, 228, 235, 236
Ruténföld → Kárpát-Ukrajna

Saint-Germain 46
Salò-i Köztársaság 178
Schengen 236
Spanyolország 64, 97, 141, 167
Stein 191

Stockholm 119, 145, 146, 151
Svájc 26, 97, 167
Svédország 26, 57, 97, 143, 145, 167, 236

Szabad vagy nem megszállt zóna (Dél-Franciaországban) 69
Szajna 224
Szaloniki 172
Szarajevo 155
Szerbia 39, 95, 97, 170, 171, 177, 182, 201
Szibéria 199
Szicília (szicíliai partraszállás) 153, 178
Szíria 74
Szklarska Poręba 223
Szlovákia 47, 48, 52, 64, 92–94, 96–99, 105, 106, 108, 110, 115, 120, 167, 174, 175, 201, 216
Szlovénia 100
Szmolenszk 165
Szovjet-Ázsia 199
Szovjet-Oroszország 42, 88, 145
Szovjet-Ukrajna 89
Szovjetunió 13, 21, 24, 25, 27, 30, 44, 49, 51, 57, 63, 64, 66, 76, 77, 81, 83, 86, 90, 92, 97, 99, 107–109, 111, 117, 118, 124, 131, 134, 153, 155–158, 162, 165, 167–169, 175, 192, 199, 201–203, 206, 208, 209, 211, 216, 217, 219, 222, 225, 233
Sztálingrád (ma: Volgográd) 19, 44, 90, 96, 98, 107, 121, 122, 124, 128, 193, 233
Szuezi-csatorna 122

Terezin (Theresienstadt) 146
Tirol 45
Transzniszt ria 99
Trawniki 86
Treblinka 163
Tulle 183, 184

Újvidék (Novi Sad) 177, 185–188
Ukrajna 21, 41, 53, 84, 88–90, 97, 128, 155, 197
Urál-hegység 85
USA → Amerikai Egyesült Államok

Varsó 42, 54, 119, 157, 159, 162, 166, 167
– gettó 163
– Pawiak börtön 158
Vatikán 220
Vercors-fennsík 133, 134
Vermork 144
Versailles (versailles-i béke) 41, 50, 204
Vichy (vichyi rezsim) 69, 71–74, 97, 134, 183, 209, 218, 224–228, 235
Vietnam 161
Vis-sziget 104
Visztula 166
Volga 19, 90, 122

Wannsee 149
Washington 101
– Ovális Iroda 160
– Georgetown University 160
Weimari köztársaság 45

Zürich 119